

TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

İLHAN TEKELİ

TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNMEK
İlhan Tekeli

DOST
kitabevi

Bu dizi Levent Yılmaz'ın yönetiminde
Dost Kitabevi Yayınları için hazırlanmaktadır.

Tarihyazımı Üzerine Düşünmek

İlhan Tekeli
(1937)

1966'dan bu yana ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde öğretim üyesi olan Tekeli, yüksek lisans çalışmalarını Şehir ve Bölge Planlama (ODTÜ, 1964) ve Bölge Bilimi üzerine (University of Pennsylvania, 1966) tamamladı. Şehircilik, yerel yönetimler, makro coğrafya, iktisat tarihi alanlarında çalışmalarını yürüten Tekeli 1974 yılında UCLA'de dersler verdi. 1989 yılında Selim İlkin'le birlikte kaleme aldıkları *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Türk Tarih Kurumu, 1989), Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazandı. Yine Selim İlkin'le birlikte Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi üzerine bir dizi çalışma kaleme aldılar: *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı* (Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi 1, ODTÜ, 1974), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, TBİT Serisi 2, ODTÜ, 1977), *Uygulamaya geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu* (TBİT Serisi 3, ODTÜ, 1982). Sosyal bilimlerdeki kuramsal değişimleri yakından izleyen ender bilim adamlarından olan Tekeli, 1980'lerin sonlarına doğru bir dizi yazı ve konferansla Modern dönem ve sonrasında bilim ve felsefede yaşanan epistemolojik dönüşümleri ele aldı. 1994 yılında Mustafa Parlar Bilim Ödülü'nü kazanan Tekeli, TÜBA üyesi ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanıdır.

Kırkın üzerinde kitaba imzasını atan Tekeli'nin son kitaplarından bazıları: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Selim İlkin'le), Türk Tarih Kurumu, 1993; *Mimar Kemaleddin'in Yazdıkları* (Selim İlkin'le), Şevki Vanlı Vakfı, 1997.

D

anlam ✦ **tarih**

1) HERODOTOS'UN AYNASI, François Hartog, Mayıs 1997
2) MODERN DÜŞÜNCENİN DOĞUŞU, Cemal Bali Akal, Ekim 1997

Tekeli, İlhan
Tarihyazımı Üzerine Düşünmek
ISBN 975-7501-17-4 / Dost Kitabevi Yayınları
Şubat 1998, Ankara, 168 sayfa.
Tarihyazımı-Tarih Düşüncesi Sosyal Bilim-Dizin

TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

İlhan Tekeli

DOST
kitabevi

ISBN 975-7501-17-4

Tarihyazımı Üzerine Düşünmek
İLHAN TEKELİ
© Dost, 1998

Bu kitabın tüm yayın hakları
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Şubat 1998, Ankara

Yayın Yönetmeni, Raul Mansur
Ofset Hazırlık, Ferhat Babacan - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax:. (0312) 418 03 55
raulman@domi.net.tr

İçindekiler

Sunuş 9

I. Bölüm 27

Tarih Metodolojisi Üzerine 29
1. Giriş 29
2. Tekli Bilim Anlayışı İçinde Tarihin Konumu 31
3. Tarih ve Nedensellik 35
4. Tarih ve Determinizm 41
5. Tarih ve Zaman 42
6. Tarih ve Karşılaştırmalı Toplumsal Araştırmalar 46
7 Birkaç Son Söz 48

Tarihçinin Mutfağı 49
Tekeli Nasıl Araştırıyor, Nasıl Yazıyor? 49

Toplumsal Tarihyazımı Metodolojisi Üzerine 52
1. Giriş 52
2. Tarihyazımında Değişik Epistemolojik Konumlar 54
3. Tarihyazımında Toplum Ne Tür Bir Kavramlaştırma İçinde Ele Alınmaktadır? 56
4. Zaman, İlerleme ve Değişmenin Ele Alınışı 56
5. Kuram-Tarih İlişkisi Üzerine 58
6. Toplumsal Tarih Alanı Ayrı Bir Disiplin Olarak Kurulabilir mi? 59
7 Son Birkaç Söz 60

Tarihyazımında Kuram ve Dilin Kullanımı Üzerine 62
1. Giriş 62
2. Tarih ve Dil İlişkileri Üzerine 63
3. Tarih, Kuram ve Farklı Epistemolojik Konumlar 66
4. Son Verirken 74

II. Bölüm 75

19. ve 20. Yüzyıl Türkiye Toplumsal Tarihiyle İlgili Araştırma ve Dökümantasyon Çalışmalarında Önümüzdeki On Yıl İçin Perspektifler 77
1. Giriş 77
2. Araştırma Yoğunlaşma Alanları İçin Öneriler 81

Tarihyazımı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler 86
1. Giriş 86
2. Grup Önyargısı Neden Yaratılıyor? 87
3. Bir Grup Önyargısı Olarak Öteki Nasıl Yaratılıyor? 88
4. Tarihyazıcısı Ne Yapabilir? 90

Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Neler Olabilir? 93
1. Giriş 93
2. Nasıl Bir Küreselleşme Öngörüsüne Dayanılmalıdır? 96
3. Küreselleşme Öngörüsü Tarihyazımına Ne Tür Değişikler Getirecektir? 98
4. Son Birkaç Değinme 101

Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarihyazımı Üzerine 103
1. Giriş 103
2. Ulus-devlet Olgusunun Nitelikleri Üzerine 105
3. Ulusçu Tarihçilik Söylemini Etkileyen Değişik Faktörler 109
4. Ulusçu Tarihyazımının Karşılaştığı Yazma Sorunları 117
5. Sonuç Yerine Barışçı Tarihyazımı Üzerine 123

III. Bölüm 127

Kurum Tarihi Yazmanın Sorunsalları Üzerine 129
1. Giriş 129
2. Kurum Tarihi Yazımında Olanaklı Sorunsal Alanları Neler Olabilir? 130
3. Son Verirken 135

Konut Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler 136
1. Giriş 136
2. Konut Tarihi Anlatısının Nasıl Kurulabileceği Üzerine 137
3. Konut Tarihinin "Büyük Patlaması" 138
4. Konut Tarihi Yazımında Dönemlendirme ve Bölgelere Ayırma Sorunu 139
5. Bir Dönemin ve Bölgenin Konutunun Kapsamlı Bir Betimlemesi ve Açıklaması Nasıl Yapılabilir? 142
6. Açıklayıcı Bir Anlatının Kurulmasında Gözönüne Alınması Gerekenler 145
7. Son Bir Değinme 147

Türkiye'deki Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler 148
1. Giriş 148
2. Türkiye'deki Kent Tarihi Yazımının Kavramsal Sorunları 153
3. Kent Tarihi Yazımı İçin Bazı Genel Saptamalar 162
4. Son Verirken 164

İsim Dizini 166

Sunuş

Bu kitap bir öneri sonucunda oluştu: Levent Yılmaz benim tarihyazımı üzerine yazdıklarımın; editörlüğünü yaptığı "anlam + tarih" dizisi içinde yayınlanmasını istedi. Bu önerinin bana da çekici gelmesi üzerine, kitabın hazırlanma öyküsü başladı.

Bunun üzerine tarihyazımı (*historiography*) konusunda yazdığım yazıları, çeşitli toplantılarda yaptığım konuşmaları topladım. Bu konudaki ilk yazım 1982 yılında *Bilim ve Sanat* dergisinde çıkmıştı. Geçen on beş yılda böyle bir kitap içinde yer alabilecek on bir yazım bulunuyordu. Yazıların büyük çoğunluğu Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı kurulduktan sonraki beş yıllık dönemde yazılmıştı. Bu yazılar yan yana gelince tarihyazımına ilişkin oldukça geniş bir sorunlar alanını kapsadıkları ortaya çıktı. Bir yazarın yazılarını derleyen bu tür kitapların kaçınılmaz bir sakıncası olan değişik yazılardaki tekrarların çok sayıda olmadığı anlaşıldı. Bunların yanısıra on beş yıllık süre içinde, Türkiye'de yaşananlar, dünyada bilime ve tarihe yaklaşımda yaşanan önemli değişmelerin etkisiyle, benim tarihten beklediklerimde ve tarihyazımına bakış açımda da önemli değişiklikler olduğu ortaya çıktı.

Bu durumda karşımıza iki seçenek çıkıyordu. Bunlardan birincisi eski yazıları kitaba almamak, sadece son yılların yazılarından oluşan bir kitap yapmaktı. İkincisi ise tüm yazıları kitapta toplamak ama bu değişmenin nedenlerini açıklamak, yani hesabını vermekti. Bu ikinci yolu, hem daha içtenlikli, hem daha ilginç, hem de bilimin yanlışlanabilmeye açıklık ilkesiyle tutarlı gördüğüm için yeğledim.

İkinci yolun gereklerini bu uzunca sunuş yazısını yazarak gerçekleştirmeye çalışıyorum. Sunuş yazısı geleneksel bir teşekkür yazısı olmaktan çıkarak önemli işlevler yüklendi. Önce bu yazıların ne tür bir bilimsel ortamda, hangi sorunlara yanıt aramak için yazıldığı ortaya konulacak. Bu yapılırken dönemin genel özellikleri verilmekle yetinilmeyecek, yazarın özel konumunun getirdiklerinin neler olduğuna da açıklık kazandırılmaya çalışılacak. Böyle bir giriş, sözünü ettiğim görüş değişikliklerinin hesabının verilmesini kolaylaştıracak, değişiklikleri olağanlaştıracak.

Böyle bir girişten sonra yazıların genel bir muhasebesi yapılacak. Tarihyazımına ilişkin hangi genel tutumların tüm yazılarda korunduğu, hangi tutumlarda, zaman içinde, ne tür değişmelerin ortaya çıktığı belirtilecek. Ayrıca her yazı üzerinde kısaca durularak ne amaçla yazıldığı anlatılacak ve bu genel muhasebe içindeki konumu belirlenecek.

* * *

Bu kitapta yeralan ilk yazı 1982 yılında yayınlanmış. Bu yazı benim 1970'li yıllarda tek başıma ya da Selim İlkin'le birlikte yazdığım çok sayıdaki iktisat tarihi, toplumsal tarih ve kent tarihi metinlerinden sonra yazılmış. Gerisinde bir pratik tarih yazma deneyi ve bu deneyin ortaya çıkardığı sorulara yanıt arayışı yatıyor. Ama bu tarihyazıcısının bir başka özelliği var. Tarihçi olarak yetişmemiş. Plancılık pratiğini sürdürürken tarih yazıyor. Genellikle tarih eğitimi alarak yetişmiş tarihçilerin sorgulamadıkları bir biçimde, kendi tarih yazma pratiğinin perde arkasını sorguluyor.

Aslında bu olguyu kendine özgü bir durum diye yorumlamak, meraklı birinin çabası olarak görmek doğru olmaz. Bu 1960'lı yılların ikinci yarısından 12 Eylül 1980'e kadar Türkiye'de siyasal ortamda yaşananlar ve sosyal bilimler alanındaki atılımlarla yakından ilişkilidir. 1961 Anayasası konumuz açısından iki önemli açılım getirdi. Bunlardan birincisi planlı kalkınmanın bir anayasal kurum haline getirilmesiydi. Bu Türkiye'de sosyal bilimlere o zaman kadar görülmemiş önemde bir

rol biçiyordu. Aydınlanmacı düşünce geleneği ile tutarlı olarak kalkınmayı gerçekleştirecek planlamanın bilimsel olması bekleniyordu. Bunu gerçekleştirecek olan da sosyal bilimlerdi. Sosyal bilimler kalkınmayı gerçekleştirecek araçsal bir işlev yükleniyor ve o zamana kadar görülmedik bir canlanma içine giriyordu. İkinci önemli gelişme demokrasi alanında yaşandı. 1961 Anayasası demokrasiye açık düzenlemeleriyle Türk siyasal hayatını sol akımlara açık hale getirdi. Ceza yasasındaki 141 ve 142. maddelerinin varlığının yarattığı sıkıntıya rağmen sol hareketler ve siyasal partiler gelişti.

Bu iki değişim ve onların yarattığı toplumsal talepler karşında Cumhuriyet döneminde gelişmiş olan tarih yaklaşımları yetersiz kalmaya başladı. 1930'lu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti, geliştirdiği tarih teziyle ulus-devlet oluşturma amacı ile Türkiye'deki tarihyazımı arasında bir uyum sağlamıştı. Fransızların ulusçu pozitivist tarih yaklaşımıyla, Almanların ulusçu-tarihselci tarihçiliğinden etkilenen bir yaklaşım benimsenmiş bulunuyordu. Bu tarihyazımı diğer ülkelerin ulusal tarihyazımlarında olduğu gibi, bir yandan tarihyazımını metodolojik olarak geliştiriyor, diğer taraftan ulus-devletin yurttaşlarının oluşturulmasında, özellikle ilk ve orta eğitim ders kitapları yoluyla etkili rol oynuyordu. Tarih tezinin oluşturulduğu dönemde Avrupa'da ve Türkiye'de tek parti rejimleri hakimdi. Bu tarihyazımının devlet ve iktidar sorunlarına bakışına da, geliştiği dönemin bu özelliği yansımıştı. Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili demokratik rejime geçmiş ama ilk ve orta öğretimdeki ders kitaplarında devlet ve iktidar sorunlarına yaklaşımda, bu bakımdan gerekli düzenlemeyi henüz gerçekleştirememişti. 1960 sonrasındaki gelişmeler ise tarih alanından pek çok yeni talebi karşılamasını istemeye başlamıştı.

1960'larda Türkiye'nin Cumhuriyet döneminde hem nitelik, hem de nicelik bakımdan dönemin tarih paradigmasına uygun olarak yetişmiş kadroları vardı. Ama 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra çok sayıda sosyal bilimcinin tarihyazımı alanına girdiği görüldü. Siyasal bilim alanından gelen Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabı o zamana kadar hiç bir tarih kitabının satmadığı sayılarda sattı. Tarih alanının tarihçi olarak yetişmemiş tarihyazıcılarınca paylaşılmasının altında epistomolojik nedenlerden ideolojik ve siyasal nedenlere uzanan bir nedenler yelpazesinin izleri bulunabilir.

1960'lı yıllarda Tarih eğitiminde hâlâ idiografik bir tarih anlayışı

hakimdi. Ranke gibi tarihçiler 19. yüzyılın ikinci yarısında tarihi, metod sorunlarına önem veren akademik bir disiplin haline getirmişlerdi. Bu özelliği ile tarih de diğer bilimler gibi kendisini spekülatif felsefeden ayırmıştı. Ama hâlâ sosyal bilimler ile arasında bir ayrım bulunuyordu. Bu ayrım temelde sosyal bilimlerin nomotetik, yani genel yasalar, genel açıklamalar getirmeye çalışan tutumuyla, tarihin idiografik, yani tikeli, kendine özgü olanı ortaya koymaya çalışan tutumunun yarattığı uzlaşmazlığa dayanıyordu. Bu bakımdan coğrafya da tarihle aynı kaderi paylaşıyordu. İkinci Dünya Savaşı öncesinde tarih de coğrafya da Neo-Kantçı anlayışların egemenliğinde kalarak idiografik sentezleri gerçekleştirmeye çalışıyordu, oysa diğer sosyal bilim alanlarında, ister Viyana Çevresi'nin mantıksal pozitivizmi, ister Marksizmin diyalektik materyalizmi etkisiyle olsun, genele dair yasalar geliştirilmeye çalışılıyordu. Bu genele yönelen yaklaşımların coğrafya ve tarihe taşınması, dünyada da ancak 1960'lı yıllarda olmuştur. Tarihçiler sosyal bilimlerin geliştirdiği kavramları kullanarak yeni taleplere uygun tarihyazımını başlatan dönüşümü kendileri gerçekleştirmeyince bunu başka sosyal bilim alanlarından gelenler yapmışlardır.

Sosyal bilimler alanında kalkınma merkezli bir gereksinme yaratılmış olması da hem tarihsel bilgiye önemli bir talep yaratıyor, hem de onun dışlanmasının nedeni oluyordu. Kalkınma merkezli düşünce, tarihi iki önemli soruyla karşı karşıya bırakıyordu. Bunlardan birincisi Türkiye'nin neden geri kaldığı sorusuydu. Türkiye bu sorunun yanıtını gelecekte geri kalmışlıktan kurtulabilmek için istiyordu. İkincisi ise, kalkınmanın nasıl gerçekleştirileceğine dair senaryonun yazılmasıydı. Bu da, bir zaman içinde değişme sorunuydu. Tarih nasıl geçmişten günümüze uzanan bir anlatı kuruyorsa, planlama da günümüzden geleceğe uzanan bir senaryo yazacaktı. Her iki sorunun yanıtlanmasında da idiografik bir tarih yaklaşımı yararlı çözümler geliştirilmesine yardımcı olmuyordu. İdiografik yaklaşım bir ülkenin kendine özgü niteliklerini ortaya koymaya ya da vurgulamaya çalışıyordu. Kalkınamamış olmayı da, kendine özgü olmanın açıkladığı kabul ediliyordu. Oysa böyle bir açıklama bir totoloji haline geliyor, dolayısıyla hem geri kalmışlığın nedenini açıklayamıyor hem de geleceğe ilişkin kalkınma senaryolarının yazılmasında yararlı olmuyordu. Her iki soruyu da yanıtlayabilmek için nomotetik bilim anlayışlarının kavramlarına ve tarihin bu kavramlarla yeniden yazılmasına gereksinim duyuluyordu.

Nomotetik sosyal bilimlerden gelenlerin bir kısmı bu gereksinmeyi karşılamak için tarih alanına girdiler.

1961 Anayasası'nın Türkiye'yi sola açışı sadece siyasal alanla sınırlı değildi. Türk düşünce hayatı ve akademik dünyası da sol düşünceye açıldı. Marksizm bir tabu olmaktan çıktı, saygın hatta öncelik verilen bir yaklaşım haline geldi. Marksist düşüncenin tüm temel eserleri geniş bir tercüme kampanyasıyla Türkçeye kazandırıldı. Bu akımın diyalektik materyalizmi ve onun tarih alanındaki uygulaması niteliğindeki tarihsel materyalizm, Türkiye'de o zamana kadar gelişmiş olan tarihyazımının karşısına kolayca başedilemeyen rakipler olarak çıktı. Bu yaklaşımların ilerlemeci ve gelişmeyi genel kategorilerle açıklayan yapısı, dönemin isteklerine uygun düşüyor, doyurucu oluyordu. Marksist yaklaşımın bu avantajları ve akademik çevrelerde sağladığı saygınlık Türkiye tarihinin Marksist açıdan yeniden yazılması çabalarını başlattı. Diğer sosyal bilimlerden tarih alanına girenler tarihin Marksist açıdan yeniden yazılmasına başladılar. Türkiye'de tarihyazımı birden bire çok değişik kavram ve yorumlarla karşılaştı. Başka bir gelenek içinde, meslek eğitimi görerek yetişmiş tarihçi kuşaklar ise bu gelişmeleri büyük ölçüde kuşkuyla karşıladılar.

1960'ların ikinci yarısında tarih alanına yeni girenlerin kaygıları sadece kalkınma sorunsalına daha iyi yaklaşabilmek değildi. Tarih alanına yeni iktidar arayışları için de giriliyordu. Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabı Türkiye'nin yakın tarihini "Yön" hareketinin ideolojisi doğrultusunda yorumluyor, sivil-asker elitler tarafından yönlendirilecek bir sosyalist iktidara meşruiyet temeli oluşturmaya çalışıyordu. 1970'li yıllarda hemen hemen her siyasal parti ve siyasal hareket kendi tarih yorumunu geliştirerek kendi haklılığını göstermeye girişti. Bu siyasal gelişmeler, toplumda tarihe geniş bir ilgi doğmasını sağlamanın yanısıra, giderek tarihi bir siyasal yarışma alanı haline getirdi. Bu tarihler temelde Cumhuriyet'in geliştirdiği tarihi, resmi tarih olarak adlandırarak, yadsıyorlardı. Ama bu yadsıma bir nesnel gerçekliğe ulaşmak arayışından çok, kendi siyasal akımlarının resmi tarihlerini kurmak için yapılan bir yadsımaydı. Bu gelişmeler çoğulcu bir tarihyazımı ortamı yaratmıştı. Ama bu çoğulcu tarihçilik karşılıklı etkileşme içinde birbirini geliştiren bir çoğulculuk olmaktan çok, birbirini dışlayan kendi içine kapalı grupların yan yana bulundukları bir çoğulculuktu.

Tarihyazımında yaşanan bu gelişmelerin üniversitelerdeki tarih bö-

lümleri üzerinde her şeyi birden alt üst eden bir etkisi olmadı. Kuşkusuz bazı etkiler görüldü. Bunları üç grupta toplayabiliriz. Tarih bölümlerinin bir kısmı yaklaşımlarını büyük ölçüde değiştirmeden sürdürdüler. Yeni kurulan tarih bölümlerinden bir kısmı ise Türkiye'de ve dünyada tarihyazımı alanındaki gelişmelere duyarlılık göstererek yeni tarihyazımı paradigmalarını benimsemeye çalıştılar. Bu iki etki dışında bir başka önemli gelişme Aydınlar Ocağı çevresinin etkisiyle "Türk İslam Sentezi" ideolojisi doğrultusunda bir tarihyazımının benimsenmesi oldu. 1930'lu yıllarda gelişmiş bulunan idiografik ulusçu tarihyazımından Türk İslam sentezine geçmek kolay oldu. Türk İslam Sentezi düşüncesinin kültüralist, özcü, dolayısıyla idiografik yapısı bu geçişi kolaylaştırıyordu. İçinde muhafazakâr ve otoriter bir yönetim anlayışını barındıran Türk İslam Sentezi ideolojisi, Aydınlar Ocağı kanalıyla siyasal yaşamı da etkilemeye çalışıyordu. Bu şansı 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra büyük ölçüde yakaladı. Tarih ve Dil Kurumlarının dönüştürülmesi, ilk ve orta öğretimde okutulan ders kitaplarının Türk İslam Sentezi görüşü doğrultusunda yeniden yazılması konularında etkili oldu. Ders kitapları demokratik bir toplumun yurttaşlarını yetiştirmek bakımından daha da yetersiz hale geldi.

1980 askeri rejiminden sonra Türkiye demokrasisini yeniden kurmaya çalışırken tarihyazımı, Türk İslam Sentezinin verdiği tahribatı gidermenin ötesindeki sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bu sorunlar Türkiye içinden kaynaklanmıyordu. Dünyada bilimsel bilgiye bakışta büyük bir değişme yaşanmaya başlıyordu. Aydınlanma sonrasında, Modernite içinde, son iki yüz yıldır benimsenmiş ve geliştirilmiş bilim anlayışı çok ciddi bir eleştiriyle karşılaşıyordu. Değişik kaynaklardan çıkarak gelişen ve postmodernizm adı altında toplanan bu eleştiriler tüm sosyal bilim alanlarını yeniden yapılanma sorunlarıyla karşı karşıya bırakıyordu. Hemen hemen tüm sosyal bilim alanlarında çok paradigmalı bir yapı oluşmuştu. Artık bir paradigmanın diğer paradigmalara üstünlüğünün gösterilerek diğerlerini elemesi olanağı ortadan kalkmıştı. Türkiye'deki tarihçiler de yaşadıkları problemleri artık dünyada yaşanan gelişmeleri de göz önünde tutarak çözmek durumundaydı.

* * *

Bu kitapta yer alan yazılar böyle bir dönemde yaşamış olmanın izlerini taşıyor. Ama yazıların içeriğinin oluşmasında yazarının formas-

yonundan gelen etkiler de var. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Yazar 1960'lı yılların başlangıcında Türkiye'de kalkınmacı paradigmanın hakim olduğu bir dönemde, inşaat mühendisliği alanından, şehir ve bölge planlama kanalıyla sosyal bilimlere girmiş biridir. 1960'lı yıllarda şehir ve bölge planlama kendisini diğer sosyal bilimlerden çok disiplinli olma niteliğiyle ayırıyordu. Neo-Kantçı sentez arayışlarından henüz sıyrılamamıştı. Bu alan 1960'lı yılların ortalarında bir kantitatif devrimi yaşamaya başlamıştır. Yazar da bu devrimi, yani şehir ve bölge planlama alanının neo-pozitivizme geçişini tüm sancılarıyla yaşadı. Bu alanda yeni paradigma yerleşik hale gelmeden, 1968 hareketleriyle birlikte yeniden radikal dönüşümler yaşanmaya başlandı. Marksist, anarşist, hümanist, fenomenolojik, eleştirel coğrafya paradigmaları şehir ve bölge planlamayı da etkileyerek gelişti. Yazar da alanın yaşadığı macerayı yaşamaya ve izlemeye devam etti.

Gerçekte şehir ve bölge planlama alanında yaşanan bu epistemolojik bunalımlar tüm mekân boyutunu öne alan disiplinlerde yaşanıyordu. Bunların başında da coğrafya geliyordu. Zaman ve mekân kavramlarının aynı nitelikte olması dolayısıyla, sosyal bilimler içindeki konumu tarih ile aynı olan coğrafya alanında dünyada yaşananları bilmek, tarihte yaşananları kavramak bakımından çok yararlı oluyordu. Ne yazık ki dünyada coğrafya alanında yaşanan dönüşümler Türkiye'deki coğrafya alanına tarih alanından da daha az yansıyordu.

Yazarın tarih ve coğrafya alanındaki bu dönüşümlere katılmak ve onları izlemesini kolaylaştırması bakımından bir şansı olmuştu. 1960'lı yılların ikinci yarısında ve 1970'li yıllarda, Nusret Hızır'ın ODTÜ'de ve kendi evinde verdiği bilimsel felsefe derslerini izlemişti. Dünyada yaşanan bu dönüşüme, bu derslerin sağladığı donanım dolayısıyla yakından iligi duyarak katıldı. Daha sonra da bu ilgi, coğrafyadaki bu dönüşümlerin anlatıldığı bir dersin ODTÜ'de açılmasına yol açtı.

* * *

Bu kitapta yer alan tarihyazımı üzerindeki on bir yazı, böyle bir ortamda, bu tür ilgileri olan bir yazarın toplumsal tarihin değişik alanlarında tarihyazımını sürdürürken, değişik vesilerlerle yazdığı yazılardan oluşuyor. Genel ve soyut görünümlerine karşın, yazarın kendi tarih yazma sürecinde, yaşadığı ortamın da etkisiyle sorduğu sorulara verdiği yanıtları bir araya getiriyor. Bir dönüşüm ortamında yazıldığı

için de bu yanıtlar belli ölçüde de olsa değişiyor. Bu yazıların hepsi birarada okunduğunda oldukça karmaşık yapıları olduğu görülüyor. Genellikle, tarihyazımına ilişkin epistemolojik, metodolojik ve ideolojik sorunları bazen ayrı ayrı düzlemlerde, bazen de iç içe ele alıyorlar.

Yazıların kapsadığı on beş yıllık süre içinde değişmemiş, yazıların tümünde ortaklığını koruyan tutumlar var. Bunlardan *birincisi* tarihe bir sosyal bilim kategorisi olarak yaklaşmak. Böyle bir tutum gerçekte tarihe ilişkin iki ele alışı yadsıyor. Bunlardan birincisi tarihe bir edebi tür gibi yaklaşmak, ikincisi ise tarihi idiografik bir betimleme olarak görmek. Bu tutum yazılarda açıkça söyleniyor. Ama bundan daha önemlisi tarihin ilgi alanını tanımlarken, izlenecek yöntemler seçilirken, kuramlarla ilişki kurulurken hep tarih ile sosyal bilim arasında var oldugu iddia edilen ayrım eritilmeye, yok edilmeye çalışılıyor.

Bu ele alışta ilginç bir yan, bu yazıların Annales Okulu'nun tarih anlayışı konumunda ortaya çıkıyor. Gerçi Annales Okulu konusunda yazılar içinde açık bir tutum saptaması yok, ama yazılarda geliştirilen görüşler, dolaylı olarak bir konum saptaması yapmış oluyor. Yazarın toplumsal tarih konularıyla ilgili olması, sosyal bilimler alanına şehir ve bölge planlamanın 1960'lı yıllardaki çok disiplinli Neo-Kantçı sentez arayışlarında olan yapısından kurtulamamış olduğu dönemde girmiş olması, Annales Okulu'na sempati duyacağı kanısını uyandıracaktır. Yazar da tarihçilerin çoğu gibi bu okulun çalışmalarına önem vermektedir. Ama yazılar okunduğunda görülecektir ki yazar sentez sözcüğünden uzak durmakta, tarih ile sosyal bilimlerin ilişkisini nomotetik bilim anlayışı üzerinden kurmaktadır. Yazar bu dikkatini belki de coğrafya alanında Neo-Kantçı coğrafyaya karşı olan devrimi yaşamış olmasına borçludur.

İkinci ortak özellik, birincisiyle de yakından ilişkili olarak, tarihin işlevini, belli bir anda toplumsal yapıların neden belli bir özelliğe sahip olduğunu ve bunun zaman içinde neden ve nasıl değiştiğini açıklamak olarak görmekten geçiyor. Bu ortak özelliğin arkasında, toplumların düzenli bir tarihsel bütünlük olduğu, bu düzenlilik ve bütünlük özelliklerinin toplum içinde açıkça gözlenen ya da gözlenmeyen ilişki kalıpları ya da yapıları dolayısıyla bulunduğu, bu yapıların zaman içinde toplumun içinden ya da dışından gelen etkilerle değiştiği, ayrıca da hem bu yapıların belli bir alandaki konumunun hem de değişme biçiminin açıklanabilir olduğu kabul ediliyor.

Tarihyazımında açıklama kavramına yaklaşım konusunda yazarın görüşlerinde ne tür değişiklikler olduğu üzerinde ileride durulacak, ama burada belirtilmesinde gerek olan bir başka ortak özellik, tarihselci bir betimlemenin açıklayıcılık yerine geçmesine karşı çıkmak şeklinde beliriyor.

Yazılarda gözlenen *üçüncü* ortak özellik, zaman ve mekân konusunda epistemolojik ve metodolojik düzeyde söylenenlerin simetrisinin özenle korunması. Buradaki yazılarda sadece zaman boyutu üzerinden serimlenen bir tarih anlayışı görülmemektedir. Bu tarihin mekânla ilintileri üzerinde durulmaktadır. Mekân da zaman kadar önemle ele alınmaktadır. Yazıların tümü biraraya getirildiğinde, zaman ve mekânın, ayrı ayrı simetrik olarak ele alınışının ihmal edilmediği görülmektedir, ama bir eksiklik de hemen kendisini hissettirmektedir. O da zamanın ve mekânın etkileşimine yeterince yer verilmemesidir. Bir kaç yazıda bu konuya değinilse de bu konu yeterince irdelenmemiştir. Bu eksiklikte, bilinçli olmasa da, tartışmanın tarihyazımı ekseninde tutulması ve tarihsel coğrafya yazımına dönüştürülmemesi kaygısı etkili olmuştur denilebilir.

Kuşkusuz bu yazılarda zamanın ve mekânın etkileşiminin yeterince işlenmemiş olması önemli bir eksikliktir. Bu eksiklik gerçekte tarihin anlatılarının kurulmasını kolaylaştırmaktadır. Ama John Berger'in değindiği, modernliğin bunalımlarından biri olan anlatı biçimindeki değişmenin göz ardı edilmesi demeye gelir bu. Olguların mekânsal yayılımlarının göz önünde tutulması halinde, artık anlatıların kurulmasını geleneklere, doğrusal akışlara hapsetmeye olanak kalmamaktadır. Anlatı içinde var olan olanakların gizlenme yolunu bulmak güçleşmektedir. Eleştirel kuramların, yaklaşımların önü aydınlanmaktadır. Bu ise küreselleşen bir dünyada zaman/mekân etkileşimine olanak veren anlatı biçimlerinin geliştirilmesinin öneminin unutulmaması gerektiğini bize hatırlatmaktadır.

Bu on bir yazıyı yan yana getirip, yazılma tarihlerini de göz önüne aldığımızda yazılarda bazı görüş değişikliklerinin olduğunu gözleriz. Bunlar 1980'ler sonrasında dünyada yaşanan bilime yaklaşım değişiklikleriyle yakından ilişkilidir.

Bunlardan *birincisi*, tarihyazımında açıklamaların neye yöneldiğine ilişkin değişmelerdir. İlk yazılarda tarihyazımı ve metodoloji üzerinde durulurken açıkça söylenmeyen bir ön-kabul vardır. O da tarihin ama-

cının, geçmişten bugüne nasıl gelindiğini açıklamak olduğu ve tarihyazıcısının bunu gerçekleştirmeye çalışmakta olmasıdır. İlk yazıların yapmaya çalıştığı, tarihyazıcısının bu amacını gerçekleştirmekte kullandığı yaklaşımları ve yöntemleri anlamaya ve iyileştirmeye çalışmaktır. Oysa son yazıların bir kısmında sorulan sorular önemli ölçüde değişmiştir. Tarihin nasıl kullanıldığı açıklanmaya çalışılmaktadır. Bir anlamda, günün kaygılarının geçmişi nasıl yarattığı sorusu önem kazanmaya başlamıştır. Bu aynı zamanda geçmişin tek ve en doğru tarihini yazmanın olanaksızlığının görülmesi ve geçmişte kendisi tek olan gerçekliğin değişik tarihlerinin yazılabileceğinin kabulü demek olmaktadır. Geçmişin değişik tarihlerinin yazıldığı çoğulcu bir tarih ortamında okuyucu tarihi kendi zihninde tasavvur ederken hem tarihyazıcısının otoritesine hapsolmayacak hem de daha çok yönlü belki de geçmişteki gerçeklikle daha çok örtüşen bir tasavvura sahip olacaktır.

İkinci değişme, tarihyazımında dilin kullanılışına ilişkin bakış açısında ortaya çıkmaktadır. İlk yazılarda geçmişin gerçekliği ile tarihyazıcısı arasında dilin işlevinin saydam bir nakledici olduğu düşünülüyordu. Bu işlevi görmekte günlük dilin olan eksikliklerinin, anlamları netleştirilen bilimsel ya da teknik kavramların kullanılmasıyla giderilebileceği varsayılıyordu. Kısacası epistemolojik ve metodolojik sorunlar ele alınırken, dil, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konu olarak görülmüyordu. Oysa son yazılarda dile önem verildiği, ayrıca ele almak durumunda kalındığı görülmektedir. Bunun nedeni, yazarın tarihe bir edebi kategori olarak bakmaya başlaması değildir. Yazar tarihe bir sosyal bilim kategorisi olarak yaklaşmaya devam etmektedir. Ama bu farklılık, dil felsefesindeki değişmeler sonucu sosyal bilimlerde metin kullanımına ilişkin görüşlerin değişmesi yüzündendir. Dil felsefesindeki gelişmeler sözcüklerin tek bir nesneyi sürekli olarak aynı biçimde işaret etmediğini ortaya koydu. Her metnin diğer metinlerle ilişki içinde okunduğunu ve anlam kazandığını gösterdi. Böylece kamusal bir söylem dönemine geçilmiş oldu. Bu, bilen öznesi olmayan bir epistomolojiye geçilmeyi getiriyordu. Söylem, yazarına göre bir özerklik kazandı. Yazılarda dile bakışta böyle bir değişme gözlenirken, söyleme yüklenen özerkliğin sınırları özenle vurgulanarak, bu özerkliğin, metnin gerçeklikten kopması anlamına gelebilecek şekilde yorumlanmasının ortaya çıkarabileceği bir dilsel idealizme düşme tehlikesinden kaçınılmak istendiği dikkati çekiyor.

Gözlenen *üçüncü* değişme, açıklamadan ne anlaşılacağına ilişkindir. İlk yazılarda modernitenin bilim anlayışının uzantısında sosyal bilimlerin betimlemekle yetinmeyeceği, açıklayıcı olacağı söylendiğinde, anlaşılan, sıkı nedensellikler üzerine kurulmuş deterministik bir açıklamadır. Bu kitapta yer alan en eski tarihli yazılarda da böyle bir açıklama anlayışı bulunmaktadır. Oysa son yazılarda açıklama denildiğinde artık yalnızca sıkı nedensellik ilişkilerinin anlaşılmadığı, olumsallığa, dolayısıyla bağlam bağımlılığa olanak veren esnek açıklama biçimlerinin de içerildiği görülmektedir.

Bu değişme beraberinde bir *dördüncü* gelişmeyi getirmektedir. Tarihsel gerçekliğin belli ölçülerde de olsa kurulabilir ve açıklanabilir olduğunu kabul eden salt gerçekçi bir anlayıştan eleştirel gerçekçi bir anlayışa geçilmektedir. Bu tarihin ne için yazıldığının sorulmaya başlanmasıyla da yakından ilişkilidir. Son yazılarda, tarihin kurulan anlatısı ve açıklamalarının demokratikleşmenin ve barışçılığın yolunu açıcı, gerçekleşmesini kolaylaştırıcı olması gerektiğinin ileri sürülebilmesi de, bu geçiş sayesinde olanaklı hale gelmektedir. Bu, tarihin toplumsal bir rolü olduğunun kabulünü, toplumların dayanabilecekleri ve kullanabilecekleri bir geçmişe gereksinme duyduklarını, toplumsal düzene ilişkin farklı kavrayışların farklı tarihler yaratabileceğini de söylemek demektir.

Tarihyazımına yaklaşımdaki ilk ve son yazılar arasında görülen bu değişmelerin eleştirel, dolayısıyla demokratikleştirici ve barışçı bir tarihyazımına bizi yaklaştırmasının ötesinde de etkileri bulunuyor. Tarihsele olanak veriyor. Yani tarih çalışmalarının salt bilimsel olana hapsedilemeyen büyüsünü ve zenginleştirici bir kültürel faaliyet olma özelliğini korumasına olanak veriyor.

* * *

Kitapta yer alan yazıları kronolojik bir sıraya göre arka arkaya dizmek yerine birbiriyle ilinti yazılardan oluşan üç öbekte toplamayı yeğledim. Birinci öbekte yer alan dört yazı tarihyazımının epistemolojik ve metodolojik sorunları üzerinde yoğunlaşıyor. İkinci öbekte de dört yazı yer alıyor. Bu yazılar bir yandan özelde Türkiye'de tarihyazımını ve tarih eğitimini değerlendirirken genelde de ulusçu tarihyazımının özelliklerine açıklık kazandırmaya çalışıyor. Son öbekte yer alan üç yazı ise toplumsal tarihyazımının üç sektöründe yazılacak tarihler

için sorunsalları netleştirmeye çalışıyor, yöntem sorunlarına ayrıntılı biçimde eğiliyor. İlk bakışta dünyanın her yerinde geçerli olabilecek soyut araştırma şemaları veren bu yazılar Türkiye'de yapılacak araştırmalar gözönünde tutularak yazıldığı için, geri planda Türkiye ile ilişkiler taşıyor.

Kitabın ilk yazısı *Tarih Metodolojisi Üzerine* 12 Eylül ortamına direnmeye çalışan *Bilim ve Sanat* dergisine Nusret Hızır'ı anmak için yazıldı. Bu nedenle Nusret Hızır'a çok referans var. Nusret Hızır Viyana Çevresi paralelinde bir bilim felsefecisi. Kuşkusuz bu yazı, o dönemde benim, Nusret Hızır'ın, Mübeccel Kıray'ın ve 1970'li yıllarda Türkiye'de sola açık sosyal bilimler çevresinin etkileriyle oluşmuş bilime bakış açımı da yansıtıyor. Yazıda tekçi bir bilim görüşü hakim. Doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir fark görmüyor. Tarihi bir sosyal bilim kategorisi olarak gördüğü için tarih de tekçi bilimler kümesi içinde yeralıyor. Bilimler arasında var olduğu söylenen farklılıkların tümünün nitelik değil, derece farklılığı olduğunu göstererek, bilim alanının tekliğini korumaya çalışılıyor.

Bu yazı bir başlangıç yazısı olarak diğer yazılarda ortaya çıkan değişmeleri saptamaya olanak vermesi açısından kitap içinde özel bir öneme sahip. Sunuş yazısının önceki bölümlerinde sözünü ettiğim görüş değişikliklerinde bir uç konumu temsil ediyor. Geçmişin gerçekliğinin kurulabileceğini ve determinist bir gelişme çizgisinin açıklanabileceğini benimsiyor. Bu tutum 1960 sonrasında Türkiye'de sosyal bilimlerden gerçekleştirmesi beklenenlerle uyum içinde bulunuyor. Bu yazıda diğer yazılarda bulunmayan ayrıntıda tarihte nedensellik ve determinizm, geçmişin yeniden kurgulanmasındaki yöntem sorunları, tarihte zamana değişik bakımlardan yaklaşma olanakları ve karşılaştırmalı tarih analizlerinin yöntem sorunları bulunuyor.

Kitapta yer alan ikinci yazı *Tarihçinin Mutfağı* adını taşıyor. Benim 1991 yılında Tarih Vakfı'nın aynı adla düzenlediği konuşmalar dizisinde yaptığım konuşmanın Vakfın Haberler Bülteni'nde yayınlanmış biçimi. Ne yazık ki belgelerim arasında konuşmanın esas metnini bulamadım. Kısa ve haber biçiminde olmasına karşın bu yazıyı kitaba almamın önemli nedenleri var. Öncelikle birinci yazının bir tamamlayıcısı. Epistemolojik konum ve metodoloji üzerine yazılan yazılar tarihyazıcısının gerçek pratiğini yansıtmıyor, formel yönünü gösteriyor. Oysa tarihyazımının bir bilim ve sanat olduğu çok söylenmiş ama sadece

bilim yanı ya da formel yüzü hakkında yazılmıştır. Sanat yüzü, yani tarihin gerçekte nasıl yazıldığı hakkında bir şey yazılmamıştır. Bu yazıyı tüm eksiklerine karşın tarihyazımının bu mahrem yönünün bulunduğunu görmezlikten gelmemek için buraya koydum.

Aslında *Tarihçinin Mutfağı* yazısının birinci yazıya ilişkin, kuramsal bakımdan da önemli bir tamamlayıcılığı var. Tarihin bir sosyal bilim kategorisi olarak görülerek, nomotetik yani genel yasalar çıkarmakta nasıl kullanılacağına ilişkin yazarın kendi tarihyazımından verdiği örnek, birinci yazıdaki yaklaşımın pratiğe nasıl yansıdığını göstermesi bakımından önem kazanıyor. İzlenen yol, tarihyazımını iki aşamada ele almak oluyor. Birinci aşamada ilgilenilen olgunun geçmişi, bir anlatı halinde kuruluyor. Birinci aşamadaki kurgu bir laboratuar malzemesi gibi kullanılarak, ikinci aşamada, incelenilen alanın sorunsallarına ilişkin tezlerin genellemelere gidecek biçimde sınanması öneriliyor. Tarihe nomotetik yasalar çıkaran bir bilim alanı olarak yaklaşan bir sosyal bilimci için esas tarihyazımı olarak görülen kısım ikinci aşama oluyor. Birinci aşama sadece bir hazırlık olarak görülüyor.

Kitabın üçüncü yazısı *Toplumsal Tarihyazımı Metodolojisi Üzerine* adını taşıyor. Tarih Vakfı'nın Kent Tarihi yazımı konusunda 1994 yılında düzenlediği sempozyuma sunulmuş bir bildiri. Bu bildiri sempozyuma genel olarak toplumsal tarihyazımının metodolojik sorunlarını taşımak istediği için, kent tarihçiliği konularına hiç girmiyor. Bu yazıda birinci yazıya göre önemli bir farklılaşma ortaya çıkıyor. Birinci yazıda tek ve doğru olduğu varsayılan bir epistemolojik konum savunulurken bu yazıda yazar tercih etmese de, tarih alanında değişik epistemolojik konumların bulunduğu kabul edilmektedir. Bu üç konum olarak, anlatı türü, idiografik ve açıklayıcı tarihçilik verilmektedir. Yazarın tercihi olduğu anlaşılan açıklayıcı tarihçiliğin ise fenomenolojik, pozitivist, realist, işlevselci ve yorumbilgisel biçimler arasında seçme olanaklarına sahip olduğu söylenmektedir. Ayrıca toplumsal tarihçinin topluma ilişkin olarak başlangıçta yapacağı ontolojik kabullerin tarihyazımını nasıl değiştireceği anlatılmaktadır. Ontolojik seçenekler olarak, atomistik, yapısalcı ve bütüncü (holistic) yaklaşımlar üzerinde durulmaktadır. Ayrıca bu çoğulcu tarih alanının kuramla ilişkileri ele alınmaktadır.

Kitabın dördüncü ve birinci bölümün son yazısı *Tarihyazımında Kuram ve Dilin Kullanılması Üzerine* başlığını taşımaktadır. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu İnsan Bilimleri İhtisas Komitesi'nce 1995

yılında düzenlenen "Tarihyazıcılığı Sempozyumu"na sunulmuş bir bildiridir. Yazarın tarihe bakışındaki değişmenin birinci yazıya göre karşıt ucunu oluşturmaktadır. Bu yazıda diğer yazılarda değinilmeyen dil sorunu ve dil felsefesindeki gelişmelerin tarihyazımı üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Ayrıca tarihyazımındaki epistemolojik konumlar üçüncü yazıdakinden farklı bir sınıflamayla ve dil kullanımıyla ilişkilendirilerek ele alınmakta, bunlardan anlatı ve anlayan tarihyazımı, diğer yazılarda bulunmayan bir genişlikte verilmektedir.

Kitapta yer alan beşinci yazıyla ikinci bölüme geçilmiş olmaktadır. *19 ve 20. Yüzyıl Türkiye Toplumsal Tarihiyle İlgili Araştırma ve Dökümantasyon Çalışmalarına Önümüzdeki On Yıl İçin Perspektifler* başlığını taşıyan beşinci yazı, Hollanda Toplumsal Tarih Enstitüsü'nün 1988 yılında "Türkiye'de Emek Tarihinin Geleceği" konusunda düzenlediği konferansa sunulan bildiridir. İlk kez bu kitapta yayınlanmaktadır. Bu yazının kitapta yer almasının iki nedeni var. Bunlardan birincisi bir program önerebilmek için Türkiye'deki tarihyazımı konusunda bir değerlendirme yapmasıdır. Bu değerlendirme ikinci bölümün amaçlarıyla uyuşum içindedir. İkinci neden Türkiye'de tarihyazımı konusunda bu tür programlamaların yapılmayışının eksikliklerine dikkati çekebilmektir.

Kitabın altıncı ve yedinci yazıları 12 Eylül 1980 sonrasında Türk İslam Sentezci görüşlerin etkisi altında ilk ve orta öğretimde okutulan ders kitapları konusunda Türkiye kamuoyunda duyulan rahatsızlıklar nedeniyle Tarih Vakfı'nın düzenlediği iki konferansta yapılan konuşmalardır. Altıncı yazı *Tarihyazımı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler* başlığını taşıyor. Vakfın "Tarih Eğitimi ve Tarihteki Öteki Sorunu" konusuna ayırdığı 1995 yılında toplanan "İkinci Uluslararası Tarih Kongresi"nin açılış konuşması. Öteki kavramının ve grup önyargılarının oluşumu üzerinde durarak ulusal tarihyazımının ulusların üstünlük iddialarını temellendirmek için bunlardan nasıl yararlandığını ve bu yolla çatışmayı nasıl kışkırttığını ortaya koymaya çalışıyor.

Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretimin Amaçları Neler Olabilir başlığını taşıyan yazı yine Tarih Vakfı'nın Buca'da 1994 yılında düzenlediği "Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu"nda sunulmuş olan bir bildiridir. Altıncı yazıyı tamamlıyor. Bu yazı tarihyazımında bir gelecek vizyonuna sahip olmanın, tarihyazımının içeriğini nasıl değiştirdiğini göstermesi açısından metodoloji konusundaki tartışmalara da katkıda bulunuyor. Küreselleşen dünyada tarihyazımının uluslar dünyasından

çok farklı işlevler yüklenebileceğini ortaya koyuyor. Altıncı yazıyla birlikte barışçı bir tarihyazımına yol gösterirken tarihyazımında eleştirel gerçekçiliğin olanaklarına da işaret etmiş oluyor.

Altıncı ve yedinci yazılardaki arayışlar beni ulusçu tarihyazımını daha yakından tanımaya itti. Bu bir anlamda her tarihçinin yüzleşmek zorunda kaldığı bir konu olmaktadır. Bir yandan günümüzde her tarihçi bir ulus-devlet içinde yaşamaktadır. Tarihle ilk tanışması çoğu kez bu tür tarihlerle olmuştur. Öte yandan tarihin edebi bir kategori olmaktan çıkarak akademik bir disiplin olması, ulusçu tarihçilikle iç içe gelişmiştir. Yöntemi içinde ulusçu bir çok kalıntı vardır. Bu konuda daha ayrıntılı çalışma yapmak isteğimin gerçekleşmesine Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü'nün "Tarih ve Milliyetçilik" konusunda 1997 yılında düzenlediği 1. Ulusal Tarih Kongresi vesile oldu. Kitabın sekizinci yazısını oluşturan *Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarihyazımı Üzerine* bu toplantı için yazıldı.

Sekizinci yazı tarihin niye, neden yazıldığını sorgulayan yazılardan biri. Bu yazıda ulusçu tarihçilik olgusu karşısında bir tarihçinin alabileceği değişik konumların neler olabileceği irdeleniyor. Ulusçu tarihçiliğin yüklenebileceği işlevlere açıklık kazandırabilmek için ulus-devlet olgusu ayrıntılı olarak ele alınıyor. Ulusçu tarih söylemlerinin uluslaşma süreçlerine göre nasıl farklılaştığı, hayâl edilen topluluğun, hayâl edilen toprağın, hayâl edilen egemenlik biçiminin nasıl temellendirildiği üzerinde duruluyor. Diğer yazılarda bulunmadık düzeyde yazım sorunlarına giriyor, üst kurmacaların yapısını, kullanılan mecazları çözümlemeye çalışıyor. Sonunda da barışçı tarih konusundaki önerileri yineliyor.

Bundan sonra toplumsal tarihyazımının değişik kesimlerinin sorunsallarının tartışıldığı yöntemlerin, araştırma şemalarının önerildiği üçüncü bölümdeki yazılara geçiliyor. Bu bölümdeki yazılar birinci bölümde genelde söylenen sözlerin bir alandaki uygulamasını geliştiriyor.

Kitabın dokuzuncu, bu bölümün ilk yazısı *Kurum Tarihi Yazmanın Sorunsalları Üzerine* başlığını taşıyor. Tarih Vakfı'nca kurum tarihi yazımı konusunda 1992 yılında düzenlenen bir atölye çalışmasında yapılmış bir konuşmanın metni. Tüm olarak ilk kez bu kitapta yayınlanıyor. Türkiye'de son zamanlarda gelişmeye başlayan bir tarihyazımı alanının doğabilecek sorunları üzerinde duruyor. Bu çalışmaların kurum imajı oluşturmaya indirgenmesinin sakıncalarına dikkati çekerken örgüt kuramıyla ilişkilendirilmesinin tarihçiliğin önünde açabileceği olanak-

ları sergilemeye çalışıyor. Birinci gruptaki yazılarda genel olarak sözü edilen nomotetik sosyal bilim kuramı rolünü, bu yazıda örgüt kuramı yerine getiriyor. Bu alandaki gelişmeler, belki de birinci yazıda tarihin bir sosyal bilim türü haline gelmesinin göstergesi olarak kabul edilebileceğinden söz edilen, uygulamalı tarihçiliğin doğmasına kaynaklık edebilecektir.

Kitabın onuncu ve bu bölümün ikinci yazısını *Konut Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler* oluşturmaktadır. Habitat II İstanbul Konferansı dolayısıyla Tarih Vakfı'nın düzenlediği *Başlangıçtan Günümüze Anadolu'da Konut Sergisi*'nin hazırlıkları sırasında gelişen düşünceleri *Sergi Kitabı* için bir araya getiren bir yazıdır. Dokuzuncu yazıdan daha ayrıntılı olarak konusunu ele almakta, onun için de konutun ne olduğunun çözümlenmesi önemli bir yer tutmaktadır. Tarihselcilikten kaçınmaya, tarihyazımında ordinal zaman skalası kullanmaya, tarihyazımında dönemleme ve bölgeleme sorunlarına diğer yazılarda bulunmayan bir ayrıntıda değinilmektedir.

On birinci yazı kitabın ve bölümün son yazısıdır. *Türkiye'deki Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler* başlığını taşıyor. Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nün 1997 yılında düzenlediği "Osman Gazi Bursa Araştırmaları Uluslararası Kongresi"ne sunulmuş bir bildiri. Kitaba konut tarihi yazımı tartışmasından sonra girmiş olması iki yazı arasında bir süreklilik getiriyor. Kent tarihi yazımında da ayrıntıya girildiği ve sonunda bir kent tarihi yazım şeması önerildiği için, kent olgusu üzerinde kaçınılmaz bir biçimde duruyor. Bu yazının bu bölümde yer alan diğer yazılardan ayrılan bir özelliği, Türkiye'de yerel ve kent tarihi yazımı konusunda bir sınıflandırma yapması ve buna dayanarak bu alanda çoğulcu bir tarih pratiğini önermesidir. Kitapta yeralan diğer yazılarda olmayan yöntem bakımından anlamlı bazı yeni tartışmalar da içermekte. Bunlardan birincisi bir özel olgunun tarihini yazarken genel kategorilerin kullanılmasının çıkarabileceği sorunların irdelenmesi ve bundan kaçınma yolları üzerinde durulmasıdır. İkincisi ise kültüralist açıklamaların tarihyazımında neden olduğu sorunlar üzerinde ayrıntılı olarak durulmasıdır.

Gerek konut tarihi üzerindeki onuncu, gerek kent tarihi üzerindeki on birinci yazıda olsun, söz konusu olan, bu tarihin Anadolu'da yazılmasıdır. Her iki alanda da Anadolu dünyada en uzun süreyi kapsayan bir tarihe sahiptir. Her iki yazıda da, bu kadar uzun süreyi kapsayan

bir tarihyazımının sağladığı olanaklar ve sorunlar hakkında ipuçları bulunmaktadır. Ama bu konunun yeterli ayrıntıda ele alındığı, bu uzun olgular zincirinin süreklilik ve kesiklikleriyle kurulduğu, ya da kurulma yolunun gösterildiği söylenemez. Bu kitap bir yazılar derlemesi olduğu için, bir alandaki sorunların tümünü kapsama iddiasını taşımıyor. Bir çok konuyu başka yazılara, çalışmalara bırakıyor. Bu da onlardan biri olmaktadır.

* * *

Bu kitapta yeralan yazıların tanıtılmasının sonuna geldik. Dolayısıyla sunuş yazısı sona eriyor. Bu sunuşu sona erdirirken söylenebilecek tek şey var. Türkiye'de tarihyazımının artık sadece tarih yazma pratiği ile yetinemeyeceği ve yazdığı tarih üzerinde sürekli olarak düşünmesi gerektiğidir. Bu kitapta söylenenler bir nihai çözüm olma iddiasını taşımıyor. Ama yazdığının hesabını vermek sorumluğunu yansıtıyor. Türkiye'de tarihyazımı üzerinde düşünme sürecine katılma sorumluluğunu yerine getirmeye çalışıyor. Bu nedenle de bu derlemenin adı *TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNMEK* oldu.

I

*Tarih Metodolojisi Üzerine**

1. Giriş

Tarih metodolojisi üstünde durmak, ondan söz etmek, sadece tarih araştırmalarını kendine meslek edinmiş kişilere özgü bir uğraş olarak görülmemeli. Yalnız tarih yazanların değil, aynı zamanda tarih okuyucularının da tarih metodolojisini bilmeleri gerekiyor. Okudukları tarihi yerli yerine oturtabilmek için metodoloji, tarih okuyucusuna bilimsel olanı bilimsel olmayandan ayırabilmesi ve bilimsel bir tarih önermesinin anlamını doğru olarak kavrayabilmesi için gerekli.

Bu gereklilik tarihin çoğu kez bilim dışı kullanışlarının ön plana geçmesinden doğuyor. Tarihin tarihine baktığımızda önce bir yönetici sınıf kültürü[1] olarak ele alındığını daha sonra ulusçuluk ideolojisinin[2]

* Bu yazı ilk kez Bilim ve Sanat dergisinin 22 Ekim 1982 tarihli sayısının 42-48 sayfalarında yayınlanmıştır.

1) Octavio Paz, "İki Tarih Anlayışı", MEB Yıl 1, Sayı 1, Ekim-Aralık 1979, s. 113-120.

2) Bernard Lewis, "History-Writing and National Revival in Turkey" *Middle Eastern Affairs*, No: 6-7, Haziran-Temmuz 1953, s. 218-227.

temel araçlarından biri haline geldiğini ve sonunda bir bilim niteliğini kazandığını görüyoruz. Tarihteki bu işlev değişikliği her zaman saf olarak ortaya çıkmıyor. Pek çok halde bir tarih yazısında bu işlevlerin birbirine karıştığı görülüyor. Bir tarihçi geçmişteki alışkanlıklarından kolayca sıyrılamıyor. Bilim olarak tarihin geçmişteki işlevlerinden arındırılması uzun ve kararlı bir ayıklama sürecini gerektiriyor.

İşin ilginç bir başka yönü var. Tarihin diğer işlevlerinden arındırılarak tekçi bir bilim dünyası içinde yer almasına tepkiler, bu dünya içinde daha önce yer almış bilim dallarının üyelerinden gelmemiş. Onlar tarihi diğer bilimlerden ayrı tutmak istememişler. Ayrı tutmak isteyen tarihçiler olmuş. Yönetici sınıf kültürüne katkı yapmayı, bilime katkı yapmaya yeğlemişler.

Yönetici sınıf kültürü olan tarihin karşısına, bilim olan tarihin çıkışı, salt rastlantısal ya da bilimsel gelişmenin kendi başına gerçekleştirdiği bir olgu değil, toplumdaki yapısal dönüşümlerin sonucu. İnsanlığın evrimsel çizgisi içinde feodal toplum yapılarının çözülüp kapitalizmin ve ulusal devletin doğmasıyla yakından ilgili. Bu dönüşümle tarih bir yandan ulusçuluk ideolojisinin aracı olma, öte yandan da bilim olma işlevini kazanmıştır. Bu yazıda bizi sadece bilim olma işlevi ilgilendiriyor.

Tarihin yönetici sınıf kültürünün bir parçası olmaktan çıkıp, bilim haline gelmesi onun yapısında önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına neden oldu.[3] Bu değişiklikleri şu ana niteliklerde toplayabiliriz. Tarihin ilgilendiği konular, siyasal ve dinsel olaylardan, toplumsal ve ekonomik olaylara kaymıştır. Tarihin yalnız ilgilendiği konular değil, bunları sunuş biçimi de değişmiştir. Olayları betimleyici bir anlatımdan, olayları açıklayıcı bir anlatıma geçmiştir. Bu dönüşüm ile tarihin olayları açıklamakta kullandığı nedenlerde de bir değişme gözlemlenmektedir.

Artık tarihsel olguların yapıcısı olarak önderler ve onların istekleri değil, toplumsal ve ekonomik güçler görülmektedir. Tarihin olguları açıklamakta kullandığı nedenlerin niteliğindeki bu değişme tarihin geçmişi yargılama işlevini de önemli derecede kaybetmesine neden oldu. Bilimsel tarih geçmişi yargılamayı değil açıklamayı kendine uğraş edindi.

Geçmişi açıklamaya çalışan bu tarih, geçmişi, bugünü açıklamak için öğrenmek istemiyor. Tersine bugünü anladığı ölçüde geçmişi açıklayabiliyor. Açıklama geçmişten bugüne değil, bugünden geçmişe uzanıyor.

3) E.J. Hobsbawm, "Karl Marx'ın Tarihyazımına Katkısı" *Birikim*, Sayı 3, Mayıs 1975, s. 53.

Marx kapitalizmi yaşamadan, onu anlamadan feodalizmi saptayamazdı. Bu bağlamda Bloch'un hocası Pirenne'e ilişkin olan bir anısını hatırlatmakta yarar var.[4] Ünlü tarihçi Pirenne'in Stockholm'e yaptığı bir ziyarette kendisini davet edenler, tarihçinin eski eserleri görmesini sağlayacak bir gezi programı hazırlarlar. Pirenne hemen bu programın değiştirilmesini önerir ve yeni yapılan Belediye Sarayı'nı vb. yeni gelişmeleri görmek ister. Bu isteğini de ben antikacı değil, tarihçiyim diye açıklar.

Bilim olan tarihin açıklayıcı olması, genellemelere gitmesine neden olur. Gerçi tarihin geçmişinde de genelleme çabaları olmuştur. Ama bunların nitelikleri farklıydı. Bu genellemelerle daha çok genel ontolojik yasalar bulunmaya çalışılıyordu. Oysa bilim haline gelen tarih, artık orta boy geçici genellemelerle yetiniyor.[5]

Tarihin tarihi bize geçmişte olan bu dönüşümü gösteriyor.[6] Tarihin bir bilim haline geldiğini söylüyor. Ama bu yeterli değil. Tarihin bilim olduğunu söylemenin akla getirdiği bir soruyu da yanıtlaması gerekli. Bu bilim diğer bilimler gibi bir uygulamaya kavuşabiliyor mu? Başka bir deyişle bütün tarihçiler geçmişteki gibi sadece tarih kültürünü ya da tarihçileri yeniden üretmek için tarih hocası mı olacaklar? Daha başka bir deyişle tarihçilik somut olarak uygulanan bir meslek haline gelebilir mi? Bu sorunun iki farklı düzeyde yanıtı var. Birincisi tarihi bilim olarak toplumu değiştirmek isteyenlerin, devrimcilerin uyguladıkları. Bu yanıtla yetinmeyen kurumsallaşmış meslek pratiği arayanlar için de ikinci yanıt verilebilir. Son yıllarda uygulamalı tarihçiler yetiştiren tarih bölümlerinin kurulmaya başladığı söylenebilir.[7]

2. Tekli Bilim Anlayışı İçinde Tarihin Konumu

Tarihin bilimselleştiğini söylemek yeterli değil. Bilimin yapısına ilişkin değişik görüşler var. Doğa bilimlerini ve sosyal bilimleri iki ayrı yapıda gören bu bilimlerin farklılıklarını abartan ikici (dualist) bilim görüşü,

4) Marc Bloch, *The Historian's Craft*, Vintage Books, New York, 1953, s. 43.

5) Carey, B. Joynt ve Nicholass Resher, "The Problem of Uniqueness in History", G. H. Nadel (der.), *Studies in the Philosophy of History*, New York, Harper Torchbooks, 1965, s. 1-15.

6) G. Plekhanow, *The Development of the Monist View of History*, Progress Publishers, Moskova, 1972.

7) Joseph Roddy, "Historians Go Public", *RF Illustrated*, No: 3, Eylül 1979, s. 18.

ya da tüm bilimleri aynı yapıda gören tekçi (monist) bilim anlayışları gibi. Bu görüşler açısından da tarihi incelememiz gerekir.

Bu yazıda tekçi bir bilim anlayışı içinde tarihin doğa bilimlerinden çok farklı bir yapıda olmadığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu savı benimseyerek bilimin tekliğini kabul etsek bile sorun bitmiyor. Bilimin tekliğini benimseyenler arasında da değişik görüşler ortaya çıkıyor. Bu görüşleri başlıca üç grupta toplayabiliriz.

Birinci tutum: Tarihe diğer sosyal bilimlere göre ikincil bir rol vermektedir. Bu görüşe göre ekonomi, sosyoloji, siyasal bilim gibi temel sosyal bilim alanları vardır. Bu tutumdakiler tarihe, temel sosyal bilim alanlarının kurallarını sınamaya olanak verecek malzeme sağlayacak ikincil bir bilim alanı olarak bakmaktadırlar.

Kuşkusuz bu bakış açısını tarihçiler değil, daha çok diğer bilim adamları savunuyor. Bu bakış açısının son yıllarda Türkiye'de de bir çok örneğine rastlandı. Kimi sosyal bilimciler son yıllarda tarihçilere siz belgeleri toplayın ben yorumunu yapayım şeklinde, tarihçileri çok kızdıran işbirliği önerilerinde bulundular. Bu öneriler tarihe böyle bir ikincil bilim işlevi vermek inancından kaynaklanıyordu.

İkinci tutum: Birincinin tersine, tarihe diğer sosyal bilimlerin üstünde bir yer vermek, onu temele yerleştirmektir. Marksist kuramda olduğu gibi ya da ikici bir bilim anlayışına sahip Dilthey'in tarih görüşündeki gibi. Dilthey tüm sosyal bilimlerin temelini anlayıcı psikolojide buluyordu. Bu anlayıcı psikoloji, doğa bilimlerine benzer olarak kurulan psikolojiden çok farklı bir biçimde tarihe dayanarak kurulacaktı.[8]

Üçüncü tutum: İlk ikisinden farklı, tüm sosyal bilimlerin toplumsal değişme sorunlarına tarihsel açıdan yaklaşmasını öneriyor.

Kanımca en sağlıklı tutum, tarihe sosyal bilimler içinde diğerlerinden farklı bir yer aramak değil, onu da diğer sosyal bilimler gibi bir bilim saymaktır. Tarih, diğer sosyal bilimlerden ne daha az, ne de daha çok anlamlı bir çalışma alanıdır.

Tarihin, diğer sosyal bilimler gibi bir bilim alanı olarak kabul edilmesi halinde onun diğerlerinden ayrı olan ilgi alanını tanımlamak gerekir. Tarihin kendisi için seçtiği temel ilgi alanı insanlığın ilk alet kullanan primattan başlayarak günümüze kadar nasıl değiştiğidir. Bu

8) Kamuran Birant, *Dilthey ve Rickert'te Manevi İlimlerin Temellendirilmesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1954.

gelişim içinde çeşitli toplumların nasıl farklılaştığını, bir toplum biçiminin diğerine nasıl dönüştüğünü, ya da dönüşemeyişinin nedenlerini araştırır. Bu ilgi alanını mikrodan makroya, bölgeselden uluslararasına kadar uzanan değişik ölçeklerde kavramaya çalışır.

Tarihin sosyal bilim kümesi içinde yerini saptadıktan sonra, sosyal bilim ve doğa bilimi arasındaki farklılıklar konusunda ileri sürülen savları tartışarak, tarihi tekçi bilim anlayışı içine oturtabiliriz. Önce bilimin tanımıyla başlayalım. Nusret Hızır Hoca bilimin tanımını şöyle yapıyordu: "Bilim birbirine herhangi bir metodla bağlı, doğrulukları iddia edilen, bir takım önermenin meydana getirdiği bir bütündür."[9] Bu tanımıyla Nusret Hoca tarihi de doğa bilimlerini de kapsayan genel bir bilim kümesini tanımlamış oluyordu. Cassirer de[10] "Fiziksel bir olgu tarihsel olgudan ayrılamaz. İkisi de tek bir deneysel gerçekliğin bölümleridir. İkisine de nesnel doğruluk yükleriz" diyerek aynı noktaya geliyor.

Genel bir tanım yaparak, her iki bilim alanını tek bir küme içine almış olmak, bu bilimler arasında hiç bir fark bulunmadığını göstermiyor. Var olan farklılıkları bir kalite faklılığından derece farklılıklarına indirgiyor. Bu derece farklılıklarının neler olduğunu, farklılık savlarını teker teker ele alarak göstermeye çalışalım.

Farklılık savlarından birincisi fiziğin ya da doğa biliminin önermelerini laboratuar koşullarında kolayca yineleyebildiği olgular üzerinde geliştirdiği, oysa tarihin yinelediği olgulara dayanarak değil, yeniden kurduğu[11] geçmişte yaşanmış olgulara dayanarak önermelerini ileri sürmesidir. Bu gözlem doğrudur. Nitekim yorumbilgisi tarihin olguları yeniden kurma işlemini sistemleştirmek için gelişmiştir. Ama böyle bir farklılığın varlığını söylemek yeterli değildir. Bu farklılığın her iki bilimin önermelerinde yapısal bir farklılık yaratıp yaratmadığını da göstermek gerekir. İster yinelenerek, ister yeniden kurularak yapılsın, olguların saptanması bir kez yapıldıktan sonra, bu olgular üzerine kurulan önermelerin yapısı her iki tür bilim alanında da aynıdır. Kuşkusuz kolayca yinelenebilen olgulara dayanılarak yapılan endüksiyonların pekinliği daha yüksek olacaktır. Ama bu fark yapısal bir fark olmaktan çok pekinlik derecesi farkıdır.

9) Nusret Hızır, "Tabiat Bilimi ve Tarih", *Atatürk Konferansları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, s. 197-205

10) Ernst Cassirer, "Tarih", *MEB*, Yıl 1, Sayı 1, Ekim-Aralık 1979, s. 72-79.

11) Ernst Cassirer, *A.g.m.*, s. 74.

İleri sürülen ikinci farklılık savı doğa bilimlerinin antropolojik ögeyi[12] dışta bırakmayı başardığı, nesnelliği sağlayabildiği, oysa tarihin esasta insanın kendisini bilmesinin bilgisi olduğu, bu nedenle nesnelleşemeyeceğidir. Tarihte özne ve nesne ayrı kategoriyi oluşturmakta birbirinden ayrılamamaktadır. Bu savın geçerliliği doğa bilimlerinde gerçekten böyle bir ayrımın başarılıp başarılamadığını irdelemekle yapılabilir. Bu irdeleme içinde Heisenberg'in belirsizlik bağlantısını hatırlamakta yarar var. Bir kap içindeki suyun ısısını ölçen termometre o sistemin bir parçası haline gelmiyor mu? Ölçenle ölçülen ayrımı ortadan kalkmıyor mu? Kuşkusuz doğa bilimlerinde bu tür etkiler tarihe göre çok azdır. Ama farklılığı böyle azlık ve çoklukla anlatmaya başladığımızda, bu farkın bir derece farkı olduğunu da kabul etmiş oluyoruz.

Üçüncü bir farklılık savı Dilthey'in tarih görüşü içinde öne sürülüyor. Doğa bilimi olayları açıklarken, tarih olayları anlar deniliyor. Bunun için tarihle temellendirilen bir psikolojinin geliştirilmesi öneriliyor. Bu farklılık savının geçersizliğini bilimin pratiği ortaya çıkarıyor: Böyle bir psikolojinin kurulmasındaki olanaksızlıkla.

Doğa bilimi ile tarih arasındaki farklılıklara ilişkin dördüncü sav, doğa bilimi ile tarihin değişme olgusuna yaklaşım farklılıklarını ileri sürüyor. Bu sava göre doğa bilimleri değişmeye evrimsel olarak yaklaşır, oysa tarih "iradeci" olarak yaklaşmaktadır. İnsan eylemlerini ereğine göre yapmakta özgürdür. Bu nedenle tarihin ilgilendiği değişmeler, evrimsel olarak kavranamaz deniliyor. Tarihin ya da sosyal bilimlerin erekli olma savını bir ünlü tarihçi[13] "her gün işine giden bir kişi, iş yerinde sabahleyin herkesi selamlarken, bir gün bu iş yerine gittiğinde dilini çıkarır, gözünü kaşını oynatırsa, arkadaşları ona özgürlüğünü kullanıyor, erekli davranıyor demezler, oynattı derler" diyerek yanıtlıyor.

Beşinci tür farklılık savı, doğa bilimlerinin genel ile uğraştığını, genellemeler yoluyla önkestirimlerde bulunduğunu, oysa tarihin tikel ile uğraştığını, dolayısıyla ön kestirim yapmadığını ileri sürmektedir.[14] Bu sav değişik düzeylerde yanıtlanabilir, örneğin eğer tikelin bilgisi bilim olsaydı, böcek ya da kelebek koleksiyoncularını doğa bilimcisi saymamız gerekirdi denilebilir. Ya da Rickert'in yaptığı gibi bu sava

12) E. Cassirer, *A.g.m.*, s. 76.

13) E.H. Carr, *What is History?* (Türkçesi, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, 1984), Penguin Books, 1974, s. 95

14) E.H. Carr, *A.g.e.*, s. 62.

bir başka düzeyde karşı çıkılabilir. Genelin bilgisi kurulmadan tikelin kendi başına kavranamayacağı, "bir tikel nesnenin bilimsel bir yargı içine alınabilmesi için onun bir öbeğin (sınıfın) üyesi olarak algılanması gerekir" diyerek savunulabilir.

Bu tartışma bize tarihin içinde mutlaka genelin bilgisinin bulunması gerektiğini gösteriyor ve tarihin genellemeye gitmediği savını çürütüyor. Ama bu tarihin tikelin bilgisi olmadığını göstermiyor. O zaman da tarihin tikele nasıl ulaşacağı sorunu ortaya çıkıyor.

Bu soruyu Litt[15] "öbeklendirici kavramların varlıkları irdeleyici usun tümüyle nesnel, kişisellikten uzak ve yansız düşünce düzeyine eriştiği varsayımına dayanır, öte yandan canlı izlenim, dil ile betimlenirken düşünenin 'kişisel duygudaşlığı' salt ayrıntısal bir etken olmayıp, en önde iş görmektedir" diye yanıtlıyor. Başka bir deyişle tikele inişi bilimden çok edebiyata bırakmış oluyor.

Tarihin ön-kestirimlerinin başarılı olmamasına gelince, bu sosyal bilimlerin önermelerinin pekinlik derecesi ile ilişkili bir sorun, başka bir deyişle bir derece sorunu, yapısal farklılık sorunu değil.

Tarihin doğa bilimlerinden farklarına ilişkin savlar üzerindeki tartışmamızı sona erdirirken, bir noktaya dikkati çekmekte yarar var. Tarihin doğa bilimlerinden farklı olduğu üzerindeki savların çoğunun arkasında, tarihin yönetici sınıf kültürü olarak geliştiği dönemdeki tarih anlayışından kalıntılar sezilmekte, başka bir deyişle tarihin bilimsel aşamaya geçişine bir tepki var.

3. Tarih ve Nedensellik

Tarihte nedensellik üstünde durmak, hem tarihin metoda ilişkin sorularını yakından tanımak, hem de tarihteki nedensellik şemalarına dayanarak tarihin doğa bilimlerinden farklı olduğu konusunda söylenenleri yanıtlamak için gerekli.

Doğa bilimlerinde nedensellik ilişkilerini kurmada endüksiyon şeması kullanılırken, tarihte redüksiyon şeması kullanılır. Bu farklılığı daha açıkça şöyle anlatabiliriz. Doğa bilimlerinde belirli bir neden

15) Theodor Litt, "Evrensel'in İçerdiği Tarihsel Bilginin Yapısı", MEB, Yıl 1, Sayı 1, Ekim-Aralık 1979, s. 80-99

yaratılır ve onun sonucu gözlenerek (neden içerir sonuç) N ⊃S şeklinde nedensellik ilişkisi ileri sürülür. Nedensellik bağı nedenden sonuca giderek kurulur. Oysa tarihte nedensellik ilişkisinin kurulması ters yönde oluşmaktadır. Tarihte gözlenen sonuçtur ve bu sonucu doğuran sebep bulunur. Nedensellik ilişkisi de S ⊃N şeklinde kurulur.[16]

Gerçekte bu farklılığı fazla abartmamak gerekir. Doğa bilimleri de gerektiğinde bu nedensellik şemasını kullanmışlardır. Örneğin Fransız astronomu Le Verrier Uranüs gezegeninin yörüngesinde gözlenen sapmadan, yani sonuçtan giderek bir başka gezegenin yani nedenin varlığını hesaplamış ve gözlemle de Neptün'ü bulmuştur. Verrier bu nedensellik ilişkisini Newton'un çekim kanununa dayanarak kurmuştur. Kuşkusuz tarihçinin de aynen bir fizikçi gibi bu türde oluşturduğu nedensellik ilişkileri için bir ön kurama gereksinmesi olacaktır.

Doğa bilimcisi yaptığı 1.2....n sayıdaki gözleme dayanarak;

$n_1 \supset s_1$
$n_2 \supset s_2$

$\underline{n_n \supset s_n}$
genel N ⊃S yasasını endüksiyon yoluyla kurmaktadır.

Tarihçi nedensellik ilişkisini ters yönde kursa bile bunu n sayıda gözlemde tekrarlayarak;

$s_1 \supset n_1$
$s_2 \supset n_2$

$\underline{s_n \supset n_n}$
genel S ⊃N yasasını elde edebilir.

Tarihin de böyle bir genel yasaya geçmesini engelleyen bir neden yoktur.

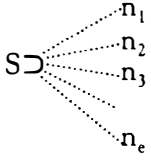
Tarihte böyle bir genel yasaya gidilebileceğini göstermenin bizi karşı karşıya bıraktığı bazı sorunlar var. Önce bu genel yasanın yazılma-

16) Paul K. Conkin, "Causation Revisited", *History and Theory*, No: 1, 1974.

sıyla tarih alanından sosyoloji alanına geçilip geçilmediği sorulabilir. Üzerinde durulması gereken bir soru da yineleme olanakları olmayan tarih biliminde bilimsel önermeleri böyle genel yasa içinde hapsetmenin tarihin ilginçliğini azaltacağı yönündedir. Belki de bu tür nedenlerle tarihin nedensellik ilişkilerini $S_n \supset n_n$ basamağında tutmak daha akıllıca olacaktır.

Tarihte nedensel ilişkinin kurulma yönünü gördükten sonra tek bir nedensel iliskinin kurulmasındaki sorunlara eğilebiliriz. Fizikte $S_n \supset n_n$ nedensel ilişkisini kurmakta zorluk çekmiyoruz. Newton'un hipotetik dedüktif sistemini oluşturan genel çekim yasası gibi pekin bir yasanın varlığı işimizi kolaylaştırıyor. Gözlenen bir sonucun tek bir nedenini kolayca saptıyoruz. Oysa sosyal bilimlerde tek bir genel yasanın varlığı sözkonusu değil, pek çok halde birden fazla yasanın varlığı söz konusu. O zaman da gözlenen bir sonucu açıklayan birden fazla neden bulunabilir.

Nedensellik ilişkisi;

biçiminde yazılmak durumundadır. Eğer bu kuramlardan sadece birisine inanılıyorsa diğer nedenler elenebilir. Ama bu elemeyi belli bir kurama bağlanmadan görgül olarak temellendirme olanağı yoktur. Aynen bir kuram olmadan bu ilişkiyi görgül olarak saptama olanağı olmadığı gibi. Olgulara ilişkin saptamada bir sonuç öncesinde, değişik kuramlara göre ortaya çıkan farklı nedenlerin hepsinin de varlığı saptanabilir. Bunlardan hangisinin seçileceğine zaman içinde sıralamasına bakarak yakın etki, uzak etki, vb. savlarla da karar vermek çok yanıltıcı olabilir. Bu halde akla gelebilecek bir çözüm bu nedenlerin hepsini birden açıklayıcı olarak almak ve nedensellik ilişkisini;

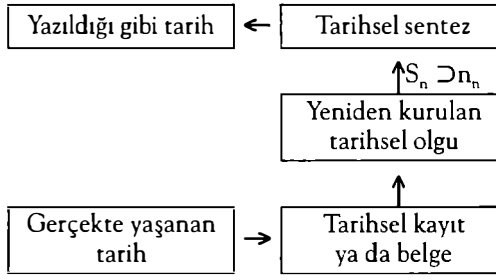
$S \supset (n_1 \quad n_2 \quad n_3 \quad n_e)$

biçiminde yazmaktır. Nedenler toplamı ile açıklama yapmaya çalışmanın başka tür yorumları da yapılabilir. Bu sonuç bir önceki dönemin yapısal özelliklerinin toplamı nedeniyle doğmuştur gibi. Bu yorum birden fazla nedenin varlığının kabul edilmesi halinde, ortaya çıkan

gerek ve yeter neden sorununu çözümlemiyor. Bu çok sayıda değişkenin hangileri gözlenen sonucun ortaya çıkması için gerekli olan ama yeterli olmayan nedenlerdir? Hangileri ise yeterli nedenlerdir?[17]

Buradaki tartışmamızda tarih önermelerinin kurulabilmesini, sosyal bilim kurallarının önceden varlığı konusunda bir başka koşula bağladık. Böyle bir koşulun öne sürülmesi bizi yanıtlaması zorunlu yeni sorularla karşı karşıya bırakıyor. Sosyal bilimin gelişmemiş olduğu alanlarda tarih incelemesi nasıl yapılacak? Diğer sosyal bilim alanlarında eğitilmemiş ya da bilgi sahibi olmayan tarihçilerin çalışmalarını tarih dışı mı sayacağız? Burada kuşkusuz böyle savlar savunulmuyor. Bu sorunların yanıtlarını tarihçilerin pratiği içinde bulabiliriz. Bu durumlarda tarihçi nedensellik olaylarını nasıl koruyor? Kuramın yerine neyi ikame ediyor? Bu soruların yanıtları ise çok basit. Tarihçi bu durumlarda günlük yaşamından çıkardığı genellemeleri kuram yerine kullanıyor. Kuram yerine kendisinin yaşam deneyimini koyuyor. Bu da bizi tarihte yapılan genellemelerin sınırlılığı sorununa getiriyor.

Tarihin ön kuramlarının varlığına gereksinmesi sadece yeniden kurduğu olgudan nedensellik ilişkisi kurarak tarihsel açıklamaya ve senteze geçerken olmaz. *Şekil 1*'de gösterildiği gibi;

Şekil 1

tarihsel kayıtlardan ya da bulgulardan tarihsel olguyu yeniden kurmak için de tarihçinin kurama gereksinmesi vardır.[18] Tarihçi gerçekte yaşanan olguyu gözlemleyememektedir. Tarihçinin eline ulaşan ilgilen-

17) William H. Dray, *Philosophy of History*, Englewood Cliffs Prentice-Hall Inc., 1964, II. bölüm.

18) Robert F. Berkhofer, *A Behavioral Approach to Historical Analysis*, New York, The Free Press Books, 1971, s. 21.

diği dönemin niteliğine göre arkeolojik bulgulardan, hatıratlara, resmi kayıtlara kadar değişen çeşitli belgelerdir. Bu belgelerin tarihsel gerçeği ne kadar yansıttığı tartışma konusudur. Bu nedenle tarihsel belgeden yeniden kurulan tarihsel olguya geçmek için, bir ön kurama gereksinme vardır. Örneğin cilalı taş devri araçlarından yararlanarak tarihsel olguyu kurabilmek için, bu dönemin toplumsal yaşantısı hakkında bir kurama önceden sahip olmak gerekir.

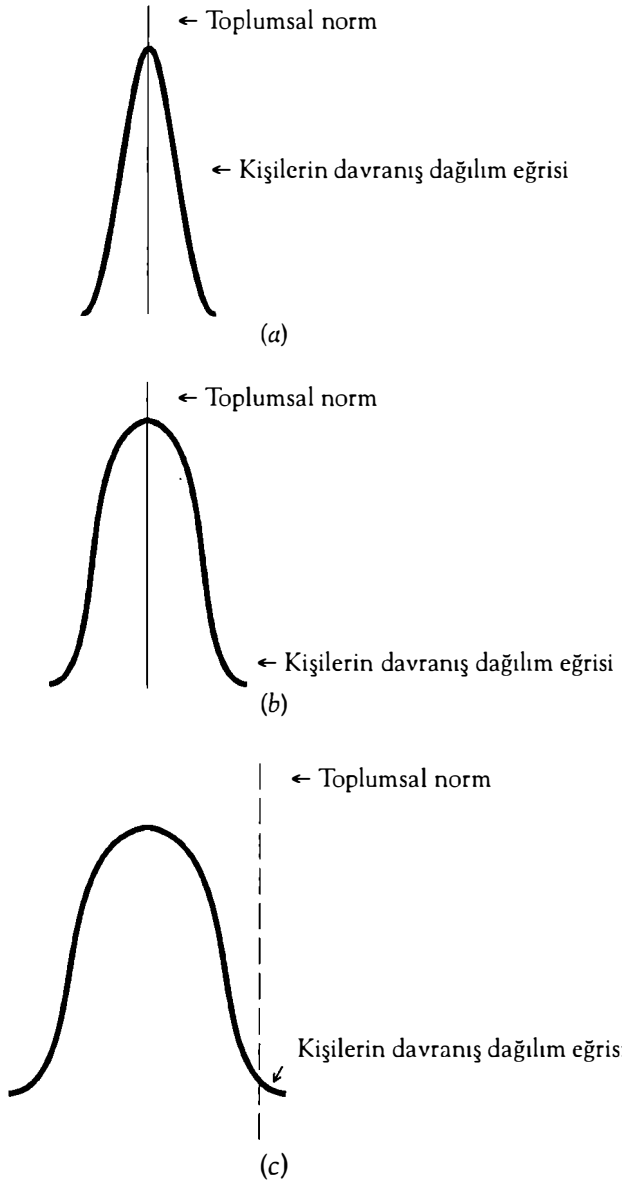
Bu noktada tarihçinin karşılaştığı bir sorun da *Şekil 1*'de gösterilen gerçekte yaşanan tarihle, yazıldığı şekliyle tarihin ilişkisinin ne olacağıdır. Yazılan tarih, gerçekte yaşanan tarihi aynen ortaya koymak mı istemektedir, yoksa tarihçi olaylara bugün bakmanın kendisine sağladığı olanaklarla gerçekte yaşananı da aşmak mı istemektedir?

Bu sorunun yanıtlarından biri tarihçinin amacının gerçekte yaşananı aynen ortaya koymak olduğunu söylemektir. Bu halde tarihçi geçmişte yer alan eylemi, geçmişte yaşayan kişinin algılamasındaki tüm sınırlılıklar içinde yeniden kuracaktır. Bu yeniden kuruşta tarihçinin zamanı geçmişteki olayın ilerisine geçemeyecektir. İşte "tarihselcilik" diye adlandırılan tarihçilik yaklaşımının yanıtı budur. Kuşkusuz bu amaçla yola çıkan bir tarihçinin yazdığı tarihle, gerçekte yaşanan tarih arasında da bir farklılık kalacaktır. Ama bu farklılık amaçlanan bir şey değildir. Sadece tarihçinin bu farklılığı kaldıracak hassasiyette çalışma yapamamasından ve yeterince kanıt bulamamasından kaynaklanmaktadır.

Oysa, bu soruya verilmekte olan ikinci yanıt, yazılan tarihle gerçekte yaşanan tarih arasında bir farkın bulunması gerektiğini, yani tarihin "tarihselcilik"ten kendisini kurtarması gerektiğini söylemek olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi eğer tarih bugünden geçmişe doğru gidilerek kurulacaksa, benimsenmesi gereken yanıt da budur. Ancak bu halde geçmişi tarihsel oluşumun bütünlüğü içinde kavrayabilir ve bugünden geleceğe uzanabiliriz.

Burada tarihsel belge yardımıyla, tarihsel olguyu yeniden kurmakta çok sık karşılaşılan bir metodolojik soruna değinmekte yarar var.

Bir toplumun geçmişteki düzenini inceleyen tarihçi, bu düzene ilişkin iki tür belge ile karşılaşabilir. Bunlardan bir türü düzenin yasalar ve kurallarını anlatan normatif nitelikli belgelerdir. İkinci tür belgeler ise bu toplumdaki kişilerin davranışlarını gösteren belgelerdir. Yasa koyucular açısından bu iki tür belge arasında beklenen ilişki *Şekil 2a*'daki

← Toplumsal norm
← Kişilerin davranış dağılım eğrisi
(a)
← Toplumsal norm
← Kişilerin davranış dağılım eğrisi
(b)
← Toplumsal norm
Kişilerin davranış dağılım eğrisi
(c)

Şekil 2

gibi bir ilişki olacaktır. Yasa yapanlar toplumdaki kişilerin davranışlarının normlarda öngörülene uygun olmasını beklemektedirler. Oysa gerçekte kişilerin davranışları bir çok halde toplumsal normlarda öngörülenden farklı olacaktır. Kişilerin davranışlarının dağılım eğrisini çizersek, bu eğriler *Şekil 2a*'dakinden çok *Şekil 2b* ve *Şekil 2c*'dekine benzeyecektir. *Şekil 2b*'deki durum pratik bakımdan toplumda kişilerin davranışlarının normlara uygunluğu olarak yorumlanabilir. *Şekil 2c*'deki durum tarihsel yorum bakımından çok daha ilginçtir. Toplumdaki gerçek davranış toplumsal normlardan çok farklıdır.[19] Bu durumda tarihçi, tarihsel olguyu normlara bakarak mı, yoksa kişilerin davranışlarına göre mi yeniden kuracaktır?

Tarihçi gerçeği yeniden kurmak istediği için bu sorunun yanıtı normlara göre değil, kişilerin davranışlarına göre olacaktır. İlk bakışta çözümü çok açık olan bu sorun, tarih pratiğinde önemli yanılgıların kaynağı olmuştur. Son yıllar içinde Türk tarihçilerinin gündeminde önemli bir yer tutmuş olan Osmanlı toplumunun üretim tarzının Asya tipi üretim tarzı mı, yoksa feodal üretim tarzı mı olduğu tartışmalarının altında böyle bir sorun bulunuyordu.

4. Tarih ve Determinizm

Tarihte nedensellik sorununun tartışılması bizi bir noktada tarihte determinizm sorununu ele almaya itiyor. Kuşkusuz determinizm nedensellikle yakından ilişkili, ama onu aşan bir yanı var. Nedensellik ilişkilerinin kurulması hemen determinizme geçmemize olanak sağlamıyor. Bu nedensel ilişkilerden, önceden kestirim gücü olan temel önermelere geçebilmemiz, determinist tarihsel yorumlarda bulunmamıza olanak sağlıyor.

Determinizmi salt metodolojik olarak temellendirmenin ötesinde toplumsal gereksinme ile de temellendirme olanağımız var. Eğer bir toplumda o toplumun gelişimi üzerinde önceden kestirim olanakları ve beklentiler olmazsa, o toplumda bir çözülme ve bunalım kendini gösterir. Bu savın ilginç bir yanıtını Kafka'nın yazıları bize veriyor. Bu yazılardaki kâbus havası nereden kaynaklanıyor? Bu hikâyelerde ortaya çıkan olguların açık bir nedeni olmamasından ve bu olgular içinde

19) R. F. Berkhofer, *A.g.e.*, s. 105.

yer alan kişilerin önceden kestirimde bulunmamasından. Başka bir deyişle nedenselliğin ve determinizmin ortadan kalkışından.[20]

Determinizmin gerekliliğini ve toplumsal işlevini gördükten sonra bir noktayı hatırlatmakta yarar var. O da determinizmin zorunluyu ve kaçınılmazı içermesi. Ama bilimsel her önerme gibi yanlış çıkarılabilme seçeneğine her zaman açık olacağı.

Tarihte determinizmin benimsenmesi, tarihte şans olgusunun ya da tarihsel rastlantıların nasıl ele alınması gerektiği sorununu ortaya çıkarır.[21] Bu sorunun yanıtlanmasında değişik tutumlar söz konusudur. Bir yaklaşım Darwinist evrim kuramından esinlenmiştir. Darwinist evrim kuramında olası sapmalar ve doğal seçim mekanizmasına dayanan bir evrim çizgisi ortaya konulabilmiştir. Benzer şekilde tarihte de determinist gelişme çizgilerinin ortaya çıkarılmasında, tarihteki rastlantılara ve olası sapmalara uygulanan belirli toplumsal seçme mekanizmaları kullanılabilir. Diğer bir tutum, toplumsal olguları tarihsel ve tarihsel olmayan olgular olarak ikiye ayırmaktadır. Toplumun gelişme çizgisini çizen tarihsel olguların daha derinlerde belirlendiğini varsaymak ve bunda olasılığa yer vermemek, toplumun gelişimini belirlemeyen dolayısıyla tarihsel olmayan olaylarda olasılığa yer tanımaktır.

Böyle bir yorumlamada tarihsel olan ve olmayan ayrımının ele alınan olguya göre değişeceğini unutmamak gerekir. Tarihin de diğer sosyal bilimler gibi mikro ve makro ilgi alanları olduğu kabul edilirse, tarihsel olgu, tarihsel olmayan olgu ayrımının gerçekte belirleyici olmayan değişken ayrımından başka bir şey olmayacağı ortaya çıkar.

5. Tarih ve Zaman

Tarihte nedensellik ilişkilerinin kurulmasında olguların zaman içinde sıralanmasının önemi açık. Ama zamanın, bu nedensel ilişkileri kurarken kullanılmasında dikkatli olmak gerekir. Zaman bir açıklayıcı değişken haline gelmemelidir. Zamanın açıklayıcı bir değişken olarak kabulü ona mutlak bir varlık atfetmek olur. Zamanın açıklayıcı değişken olarak kullanılması ile "historisizm" denilen yüzeysel açıklama biçimi

20) E.H. Carr, *A.g.e.*, s. 94.
21) E.H. Carr, *A.g.e.*, s. 98-108.

tekrar gündemimize gelir. Bu sakıncalardan kaçınabilmek için bir tarihçinin zaman kavramını yakından tanıması gerekir. Zamanın topolojik ilişkisel bir kavram olduğunu, Newton'un mutlak zamanının bulunmadığını kabul ediyoruz. Biz doğrudan doğruya zamanı algılamıyoruz, algılayabildiğimiz, olguların ya da eylemlerin birbirine göre önceliği ve sonralığı, yani olguların birbirine göre sıraya dizilmeleri. Böyle olunca bizim kullandığımız zaman tanımsal bir kavramdır[22] ve ancak interval skalada ölçülebilmektedir.

Bizim yaşam deneylerimiz kullandığımız zaman kavramına ilişkin daha başka kabuller yapmamızı da gerektiriyor. Zaman homojendir, doğrusal ve sınırlanmamış bir şekilde akıp gitmektedir. Kapalı dairesel ya da birbirini kesmeyen halkalar şeklinde bir helisoidal zaman anlayışı toplumsal yaşamda olanaksızdır. Bu kabulleri daha iyi kavrayabilmek için toplumsal sonuçlarından söz etmekte yarar var. Örneğin zaman homojen olmasaydı, insanların uyuma sürelerinin zaman zaman değişmesi sorunu ortaya çıkardı. Eğer zamanın döngüselliğini kabul etseydik, bugün geçmişteki bir tutumu etkilemem söz konusu olurdu. Helisoidal bir zaman içinde geçmişi etkilemek olanaklı olmasa da, bir kişinin oğlunun babasının geçmişinde yaşaması olanağı bulunurdu. Bunlar belirli bir tür zaman kabulüne bizi zorlayan çelişkiler.

Sadece toplumsal olguların zaman kabulümüzü etkilediğini söylemek yeterli değil. Zaman kabulümüzün biçimi de topluma ilişkin yorumlarımızı etkiliyor. Düz bir doğruda sınırsız akıp giden bir zamanın varlığı halinde toplumun sonu kavramı ancak büyük bir kesikli hadise ile açıklanabilir, kıyamet ya da toplumun yönünü tamamen değiştirecek bir devrim gibi. Oysa döngüsel zaman kavramının bulunduğu bir toplum için son belirlidir. Yeniden aynı şeye başlamak. Bu halde topluma yazgıcı bir anlayış egemen olur. Buna tepki ise ya Doğu'nun ermişliği ya da Diyojen'in ince alayı olacaktır. Eğer toplumda bir gevşeyerek bir kasılarak ileri atılan bir diyalektik zaman anlayışı egemense, topluma hakim olan psikoloji de bir yeniden yaratılma psikolojisi olacaktır.[23]

Tarihte kullandığımız takvim zamanı homojen, doğrusal olarak akıp giden sınırlanmamış bir zamandır. Tarihte eş-zamanlılığı saptamakta

22) Hans Reichenbach, *The Philosophy of Space and Time*, New York, Dover Publications Inc., 1958.

23) Octavio Paz, "İki Tarih Anlayışı", *MEB*, Yıl 1, Sayı 1, s. 113-125.

olgular dizisini yeniden kurmakta, dolayısıyla nedensellik ilişkilerini ortaya çıkarmakta önemli bir rol oynar. Bu zaman kavramı aynı zamanda fiziğin de kullandığı bir kavramdır. Bu noktada bazı felsefeciler tarafından bir soru ortaya konuluyor. Bu soru, fiziğin zamanının, sosyal bilimlerde de aynen kullanılmasının doğru olup olmadığı sorusudur. Acaba sosyal bilimler için doğa bilimlerinden ayrı bir zaman tanımlaması daha yararlı olabilir mi?

Takvim zamanının fizik biliminin zamanı diye kötülenmesi o kadar kolay değil, takvim zamanının gelişim tarihine gittiğimizde bu zamanın ortaya atılmasında toplumsal olguların önemli rol oynadığını görüyoruz. Ay takviminin bırakılıp, güneş takviminin benimsenmesi, insanlık tarihinde yerleşik tarım ekonomisine geçilmesi ile yakından ilişkili. Ay takvimi ekim, hasat, vb. zamanlarının doğrudan saptanmasına olanak vermiyordu. Oysa güneş takvimi buna olanak sağlıyor.

Fizik zamanının değil, toplumsal zaman kavramının geliştirilmesini savunanlar, fizik zamanın ışığın yer değiştirmesi ya da bir gök cisminin yer değiştirmesine göre tanımlandığından hareketle, toplumsal zamanın da, toplumsal değişmenin aşamalarına göre tanımlanması gerektiğini söylüyorlar. Böyle bir zaman kavramını geliştirmemiz için bir toplumsal gelişme kuramına gereksinmemiz var. Eğer böyle bir değişme kuramı olarak toplumsal formasyonlardaki aşamalara göre tanımlanmış Marksist gelişme kuramını alırsak, ordinal skalada ölçülmüş bir zaman kavramı geliştirmiş oluruz.

Örneğin Althusser böyle bir zaman anlayışını savunuyor.[24] Althusser'in eleştirisi, fiziksel zaman içinde kendi tanımladığı biçimde bir özsel kesit açılmasından kaynaklanıyor. Akıp giden zamanın içinde herhangi bir anda toplumsal bir kesit alınırsa, bu kesitte toplumsal bütünün parçalarının çağdaşlığının kabul edilmesini, zamanın içinde özsel kesit açılabilmesi diye tanımlıyor. Örneğin Hegel'in zaman anlayışını, bu türden, içinde özsel kesit açılabilen bir zaman anlayışı olduğu için eleştiriyor. Ve bir zaman kesitinde parçaların çağdaşlığının kabul edilmesine karşı çıkıyor.

Aynı anda bir toplumun değişik kesimlerinde farklı toplumsal formasyonların hüküm sürebileceğini ve dolayısıyla farklı zamanların

24) Louis Althusser, (Çev. Murat Belge) "Marksist Tarih Anlayışı", *Birikim*, Sayı: 3, Mayıs 1975, s. 15-24.

birbirine dolanmış olarak birarada bulunabileceğini ileri sürüyor. Ve bir toplumda aynı anda farklı toplumsal formasyonların birarada bulunmasının yeni bir toplumsal zaman kavramına gereksinme duyurduğunu söylüyor.

Gerçekte Althusser'in bu savında unuttuğu bir nokta var, toplumsal zaman skalası da kullansa, bu farklı toplumsal zamanların aynı anda bir arada bulunduğu, yani eşzamanlılığın saptanacağı bir takvim zamanına ya da fiziksel zamana gereksinimi olması. Öyle olunca yapılan eleştirileri karşılamak için fizik zamanı yadsımaya gerek yok. Bir elemanı da fizik zamanı olan vektörel bir zaman kavramına geçmek gerekiyor. Vektörel zamanın şimdiye kadar iki elemanını saptamış olduk, interval skalada ölçülen takvim zamanı, toplumsal formasyonlarla ölçülen ordinal skalada toplumsal zaman. Vektörün eleman sayısını ilgilendiğimiz konuya göre daha da artırabiliriz.[25] Eğer bir kişinin eylemiyle ilgiliysek, onun yaşam döngüsündeki yeri, vb. gibi.

Tarihin zaman kavramı ile ilişkisi sadece eşzamanlılığı saptamak ve olayların sıralamasının elde edilmesiyle bitmez. Tarihin ilgilendiği olgularla tutarlı bir zaman derinliği saptama sorunu vardır. Tarihin toplumsal değişmeyi kavrayışında olgulara değişik ölçeklerde yaklaşması söz konusudur. Makro ya da mikro düzeyde yaklaşması gibi. Eğer toplumsal gelişmedeki büyük değişmelerle ilgileniyorsa, tarihçinin uzun tarihsel dönemlerle çalışması gerekecektir. Oysa, ayrıntıdaki değişikliklerle ilgileniyorsa, tarihçi ilgilendiği zaman dilimini çok daha kısa süreli dönemlere ayırmak zorundadır. Tarihçinin ilgilendiği zaman dilimini incelemek istediği değişmelerin büyüklüğüyle tutarlı dönemlere ayırması, kuracağı nedensellik ilişkilerinde kullanabileceği açıklayıcı değişkenlerin neler olması gerektiğini de belirler. Kısa sürede toplumun değişmez kabul edilen parametreleri uzun sürede değişecektir. Kısa süreli analizlerin parametreleri, uzun dönemli analizlerde açıklayıcı değişken haline gelecektir. İşte bu nedenle tarihçinin ilgilendiği değişme ölçeğiyle tutarlı tarihsel dönem ve bu zaman derinliği ile tutarlı açıklayıcı değişkenler seçmesi en önemli metodoloji sorunlarından biridir. Bu sorunun çözülmesi de değişmeye ilişkin bir ön kuramın varlığını gerektirir.

25) Walter Isard, "On Notions and Models of Time" *Regional Science Association Papers*, 25. cilt, 1975, s. 7-32

Dönem seçiminin tek sorunu uygun zaman derinliğinin seçilmesi değildir. Dönem ayrımlarının ilgilenilen niteliksel değişikliklerin gözlenebileceği uygun tarihlerden yapılması da gerekir. Bu da önceden bir kuramın varlığına bağlıdır. Dönemi, kesintisiz olan zamanın akışı belirlemez. Daha çok dönem kendi zamanını belirler. Böylece dönem seçimi sorunu ordinal skalada bir zaman kavramı geliştirmekle özdeş bir hale gelir.[26]

Tarihin zaman kavramı üstündeki tartışmayı sona erdirmeden bir özelliğine daha dikkati çekmekte yarar var. O da tarihin zaman kavramının mekân kavramından koparılamazlığıdır. Bunu göstermek için ekonometrik model yapmakta uzmanlaşmış ekonomistlerin kullandığı zaman anlayışını hatırlamak gerekli. Ekonomistler t_1 ve t_2 işaretleriyle gösterilen bir zaman soyutlaması yaptıklarında açıklamaya çalıştıkları olguyu mekândaki ve hatta zamandaki yerinden koparmış oluyorlar.[27] Böylece her zaman ve her yerde geçerli kuramlar oluşturmaya çalışıyorlar. Bu ise olguları açıklamakta değişik mekânsal konumdan ve değişik tarihsel konumda bulunmaktan doğan etkilerin kullanılmasının analiz dışı bırakılmasına neden oluyor. Tarihsellik dışlanıyor. Bu noktada tarihte karşılaştırmalı araştırmalar, başka bir deyişle mekânın ve zamanın birlikte ele alınışı sorunu karşımıza geliyor.

6. *Tarih ve Karşılaştırmalı Toplumsal Araştırmalar*

Tarih metodolojisi daha çok zaman kavramı üzerinde duruyor. Bilimde zaman ile benzer nitelikte bir başka kavram var: Mekân.[28] Tarih metodolojisi mekân kavramının irdelenmesi üzerinde pek durmuyor. Oysa toplumların karşılaştırmalı analizi ile ilgilenen bir tarihçinin mekân boyutu sorunundan kaçınmasına olanak yok. Böyle bir sorunun ele alınabilmesi, zaman ve mekân kavramının birlikte ele alınmasını gerektiriyor.

26) Siegfried Kracauer, "Time and History", *Studies in the Philosophy of History. Beiheft 6, History and the Concept of Time*, Wesleyan University Press. 1966.

27) Robert F. Berkhofer, *A Behavioral Approach to Historical Analysis*, New York, The Free Press, s. 213.

28) Paul Horwich, "On the Existence of Time. Space and Space-Time", *NOUS*, XII. cilt, Sayı: 4, s. 397-420.

Bu da bizi zaman ve mekân kavramının birlikte nasıl ele alınabileceği sorusuna getiriyor. Bu soruyu ele almakta değişik tutumlar söz konusu. Birinci yol mekân ile zaman arasında paralellikler kurmak. Her ikisinin de topolojik kavramlar olması, olguların birbirlerine göre konumlarını saptamaya olanak vermesi vb. gibi. Hatta daha ileri giderek, zamanı tarihsel dönemlere ayırmakla mekânı bölgelere ayırmanın koşutluğu üzerinde durarak her biri için gerekli olan ön kuramlardan söz etmek gibi.

İkinci bir yol ise zaman ve mekân kavramını tek bir boyuta indirgemeye çalışmaktır. Bunun değişik yolları var: Örneğin kadranlı bir saat zamanı mekâna indirgemeye çalışmıyor mu? Kevin Lynch[29] son kitabına "Bu yer ne zaman?" başlığını atarken böyle bir indirgemenin peşinde değil mi?

Kuşkusuz bu tür kavramsal çözümlemeler tarihyazımının pratiğine pek yansımıyor. Tarih pratiği genellikle üçüncü bir yolu izliyor. Zaman ve mekânın karşılıklı etkileşmesine olanak vermeyen "taksonomik" bir mekân anlayışı ile onları birbirinden koparıyor. Karşılaştırmalı tarih ve sosyal bilim analizlerinin yaptığı genellikle bu. Değişik ülkeleri dünya sisteminin tümünden ayırarak karşılaştırmak.

Son yıllarda Batı bilim çevrelerinde yaygınlık kazanan modernleşme kuramlarının da temel sorunlarından biri bu.

Oysa toplumdaki değişme, zamanda ve mekânda bir bütün ve süreklilliğe sahip, bunun yeterince kavranabilmesi için de zaman ve mekânın karşılıklı etkileşimine olanak veren bir yaklaşıma gereksinmemiz var. Dördüncü tür yaklaşımlar bu iki kavramın etkileşmesine olanak verecek bir kurama dayanıyor. Örneğin Lenin'in emperyalizm kuramı ve son yıllarda üçüncü dünya ülkelerinde güncelleşen merkez-çevre modelleri bu tür kuramlar. Ama bu kuramlar daha çok toplumların kapitalist gelişme aşamaları içinde yapılacak karşılaştırmalı araştırmalarda yararlı olabiliyor. Diğer dönemleri de kapsayacak genel bir kuram niteliği kazanamıyor. Daha genel bir kuramsal çerçeve olarak toplumsal sistemlere ilişkin farklılaşma kavramından yararlanabiliriz.[30] Parça-bütün tipi bir toplumsal sistemde, parçalarının sayısı artan bir sistem,

29) Kevin Lynch, *What Time is This Place?*, Cambridge, The MIT Press, 1972.

30) Talcott Parsons, "Comparative Studies and Evalutionary Change", Ivan Vallier (der.), *Comparative Methods In Sociology*, University of California Press, 1971.

bütünleşmesini, var olan mekanizmalar ile sağlamayınca parçalarından birini farklılaştırıp ona özel işlevler vererek sağlar. Böylece farklılaşma kavramı kullanılarak bir toplumsal evrim kuramı çizilebilir. Farklılaşma kavramıyla hem zamanda hem de mekânda bir sistemin evrimini kavramak olanağı vardır. Böyle olunca karşılaştırmalı bir araştırma için gerekli bir çerçeve kurmakta kullanılabilir.

Tarihin birbirini etkileyen bir zaman ve mekân kavramı kullanması gerekliliği bir kez daha tarihi diğer bilimlerle bütünlüğe kavuşturmuş oluyor.

7 Birkaç Son Söz

Büyük ölçüde Nusret Hızır Hoca'nın düşüncelerinden esinlenerek hazırlanan bu yazıyı, onun bir yazısından yaptığım şu alıntının en iyi şekilde sonuçlandıracağını düşünüyorum:

"Bilimlerdeki birlik şöyle anlaşılmalıdır: Her bilim, türlü şekilleriyle, aynı çıkarsama şemasını kullanır. Her bilim önermesi, genel olsun, özel olsun bir içermedir. Bu ortak temel ilkelerde hiç bir disiplin içinde istisna yoktur.

Bilimler arasındaki bu birlik, her ayrı disiplinin kendine özgü bir içdüzene; yalnız onda uygulanan bir özel yönteme sahip olmasına engel değildir. Tersine, böyle olması gerekir, çünkü bilimlerin birliği, bilimlerin tek bir bilime indirgeneceği anlamında değildir...

Bilimlerin bütünü, türlülük içinde birlik teşkil etmektedir. Işte biz bu geniş anlamda Monizm tarafını tutmaktayız."[31]

31) Nusret Hızır, *Felsefe Yazıları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1976, s. 314.

*Tarihçinin Mutfağı**

Tarih Vakfı'nın düzenlediği Tarihçinin Mutfağı dizisinin ilk toplantısı 7 Aralık günü Prof. Dr. İlhan Tekeli'nin katılımıyla gerçekleştirildi. Kötü hava koşullarından dolayı az sayıda kişinin katıldığı toplantı her şeye rağmen iyi bir başlangıç oldu. Birlikte çalışmanın örneklerini az gördüğümüz Türkiye'de İlhan Tekeli'nin başta Selim İlkin olmak üzere çeşitli kişilerle çalışmalarındaki deneyimlerini aktarması özellikle ilgi çekti.

Aşağıda İlhan Tekeli'nin Tarihçinin Mutfağı toplantısında yaptığı konuşmadan bazı bölümleri veriyoruz.

Tekeli Nasıl Araştırıyor, Nasıl Yazıyor?

Tekeli söze, Tarihçinin Mutfağı konuşmalarını gerekçelendirerek başladı: "Bu konuşmalar tarihin yazılması pratiğinde karşılaşılan değişik sorunların tartışılmasını sağlamak istiyor. Tarih yazmanın üzerinde durulmayan gizli kalan bir yüzünü sergilemeyi amaçlıyor. Bu mahrem alanın tartışılır hale gelmesinden, 1) Yeni yetişen tarihçi kuşaklarına daha eski kuşakların deneyini aktararak, onların işe daha ileri bir noktadan başlamalarını sağlamak, 2) Tarih yazma pratiğinde bazı sıçramaların oluşumunu sağlamak, 3) Bu yolla tarihyazımının kalitesini geliştirmek, 4) ve nihayet Vakfımızın arşiv geliştirme faaliyetlerine yol göstermek gibi yararlar beklenmektedir."

Tekeli böyle bir konunun deşilmesinin kaçınılmaz olarak tarih metodolojisi ve tarih felsefesi ile iç içe olmayı gerektirdiğini, pratikte

* Tarih Vakfı'ndan Haberler, Sayı 8, Ocak 1992 ss. 2-3'te yayınlanmıştır.

yapılanların doğruluklarının bu alanlara başvurularak sınanacağını, ama bu alanlar üzerinde durmanın konuşmayı amacından uzaklaştırabileceğini belirterek, kendi yazma pratiğini anlatabilmek için 14 somut soruyu yanıtlamaya çalışacağını belirtti ve bu soruları şöyle sıraladı: "1) Niye tarih yazmaya başladım? 2) Tarih yazarken konuyu nasıl belirliyorum? 3) Bir tarih kitabının kurgusu nasıl ortaya çıkıyor? 4) Bol malzemeyle, ya da kıt malzemeyle yazma stratejisi nasıl farklılaşır? 5) Tarih yazarken dönemleme nasıl yapılıyor? 6) Mekânı tanımanın tarihyazımına etkileri ne olur? 7) Bir belgenin güvenilirliği nasıl ölçülür? 8) Belgelerde kullanılan kavramların içeriğinin zamana ve mekâna göre değişmesi sorunu nasıl ele alınabilir? 9) Bilgideki belirsizlik tarih yazarken dile yansıtılmalı mı? 10) Tarih yazarken resmi ideolojiye karşı tutum ne olmalıdır? 11) Tarih yazarken kütüphaneden yararlanma ya da tarih yazmak için kütüphanesini kurmak? 12) Araştırma fonunun varlığı ya da yokluğu araştırmaya engel midir? 13) Bir tarih kitabının sonuç bölümü nasıl yazılmalıdır? 14) Bir tarih kitabının önsözü nasıl yazılabilir?"

Tekeli bu soruları yanıtlarken şimdiye kadar tarihe ilişkin olarak yazdığı yazılara baktığında, konularını yedi farklı güdüyle saptadığını gördüğünü, bu nedenle konuların saptanmasının yazarın tam denetiminde bilinçli bir süreç olmadığını, tesadüflerle, başkalarının seçmeleriyle de yönlendirildiğini anlattı. Bu sürecin esnekliğini büyük ölçüde yazarın geçmişteki ilgi ve bilgi birikiminin belirlediğini belirtti.

Tekeli konuşmasında en çok kitabın kurgusunu nasıl oluşturduğunu ve neden iki kademeli bir yazma stratejisi seçtiği konusu üzerinde durdu: "Benim yazış biçimim genellikle iki aşamalı. Birinci aşamada genel bir çerçeve oluşturuluyor, yazışın rotası çiziliyor, yönelilen sorunsal, dayanılacak temel kavramlar, inilecek ayrıntı düzeyi belirleniyor. Bu aşamada hem eldeki tarihsel malzeme taranıyor hem de sosyal bilimler alanında kuramsal okumalar yapılıyor. Bu iki tür okuma birbirini etkiliyor ve insanın zihninde bir çerçeve oluşmaya başlıyor. Okuma artık bu çerçevede yeni değişiklikler ortaya çıkmayıncaya kadar sürüyor. Bu oluştuktan sonra yazma aşamasına geçiliyor. Bu aşamada daha çok tarihsel malzeme üzerinde ayrıntılı araştırmalar sürdürülüyor. Tarih, bütünlüğünü kaybetmeden parçalara bölünerek yazılabiliyor. Böyle bir yazma-araştırma stratejisinin yazma-araştırma süresini kısalttığı söylenebilir. Bu tür bir yaklaşım hem hafıza yükünü azaltıyor hem de

gereksiz malzeme toplanması sorununu azaltıyor. Ayrıca bu tür bir yazı yazma, insanın yaşamı sırasında ortaya çıkan kısa süreli boş zamanların yazma için değerlendirilmesine olanak sağlıyor."

Tekeli diğer soruları da aynı biçimde ele aldıktan sonra tarih kitaplarının sonuç bölümünün yazılması üzerinde durdu: "Bizim (Selim İlkin'le birlikte) yazdığımız tarihlerde, tarihe tüm sosyal bilimler gibi bir bilim olarak bakılmaktadır. Genellikle tekçi bir bilim anlayışı vardır. Sonuç bölümünü de bu bağlamda düşünmek gerekir. Bizim yazdığımız kitapları, iki bölümden oluşuyor diye düşünmek doğru olur. Birinci bölümde ilgilenilen olgunun olabildiğince tarafsız bir yeniden kurulması yapılıyor (bu sözümün aşırı pozitivist yaklaşım yüklü olduğunu biliyorum), kanımızca bu kısım esas olarak tarihi oluşturmuyor, tarihe düzenli bir malzeme sağlıyor. Kitapların ikinci bölümü ise birinci bölümde yeniden kurulan olgulara dayanılarak ele alınan sorunsal içinde ileri sürülen tezlerin, varsayımların sınanmasına ayrılıyor. Bizim anlayışımıza göre esas tarihi bu kesim oluşturuyor. Böyle bir ele alışın ilginç bir özelliği birinci bölümdeki yeniden kuruluşun, başka yazarlarca kendi tezlerini sınamakta kullanılmasına açık olmasıdır. Yani başka tarihlerin yazılmasına açıklığıdır."

*Toplumsal Tarihyazımı Metodolojisi Üzerine**

1. Giriş

Bugün toplantımızda temelde bir toplumsal tarih kategorisi olan kent tarihlerinin yazılması üzerinde duracağız. Bu nedenle tarihyazımı metodolojisi konusunda yapacağım genel tartışmanın altında sürekli olarak bu amacı gözönünde tutmaya çalışacağım.

Toplumsal tarihin ayrı bir tarihyazımı kategorisi olarak düşünülebilmesi için sosyal bilimlerin doğmuş olması gerekir. Sosyal bilimlerin bugünkü anlamda ortaya çıkması ise bilindiği gibi "Aydınlanma"nın sonucudur. Kuşkusuz tarih yazmak çok gerilere giden bir etkinliktir. Antik dönemde yalnız tarih yazmakla kalınmamış tarih yazmak üzerinde de düşünülmeye başlanmıştır. Thukydides, Herodotos'un kullandığı "historie" sözcüğünün sadece "tanık olunan ve haber alınan olayların

* Bu yazı Toplu Konut İdaresi Başkanlığı ve Tarih Vakfı'nın 5-6 Mart 1994'te İstanbul'da düzenlediği Kent Tarihçiliği Sempozyum/Atölyesinde sunulan bildiridir. Sempozyum/Atölye sonuçlarının yeraldığı kitapta (s. 16-23) yayınlanmıştır.

anlatılması" olarak anlaşılmaması gerektiğini, olayları değerlendirme ve yorumlamayı da içermesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bu bir anlamda, tarihe bir tür yargılama, geçmişten ders çıkarma rolü vermektedir. Thukydides'in tarihe yüklediği rol, tarih üzerinde düşünülmeye başlandığında, ilk akla gelebilecek yorumdur. Aristoteles ise tarihi diğer sosyal bilimlerden ayrı görmenin ilk tohumunu atmıştır denilebilir. Tarihi, akıl bilgisinden, genellemeler yapan "logos"tan ayırmıştır. Tarihyazımı yani "historiographia" ile "theoria" arasında uzlaşmaz bir çelişki görmüştür. Aristoteles gerek "Retorik"inde gerek "Poetika"sında tarihyazımını bir edebi tür olarak ele almıştır.

15. yüzyılda, Avrupa'nın kilise denetiminde olan üniversitelerinde okutulan "historia" da retorik içinde yer alan bir edebi tür olmuştur. İncil'in baskısı altındadır. Tarih kıssadan çıkarılacak hisseye dayanarak pragmatik yararlarına göre savunulmaktadır. Tarihin laikleşmesi konusunda atılan ilk adım J. Bodin'in (1537-1597) tarihi Antikçağ, Ortaçağ, Yeniçağ diye yeniden dönemlemesi olmuştur denilebilir. Laikleşme süreci tarihin konularını genişletmiştir. Yeni tarihler yazılmaya başlamıştır. Kentlerin, prensliklerin, krallıkların giderek ulusların tarihleri yazılacaktır. Tarih uluslaşma sürecinde önemli ideolojik işlevler yüklenmiştir. Tarihin ideolojik işlevler kazanması ile edebi bir kategori olarak görülmesi arasında bir çelişki yoktur. Ama tarihe bir bilim olarak yaklaşılmaya başlandığında da, tarih-ideoloji ilişkisi bir sorgulama konusu olmaya başlamıştır.

Bir tarih biliminden söz edebilmek için toplumun düzenli ve tarihsel bir bütün olduğunu kabul etmek gerekir. Eğer böyle bir kabul olmazsa, onun niteliğinden, dönüşümünden, onun içindeki bireylerle ilişkilerinin değişmesinden sözedebilmek olanaksız hale gelir. Bununla birlikte bu tarihsel bütünün gelişimi içinde yeralan bireylerin eylemlerinin akılla kavranılabileceğini, yorumlanabileceğini ve üzerinde düşünülebilecek biçimde temsil edilebileceğini kabul etmek gerekecektir. Bu hem tarih biliminin hem de sosyal bilimlerin kurulabilmesi için gerekli bir koşuldur. Bu önkoşulun gerçekleşmesini sağlayan ise Aydınlanma'dır. Ama bugün bile bu konuda kuşkuların tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Postmodernizm bu kuşkuların bir ifade biçimi değil midir? Ama ben konuşmamı bu kabulü tartışma dışı bırakarak sürdüreceğim.

Aslında tarihin ve sosyal bilimlerin olabilirliğinin kabulünü yapmakla çok şey çözülmüş olmuyor. Tarihin ve sosyal bilimlerin nasıl

olması gerektiği, farklılıkları vb. gibi bir çok soru formüle ederek ve her birini teker teker ele alarak tartışmayı sürdüreceğim. Bu sorular aşağıda sıralanmıştır.

1. Tarihyazımında ne tür epistemolojik konumlar olabilir?
2. Tarihyazımında toplum nasıl temsil ediliyor ya da kavramsallaştırılıyor?
3. Zaman, ilerleme ve değişme nasıl ele alınıyor?
4. Kuram ve tarih ilişkisine nasıl yaklaşılabilir?
5. Toplumsal tarih alanı ayrı bir disiplin olarak kurulabilir mi?

2. *Tarihyazımında Değişik Epistemolojik Konumlar*

Çok genel çizgileriyle tarihyazımında üç farklı konumun bulunduğu söylenilebilir.

Bunlardan birincisi tarihe bir anlatı (narrative) olarak bakan yaklaşımdır. Bu, tarihi bir edebi tür olarak kabul eden geçmiş yaklaşımların bir uzantısı olarak da görülebilir. Burada geçmişin yaratıcı bir biçimde yeniden kurulması, betimlenmesi ve bir ölçüde de kurulmaya çalışılan bir duygudaşlık içinde yorumlanması sözkonusudur denilebilir.

İkinci konum "idiografik" tarihyazımıdır. Bu yaklaşımda tarihsel ve toplumsal süreçlerin kendilerine özgü nedenleri olduğu ve kendine özgü sonuçlar doğurduğu kabul edilir. Bu ele alışta nedensellik açıkça yadsınmaz. Ama her olguyu ortaya çıkaran nedenlerin sonuçta "sui generis" bir oluşum ortaya çıkarması beklenir. Ya da tarihçi için ilginç olan "sui generis" olandır. Zaten bunlar tarih ile sosyal bilim arasında kesin bir ayırım görürler. Tarihyazıcısı "nomotetik"i aramaya, yani evrensel geçerliliği olan genel önermeler geliştirmeye çalışırsa, tarih tarih olmaktan çıkar, doğa bilimi haline gelir. Bu da açıkça görüldüğü üzere Aristoteles'teki bilimler arası ikiliğin günümüze kadar taşınmış bir biçimidir.

Üçüncü konum tarihe açıklayıcılık açısından, herhangi bir bilim gibi yaklaşmaktır. Doğa bilimlerindeki nedensellik anlayışına benzer bir nedensellik anlayışı içinde açıklama yapmaya çalışmaktadır. Böyle bir bakış açısı içinde kozmoloji, jeoloji ve evrimsel biyoloji de toplumsal tarih kadar tarihseldir.

Bu üçüncü konumun ayırıcı özelliği olan açıklayıcı tutumdan ne anlaşılması gerektiği konusunda yapılacak sıkı ve esnek tanımlamalara

göre çok farklı tarihyazımları ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle bu konuda bir netliğe ulaşmak gerekir. Açıklama dar görgülcü (ampirist) bir epistemolojiye yani olguların sürekli olarak çok sayıda tekrarına dayanan bir açıklama biçimine hapsedilmemelidir. Açıklama, olguların ortaya çıkışının sürpriz etkisini kaldırmak olarak anlaşılırsa, açıklama kapsamı içinde daha geniş bir yaklaşımlar yelpazesini düşünmek olanaklı hale gelir. Sonuçları, rasyonel ve kritik oluşları ve kamusal nitelikleri bakımından mantıksal çıkarsama biçimleri, iç tutarlılıkları olmak koşuluyla açıklama yelpazesi içinde yerlerini alabilirler.

Bu değişik açıklama biçimlerini şöyle sıralayabiliriz; 1) Görgülcü pozitivizm, 2) Gerçekçilik (realizm), 3) İşlevselcilik (fonksiyonalisizm), bunlara açıklamaya burada verilen anlam genişliği içinde bir de 4) Yorumbilgisel (yorumsal-hermeneutik) yaklaşımı eklemek gerekir. Görgülcü pozitivizm yaklaşımını benimseyenler, değişik çevresel ve toplumsal etkiler altında, araştırmadaki bireyin davranışlarının gözlenmesine dayanarak genellemelere giderler. Ya da davranışsal yasaları kullanarak tarih içinde olguların nedenlerini açıklamaya çalışırlar. Gerçekçiler pozitivistler gibi nedenselliği olguların görülen yüzüyle açıklamanın yetersiz kaldığına inanırlar. Ancak toplumun birçok halde gizli kalan yapısal özelliklerinin ve mekanizmalarının gerçek açıklayıcı olacağını kabul etmektedirler. Gerçeğin değişik katmanlar halinde kavranabileceğini kabul ettikleri için de daha derin tabakalardaki esas nedenleri ortaya koymak için yaratıcı imgelerini kullanırlar. İşlevselciler ise toplumsal olayları, durumları ve süreçleri, işlevsel sonuçlarının sisteme yararı bakımından değerlendirerek, onların yararını göstererek açıklamaya çalışırlar.

Burada dördüncü olarak sıraladığımız yorumbilgisel yaklaşım aslında pozitivist bir açıklayıcılık yerine, empatik bir anlamayı önermektedir. Ama açıklama buradaki gibi sürpriz etkisini kaldırmak olarak yorumlanırsa açıklama kategorisi içinde düşünülebilir. Yorumbilgisel yaklaşım geçmişteki bireylerin davranışlarının ancak empatik olarak anlaşılabileceğini kabul ettiği için, geçmişin yeniden kurulmasında anlamda bir duygudaşlık yaratmaya çalışılır. Bunun için kültürel anlamlann çeşitliliği ve onların özgünlükleri ve karmaşık etkileşme dokusu üzerinde dururken, sığ bir kültürel göreliliğe dolayısıyla tarihselciliğe düşmemeye çalışır.

Tarihyazımındaki değişik epistemolojik konumlar üzerine tartışmayı sonuçlandırmadan önce bir konuya dikkati çekmek gerekir. İster

anlatıya, ister kendine özgü olana ve ister açıklamaya önem veren bir tarih yazma biçimi benimsenmiş olsun pratikteki tarihyazımında bu tutumların saf biçimlerini gözlemek olanaksızdır. Pratikteki tarihyazımında daha çok gözlenen bu üç tutumun seçmeci bir sentezi olmaktadır.

3. Tarihyazımında Toplum Ne Tür Bir Kavramlaştırma İçinde Ele Alınmaktadır?

İster bir kentin tarihini yazalım, ister bir başka toplumsal tarih konusunu ele alalım, tarihi yazarken toplumu nasıl kavramsallaştırdığımız önemli bir ontolojik sorun haline gelir. Tarihçinin yorumlarında, yargılarında, açıklamalarında bu konudaki varsayımları farkında olmadan onları önemli ölçüde sınırlar, yönlendirir.

Çok genel çizgileriyle tarih ve sosyal bilim literatüründe toplum üç biçimde kavramsallaştırılmakta ya da üç modelle çalışılmaktadır. Bunlardan birincisi atomistik bireylerin oluşturduğu toplum anlayışıdır. Bu toplumda bireyler kendi güdüleriyle hareket etmektedirler. Toplum bireylerin toplamına indirgenmiştir. İkincisi yapısalcı yaklaşımdır. Toplumu gevşekçe bütünleşmiş bir ilişkiler ağı olarak görür. Bu ilişkiler insanlar topluluğunu bir arada tutan ve sürekli olarak değişen kurallar ve rollerle belirlenir. Bunlardan üçüncüsü bütüncü (holistic) yaklaşımdır. Bu halde toplum yapısalcı yaklaşıma göre çok daha sıkı bir ilişkiler ağı olarak görülür. Bu ayrı bir karakteri, ruhu ve hatta bireyden bağımsız olarak kendi kaderini kendisi çizen bir varlık olarak düşünülür.

Bu üç kabule göre toplum eylem ilişkisi ve bireyin toplumun biçimlenmesindeki rolü çok farklı biçimde ortaya konulacaktır. Eğer bu toplum modelini dış gerçekliğin özelliklerini sınayarak geçersek her halde ikinci türde bir kavramlaştırma doğru olacaktır. Birinci seçenekte insan toplumsal bağlarından koparılmış iradeci bir sapma yaratılmıştır. İkinci halde ise insan tamamen şeyleştirilmiştir.

4. Zaman, İlerleme ve Değişmenin Ele Alınışı

Tarih bir anlamda varlığını, zamana ve toplumsal değişmeye borçlu bir bilimsel alandır. Zaman ve mekânın niteliği göreli ya da mutlak olarak görülmesi, bilimsel felsefenin en önemli konularından biridir.

Burada böyle bir tartışmaya girmeyeceğim. Üzerinde durmak istediğim sorun toplumun kavramlaştırılmasının olduğu gibi toplumsal değişmenin kavramsallaştırılmasının değişik biçimlerinin de tarihyazımına ve zamanın ele alınışına etkileridir.

Tarihyazımında zamanın akıp gidişi içinde toplumun geçirdiği değişikliğin niteliğine ilişkin olarak yapılan kabuller, tarihyazımındaki yorumları, açıklamaları değiştirecektir. Bunlardan birincisi döngüsel bir bakış açısıdır. İkincisi toplumları sürekli bir ilerleme içinde görmektedir. Üçüncüsü ise tarihi, hep belirsiz bir çeşitlilikteki olguların, belirsiz bir akışı olarak görmektir. Toplumun değişmesine yükselme ve çöküş dönemlerinin birbirini izlediği bir döngüsellik içinde bakışın en ünlü örneği İbn-i Haldun'un tarih anlayışında bulunabilir. Bunu Aydınlanma ve sanayileşme öncesi toplumlarında yaşayanların toplumsal değişmeyi algılamaları için olağan olarak görebiliriz. Günümüzün tarihyazımı içinde bazı kalıntılarına rastlansa bile önemi kalmamıştır denilebilir. Günümüzde hakim olan ilerlemeci bir bakış açısıdır. Aydınlanma sonrasında doğa bilimlerindeki ve teknolojideki gelişmelerle ortaya çıkan ilerlemeci bir bakış açısıdır. Aydınlanma sonrasında doğa bilimlerindeki ve teknolojideki gelişmeler beraberinde bir ilerlemeci ülkücülüğü getirmiştir. Kant'a göre ilerleme kuramsal açıdan değil, pratik açıdan ele alınması gereken bir konudur. İnsanlığın gelişimine topluca bakabilmek için başvurmamız gereken yararlı bir "idea"dır. Toplumun değişmesinin bir ilerleme yönünün bulunduğunun düşünülmesi içinde gizil bir sakınca taşır. O da tarihteki değişmeye bir ereklilik yüklemektir. Değişmeye bir ereklilik yüklendiğinde insan da büyük ölçüde şeyleştirilmiş olur. Bu tür eleştiriler üçüncü değişme modelini ortaya çıkarmıştır. Tarihe, belirsiz bir çeşitlilikteki olguların belirsiz bir akışı olarak bakmak postmodernizmin görüşü olarak özetlenebilir. Böyle bir anlayış içinde bir çok bilim alanı gibi tarih de olanaklı olmaktan çıkar.

Sanıyorum ki bir toplumsal tarihyazımında, üzerine bir ereklilik yüklemeden bir ilerlemenin varlığını kabul etmek doğru olur. Bu ilerlemede insanın daha fazla özgürlüğe doğru ilerlediği kabulü insanın niteliklerine ilişkin bir inancı yansıtmaktadır. Ereksiz de olsa değişik ölçütlere göre bir ilerlemenin varlığının kabulü sosyal bilimlerde geçmiş ile günümüz arasında, tarihsel olanla yapısal olan arasında bir çizgi çizilmesini anlamsız hale getirir. Bir anlamda her toplumsal birim ve süreç hem tarihsel hem de yapısaldır.

5. Kuram-Tarih İlişkisi Üzerine

Tarihle sosyal bilim ya da kuramlar arasında Aristoteles döneminden beri yaratılan ikilik, bu konunun ayrıca ele alınması gereğini doğurmaktadır. Bu tartışmayı iki ayrı düzeyde yürütmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi tarihin kuram tüketiciliğidir. İkincisi ise tarihin kendisinin kuram üreticisi olup olamayacağıdır.

Önce birincisini ele alalım: Kanımca tarihin şu ya da bu yolla üretilmiş sosyal bilim kuramlarını tüketmesi kaçınılmazdır. Tarih geçmişten kalan belgelere, kanıtlara, insanyapısı şeylere (artifact) dayanarak dil aracılığıyla geçmişi yeniden kurarken, daha önce geliştirilmiş sosyal bilim kuramlarından yararlanması, yani kuramları tüketmesi adeta kaçınılmazdır. Çünkü geçmişin kanıtlarından geçmişin yaşantısına geçmek için bir ön bilgiye gereksinmesi vardır. Eğer bu bilgiyi kuramdan almıyorsa, kendi günlük yaşamındaki deney birikiminin sağladığı genellemeleri kuramların yerine kullanacaktır. Onun yazdığı tarihi okuyanlar hep tarihçinin yaşam deneyinin tarihe yansımasını sezinleyecektir. Bunun ötesinde kuram tüketiciliğini yadsıyan bir tarihçi epistemolojik olarak da çelişik bir duruma düşecektir. Genellemeleri yadsıyan toplumsal olguların bağlamsal olduğunu kabul eden bir tarihyazıcısı kendisini ya geçmişi yeniden kuramamak ya da geçmişi kurmak adına sadece geçmişten kalanları yanyana getirmekle yetinmek durumunda kalacağını kabul edecektir.

İkinci soru, yani tarihin kuram üretebilip üretemediği üzerinde duralım. Bu konuda varılacak sonuçlar sosyal bilimlerin niteliğine ilişkin düşüncelere bağlıdır. Eğer pozitivist bir sosyal bilim anlayışı benimsenmiş ise, tarihte olguların tekrarının çok sık olmayacağı, buna dayanarak görgül genellemelere gidilemeyeceği söylenebilir. Tarihten çıkarsanacak önermeler ancak yeterince sınanmamış genellemeler ya da varsayımlar olacaktır. Tarih de ancak açıklama taslakları yapabilecektir. Ama pozitivist bir sosyal bilim anlayışı değil de, eleştirel rasyonalist bir anlayış benimsenirse, o halde açıklamalar ya da nedensellikler olguların çok sayıda tekrarına değil de yapılara ve mekanizmalara bağlı olacağı için, tarihin kuram üretemeyeceğini söylemek doğru olmayacaktır. Ama kuramların niteliği pozitivist sosyal bilim kuramlarından farklı olacaktır. Bu halde tarihin açıklamalarını varsayım düzeyine hapsetmek de gerekmeyecektir.

Tarihin kuram üretip üretemeyeceği konusundaki tartışma kaçınılmaz olarak bizi determinizm konusuna getirecektir. Sosyal bilim kuramlarının varlığı, kurama özellikle eleştirel rasyonalizm açısından yaklaşılırsa, tarihin oluşumunu insanların seçmelerine kapamayacak, onları şeyleştirmeyecektir.

6. *Toplumsal Tarih Alanı Ayrı Bir Disiplin Olarak Kurulabilir mi?*

Toplumsal kuram ile tarih, Fransız Annales Okulu ve Marksist tarihçiler eliyle II. Dünya Savaşı sonrasında birbirine çok yaklaştı. Bu yakınlaşma toplumsal tarih ya da tarihsel sosyal bilim kategorilerini adeta aynı hale getirdi. Geçmişin tarihyazıcıları ve sosyal bilimcilerinin her biri kendi alanına üstünlük atfederek bu iki alan arasındaki ayrılığı sürdürmeye çalışsalar bile sosyal bilimleri dışlayan bir tarihyazımı, tarihi dışlayan bir sosyal bilim gün geçtikçe daha anlamsızlaşmakta.

Bu iki alanın yakınlaşmasının ortaya çıkardığı bu tarih alanı çok zengin bir çeşitliliği içeriyor. Sözlü tarih tekniğine dayanan mikro düzeyde halk tarihleri, makroskopik uzun erimli yapısal araştırmalar, işçi sınıfı tarihleri, sınıflar arası ilişkiler, halkın yaşantısının tüketim alışkanlıklarının nasıl değiştiği, kentlerdeki gelişmeler, kentsel yaşam vb. tarihleri yer alıyor bunun içinde. Bu çeşitlilik içinde, bir indirgemecilikten kaçınma, ulusçuluğun etkisi altında formüle edilmiş tarih analizlerinin kalıplaştırdığı açıklamaların dışına çıkma, tarihe eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşma gibi kaygılar hakim oluyor.

Toplumsal tarihin bu farklı alanlarında çalışanlar için bu alanın tanımlanması çok farklı biçimlerde yapılabilir. Halkın yaşamının yeniden yorumlanarak kurulmasıyla uğraşanlar için geleneksel tarihten farkı, uğraştığı kişilerin farklı olması olarak görülebilir. Uzun erimli dönüşümlerle ilgili olanlar için, bireyden farklılaşmış yapılarla uğraşması olarak görülebilir. Herhalde ilgilendiği alandan, kullandığı yöntemden, epistemolojik yaklaşımındaki farklılıktan gelen niteliğiyle toplumsal tarihi, esas olarak toplumsal yaşamın her alanında sürekli olarak kendini yeniden üreten ilişkilerini betimlemek ve açıklamak diye tanımlayarak ortaya koyabiliriz. Bu çalışmalar bir alamda birleşik bir sosyo-tarihsel söylem ortaya çıkarmak demektir denilebilir.

7. Son Birkaç Söz

Toplumsal tarih alanıyla sosyal bilim alanlarının iç içeliğini kurmuş olmak bizi sosyal bilimler alanındaki farklı felsefi yaklaşımların ve yöntem sorunlarının içine atmış oluyor. Tarihyazıcıları olarak bundan kaçınmak hem olanaksız hem gereksiz. Bir kent tarihi yazan kişi, kente ilişkin zengin ve çok yaygın kuramları alanının dışında tutmaya çalışırsa yazacağı kent tarihinin iddiası ve heyecanı çok azalmış olmaz mı? Sosyal bilimciler kendi alanlarını tarihçilere açarken tarihçilerin bu birliktelikten kaçınmasını, bir anlamda bu birlikteliğe direnmesini anlamak her halde çok güç olur.

Kaynakça

Althusser, Louis, *Politika ve Tarih*, V Yayınları, Ankara, 1987.

Akkaya, M. Şükrü, *Tarih İlminin Tarihi*, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Metodu ve Felsefesi Notları, Ankara, 1938.

Behar, Bürşa Ersanlı, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

Berkhofer, Robert. F, A *Behavioral Approach to Historical Analysis*, The Free Press, New York, 1969.

Berktay, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1936.

Bertaux, Daniel (der.), *Biography and Society*, Sage Publications, Beverly Hills, 1981.

Birand, Kamıran, *Dilthey ve Rickert'te Manevi İlimlerin Temellendirilmesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1954.

Bloch, Marc, *The Historian's Craft*, Vintage Books, New York, 1953.

Brecht, Bertold, *Me-ti Tarihte Diyalektik*, Günebakan Yayınları, İstanbul, 1977.

Boratav, Ali (der.), *Tarih ve Tarihçi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Carr. E. H, *What is History?*, Penguin Books, Middlesex, 1974.

Cerrahoğlu, A., *Tarih Anlayışı Olmayan Tarihçi Fuat Köprülü*, İstanbul, 1964.

Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Durant, Ariel Durant, Will, *Tarih Üzerine*, Hülbe Yayınları, İstanbul, 1983. (Bu kitap *Tarihten Dersler* adıyla 1992'de Cem Yayınları tarafından da basılmıştır)

Engels, Friedrich, *Tarihte Zorun Rolü*, Sol Yayınları, Ankara, 1974.

Freund, Julien, *Beşeri Bilim Teorileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Iggers, Georg G., *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Pres, Middletown, 1984.

Halkın, Léon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Hegel, G. W. F., *Tarihte Akıl*, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Keller, Hans, *Language and Historical Representation*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1989.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1990.

Lacoste, Yves, *İbn-i Haldun, Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih biliminin Doğuşu*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1993.

Langlois, Ch. V., *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1937.

Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek*, Vadi Yayınları, Ankara, 1993.

Lloyd, Christopher, *Explanation in Social History*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.

"Marksist Tarih Özel sayısı", *Birikim*, Mayıs 1975, Sayı: 3.

Mc Cullagh, C. Behan, *Justifying Historical Description*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Monod, G., *Tarihte Usul*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1938.

Nietzsche, Friedrich, *Tarih Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul, 1986.

Nietzsche, Friedrich, *The Use and Abuse of History*, The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis, 1957.

Ple(k)hanov, G., *Tarihte Bireyin Rolü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.

Plekhanov, G., *The Development of The Monist View of History*, Progress Publishers, Moskova, 1956.

Rabinow, Paul - Sullivan, William (der.), *Toplumbilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Popper, Karl. R., *Tarihselciliğin Sefaleti*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985.

Ranke, Leopold von, *Büyük Devletler*, Dünya Edebiyatından Tercümeler, Maarif Vekaleti, Ankara, 1944.

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 1984.

Sözer, Önay, *Anlayan Tarih, Dil-Tarih İlişkisi Üzerine Bir İnceleme*, Yazko Yayınları, Ankara/ İstanbul, 1981.

Şölçün, Sargut, *Tarih Bilinci Ve Edebiyat Bilimi*, Dayanışma Yayınları, Ankara, 1982.

Tarih ve Sosyoloji Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1991.

Tekeli, İlhan; "Tarih Metodolojisi Üzerine", *Bilim ve Sanat*, 1982, Ekim, Sayı: 22, s. 42-48.

Thompson, David, *Tarihin Amacı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, 1983.

Thompson, Paul, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford University Press, Oxford, 1992.

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988.

*Tarihyazımında Kuram ve Dilin Kullanımı Üzerine**

1. Giriş

Genellikle her bilim alanının pratiğinde sağlanan gelişmelerden sonra, bu gelişmeleri değerlendiren bilim felsefesi, bu gelişmelerin hesabını vermeye çalışır. Tarihin de bu bakımından farklı olmadığı söylenebilir. Başka bir deyişle tarihyazımı da üzerinde yorumlar yapılmadan sürdürülebilir ve kendisinden beklenilen işlevleri yerine getirilebilir. Buna karşın hiç bir bilim pratiğinin sürekli olarak sorgulama dışı kalması düşünülemez. Bunu bilim adamlarının kendileri yapmazsa da bilim felsefecileri yapar. Yazılan tarihlerin böyle bir sorgulamaya tutulmasının, bunun üzerinde yorumlara gidilmesinin tarihçiler açısından önemi açıktır. Onların pratiklerini etkileyecek, geliştirecektir. Ama bu tartışmaların sadece tarihyazıcılarına yararlı olacağını düşünmemek gerekir. Bu tartışmalar tarih okuyucuları için de en az tarihyazıcıları kadar

* Bu yazı Unesco Türkiye Milli Komisyonu İnsan Bilimleri İhtisas Komitesi'nce 9-10 Mart 1995'te Ankara'da düzenlenen "Tarihyazıcılığı Sempozyumunda" sunulan bildiridir. Toplumsal Tarih dergisinin Mayıs 1995 tarihli 17. Sayısında yayınlanmıştır.

yararlıdır. Bu okuduğu tarihi daha iyi değerlendirebilmesi ve en azından, tarihyazıcısının kendi üzerinde kurmaya çalışacağı otoriteye teslim olmaması için gereklidir.

Tarihyazımı üzerinde konuşmak günümüzde bir başka açıdan da önem kazanıyor. Bilim dünyasında, özellikle de sosyal bilim dünyasında bilime yaklaşımda yeni arayışların yoğunlaştığı günümüzde bu arayışlara tarihyazımının da katılması kaçınılmazdır. Bu gereği yerine getirmek bakımından da ayrıca önem kazanmaktadır.

Bu konuşmada bu tür arayışlara katılabilmek için tarihyazımında dil ve kuram kullanımı konusundaki karmaşık ilişkiler üzerinde durmak istiyorum. Bunu gerçekleştirmek için önce tarihyazımı ile dil ilişkileri üzerinde duracağım. Tarihin kendisi bir metindir ve genellikle de başka metinlerden yararlanılarak yazılmaktadır. Metinlerin okunmasına ilişkin son yirmi yıldaki kuramsal gelişmelerden tarihyazıcıları da paylarını almak durumundadırlar. İkinci olarak tarihyazıcıları arasında ne tür farklı epistemolojik konumların bulunduğu, bu konumların tarihyazımı-kuram ilişkilerini nasıl değiştirdiği üzerinde durulacaktır. Doğaldır ki bu ilişkilerde berraklığa kavuşulması kullanılan dilin özelliklerinin de daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

2. Tarih ve Dil İlişkileri Üzerine

Dil ile tarih arasındaki karmaşık ilişkilerden söz edebilmek için önce temel bir tartışmayı yürütmekte yarar vardır. Önce bilen özne ile bilinen arasındaki ara kesitte dilin işlevinin ne olduğu konusunu ele alalım. Ian Hacking 17. yüzyılda ya da Aydınlanma döneminde bilen kartezyen Ben ile dış dünya arasındaki ilişkilerin "idea"lar aracılığıyla kurulduğunu, idealar arası ilişkilerin bir zihinsel söylem (mental discourse) oluşturduğunu, gerçeği temsil ettiği kabul edilen bu söylemin Ben'in deneylerine ve onun üstünde düşünmesine göre oluştuğunun varsayıldığını söylüyor. Bu aşamada dil şeffaf bir nakledici olarak görülüyordu. Günlük dilin bu işlevi görmekte yetersizlikleri varsa, kavramların netleştirilmesiyle bu eksikliklerin giderilebileceğine inanılıyordu. Başka bir deyişle dış gerçekliğin bilinmesinde üzerinde önemle durulan bir dil sorunu yoktu. Oysa yine Hacking'e göre günümüzde dil felsefesi üzerindeki çalışmalar sonucunda zihinsel söylem döneminden kamusal söylem (public discourse) dönemine geçilmiştir. Bu dönemde bilen

öznenin yerini bir toplumsal grup almıştır. İdeaların yerine cümleler geçmiştir. Kamusal söylemin ögeleri cümlelerdir. Cümleler kamusal söylemin dokusu içinde, bilen öznenin bir artefact'ı (yapımı) olarak yer alırlar. Kamusal söylemi olanaklı kılan anlamdır. Cümlenin anlamı söylem içinde oluşmaktadır. Bu nedenle de bilen özne çoğuldur.[1] Bilen özne ile bilinen arasındaki ara kesitin cümle olması, bunun da anlamını söylem içinde kazanması, insan bilgisinde dilin rolüne ilişkin bakış açısını değiştirmiştir. Artık dili dış dünya ile insan bilgisi arasında saydam bir nakledici olarak düşünmek ve dil sorunlarını bu açıdan çözmek olanağı kalmamıştır. Böyle bir bakış açısı içinde biz, gerçeği, toplumsal ve söylemsel olarak kurduğumuzu kabul etmek durumuna geliriz. Bu durumda Karl Popper'ın terminolojisiyle, giderek bilen öznesi olmayan bir epistemoloji söz konusu olur. Nesnel bilgi budur, metinlerden, kitaplardan, kütüphanelerden, bilgisayar hafızalarından meydana gelen üçüncü dünyada yer alır (Popper'in birinci dünyası fiziki dünyadır, ikinci dünyası idealar dünyasıdır). Bu üçüncü dünyanın bir özerkliği bulunmaktadır.

Dil ve gerçek arasındaki ilişki hakkında günümüzde hakim olan bu bakış açısını kabul ettiğimizde ortaya çıkabilecek bir sakıncaya işaret etmek ve bu konuda bilinçli bir tutum geliştirmek gerekir. Aydınlanma ya da zihinsel söylem döneminde idealar ile dış gerçeklik arasında kurulan ilişkide idealara yüklenen özerklik kabülü nasıl idealizme kaynaklık ettiyse, kamusal söylem döneminde cümleye ve söyleme yüklenen özerklik kabülü de bir tür dilsel idealizm yaratacaktır. Bu nedenle söylemin özerkliğini ileri sürerken dikkatli olmak ve bu söylemin dış gerçeklikle ilişkisi yoktur sonucuna varan çıkarsamalarda bulunmamak gerekir.

Postmodernistler genellikle bizim dış dünyanın gerçekliğini keşfetmediğimizi ama toplumsal ve söylemsel olarak onu kurduğumuzu ileri sürmektedirler. Dil felsefesindeki gelişmeler sözcüklerin tek bir nesneyi sürekli olarak aynı biçimde işaret etmediğini ortaya koydu. Her metnin diğer metinlerle ilişki içinde okunduğu ve anlam kazandığı kabülünden hareketle, sözcüklerin ve cümlelerin çoklu ve sürekli değişen anlamları olduğunu gösterdi. Anlamın söylemler alanında böyle sürekli

1) Ian Hacking, *Why Language Matter to Philosopy?*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, s. 157-188.

olarak kaydığı kabul edilince ne yazarın metni üzerinde ne de konuşanın sözü üzerinde tam bir denetiminin olamayacağı sonucu çıkarılabilir.[2] Eğer bu sonucu kendi bağlamından uzaklaştırarak, her türlü yorumun olanaklı hale gelebileceği kabülünü yaparsak büyük bir yanılgıya düşeriz, tarihyazımını da olanaksız hale getiririz.

Genel olarak bilen özne ile bilinen arasındaki ilişkiyi kurmakta dilin işlevine bakış açısının nasıl değiştiğini gördükten sonra, dilin tarihyazırnına ilişkin özel önemi üzerinde durabiliriz. Bir tarihyazımında tarihçi üç farklı düzeyde metin ve metnin okuması sorunuyla karşılaşmaktadır. Birinci düzey, tarihçinin yararlandığı, çoğu kez bir metin olan belgeyle ilişkisidir. İkinci düzey tarihçinin kendi yazdığı metinle olan ilişkisidir. Üçüncüsü ise, tarihçinin yazdığı metni okuyan okuyucunun durumudur. Bu üç düzeyde metin ile tarihçi arasındaki ilişkinin ne olduğunun zihinsel söylem ve kamusal söylem dönemlerinde çok farklı anlamlar kazanacağı açıktır.

Zihinsel söylem döneminde belgeyi ya da belgeleri okuyan tarihçi bu belgeden hareketle gerçeği kurmaya çalışmaktadır. Zihininde kurduğu bu gerçeği kendi diliyle yeniden yazacaktır. Bu bakış açısı içinde tarihçi dili doğru ve yeterli olarak kullandığına inanıyorsa, dil saydam bir nakledici olduğu varsayıldığı için kendisi bakımından tarihyazımı düzeyinde kendisini önemli bir sorunla karşı karşıya bulmayacaktır. (Kuşkusuz Aydınlanma sonrasında bile tarihin hiç bir zaman böyle steril bir dille düzanlamlarla yazılmadığı, tarihyazımında yan anlamların ve çağrışımların zenginliğinden yararlanıldığı kolayca söylenebilecektir. Ama bu iddialar buradaki tartışmamız bakımından bir fark yaratmayacaktır. Yan anlamların kullanılmasındaki amaç belli bir mesajı nakledebilmektir. Tarihçi metin üzerindeki otoritesinden vazgeçmemekte, tersine, onu pekiştirmek istemektedir). Kendi yazdığı metnin okuyucu tarafından okunmasında da bir sorun olacağını düşünmeyecektir. Çünkü dil saydam bir nakledicidir. Zihinsel söylem döneminde tarihçi bakımından üzerinde duyarlılıkla durulması gereken tek önemli ilişki belgelerin okunmasıdır. Bu belgeler gerçeğe ulaşmak için okunacaktır. O nedenle 19. yüzyılda ilgiler, tarihyazımında önemli bir atılım yaratan metinlerin filolojik açıdan eleştirisinin geliştirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır.

2) Jonathan Culler, *On Deconstruction*, Routledge, Londra, 1989.

Kamusal söylem döneminde ise tarihyazıcısının metinle olan üç ayrı düzeydeki ilişkisinin nasıl kurulacağı kamusal söylemin gerçeklikle olan ilişkisinin ne olduğuna ilişkin bakış açılarına göre değişecektir. Gerçeklikle ilişkisi olduğu kabul edilince tarihçinin faaliyeti önce gerçeği yakalamak, sonra bunu yazmak olacağı için zihinsel söylem dönemindekinden çok farklı olmayacaktır. Oysa dünyanın bilgisinin toplumsal ve söylemsel olarak kurulduğu, bunun gerçeğe göre özerk olduğu kabul edilirse önce yazılan tarihin anlamı değişecektir. Tarih yazan bir gerçeği temsil etmekten çok, var olan söylem alanına bir müdahale yaparak, bu alandaki anlamları değiştirmeye çalışan biri olacaktır. Gelecekte başkalarının yazdığı tarihlerle kendisinin yazdığının anlamı da değişecektir. Bu tarihçi belgeyle ilişkisini gerçeğe ulaşmak için metin eleştirisi yapmakla sınırlarsa bu yeterli olmayacaktır. Bu halde tarihçi anlam alanına müdahale edeceği metnin bir postyapısalcı çözümlemesini de yapmak durumunda kalacaktır. Bu incelemeyle 19. yüzyılın metin eleştirisini karıştırmamak gerekir. LaCapra tarihçilerin bu anlamda metinleri okumamak için eğitildiğinden sözetmekte ve onların metinleri çok araçsal bir biçimde sadece bilgi elde etmek için okuduklarından yakınmaktadır.[3]

3. *Tarih, Kuram ve Farklı Epistemolojik Konumlar*

Tarih-kuram ilişkilerinden söz edebilmek için, tarihin bir bilim olup olmadığına ya da ne tür bir bilim olduğuna ilişkin bir saptamadan yola çıkmak gerekir. Bana göre tarih, diğer sosyal bilimler arasında yer alan, onlara göre daha üstün ya da daha geride olmayan bir sosyal bilim alanıdır.[4] Ama bu konuda bilim felsefecilerinin, tarihçilerin ve diğer sosyal bilimcilerin, farklı paradigmalara bağlı değişik kesimlerin kolayca uzlaşacakları düşünülemez. Ama daha esnek bir tanım konusunda itirazlar daha az olabilir. Tarih en azından akademik olarak örgütlenmiş bir araştırma alanıdır (ampirik bir saptama). Geçmiş olaylara ilişkin kaotik malzemeye insanların izleyebileceği bir düzen kazandırır (Neo-Kantçı bir elealış).[5] Tarihin bilim iddiasını ağzına almayan

3) Dominick LaCapra, *Rethinking Intellectual History*, Cornell University Press, Ithaca, 1982.
4) İlhan Tekeli, "Tarih Metodolojisi Üzerine", *Bilim ve Sanat*, Sayı: 22, Ekim 1982, s. 42-48.
5) George G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, Wesleyan University Press, Middletown, 1975, s. 3-12.

bu tanımında bile tarihyazıcısı kuramla ilişki kurmaktan kaçınamıyacaktır. Kaotik olgular, bilgiler yığınına akademik bir gelenek içinde bir düzen kazandırabilmek için tarihçi sınıflamalar yapmak, ilişkiler kurmak, anlamlar yüklemek durumundadır. Tüm bunları yaparken bazı genellemelerden yararlanmak zorundadır. Başka bir deyişle kuram tüketicisi olmaktadır. Ama bu bakış açısında tarihin sosyal bilim kuramlarıyla ilişkisi tek yönlüdür. Oysa tarihi diğerlerinden farklı olmayan bir sosyal bilim olarak görmeye başladığınızda tarihin kendisinin kuram geliştirmesi söz konusu olmaktadır. Bu konuda ise ilgili çevrelerin uzlaşması daha zordur.

Tarihyazıcısının çok sayıdaki olayı, olguyu, bilgiyi izlenebilir, anlaşılabilir bir düzene koymak için tutacağı yolun belirlenmesi aşamasında seçtiği epistemolojik konum etkili olur. Buradaki tartışmamızda biri diğerini tam olarak dışlamayan dört konumdan söz edeceğim.

Bu konumlardan birincisi tarihi bir *anlatı* (narrative) olarak ele alan yaklaşımdır. Bu tarihin henüz edebiyattan farklılaşmamış olduğu dönemdeki geçmişiyle yakından ilişkilidir. Onun bir uzantısı olarak da düşünülebilir. Burada geçmişin zaman sıralamasına uygun olarak yaratıcı bir biçimde yeniden kurulması, betimlenmesi ve bir ölçüde de anlamda kurulan bir duygudaşlık içinde yorumlanması sözkonusudur.

Anlatı biçiminde tarihyazımı Thukydides'e kadar gider ama bunun bilimsel bir tarihyazımı yaklaşımı olarak geliştirilmesi, 19. yüzyılda Ranke tarafından gerçekleştirilmiştir. Ranke, tarihi, iç tutarlılığı olan bir anlatı kurmak olarak görüyordu. Ranke'ye göre tarihte etkili olan güçleri soyut terimlerle tanımlama olanağı yoktur, onlar ancak gözlenilerek, onların varlığına ilişkin bir sempati geliştirilerek tanınabilirler. Bu nedenle tarih olaylar üzerinde durmalıdır. Bunları anlamlı bir biçimde sunabilmenin yolu da anlatıdır. Tarihteki olayların yeniden kurulmasında dikkatli bir belge değerlendirilmesine dayanılmalıdır. Ranke'nin tarihi, siyasal olaylar anlatısı halinde gelişmiştir.[6] Anlatı biçiminin siyasal olaylar tarihine uygun olduğu açıktır. Ama anlatı biçiminin olanakları sadece siyasal tarih içinde tüketilemez.

Zihinsel söylem döneminde anlatı biçimini seçen bir tarihçi incelediği belgeler ve bilgiler arasında keşfedilmeyi bekleyen bir öykünün bulunduğunu sanır. Kendisinin görevinin bu öyküyü çarpıtılmamış

6) George G. Iggers, *A.g.e*, s. 20-21.

bir biçimde ortaya çıkarmak olduğuna inanır. Eğer bu hikâyeyi doğru olarak kuramıyorsa ya teknik olarak yetersiz kalmıştır ya da yeterince tarafsız davranamamıştır. Oysa kamusal söylem döneminin tarihçisi böyle düşünme olanağını kaybeder. Onun için hiç bir tarihsel metin kendi kültürel sisteminden kopuk değildir. Tarih, her kültürün kendi geçmişiyle ilişki kurma biçimidir. Bu nedenle hayâlgücüne açıktır. Bu durumda tarihin anlatısı, günün kültürünün, kendisi açısından geçmişi kurması olarak anlaşılır. Yani tarih, günümüzden geçmişe doğru kuruluyor demektir. Gün değiştikçe tarih sürekli olarak yeniden ve yeniden yazılacaktır. Oysa anlatının kurgusu geçmişten günümüze doğrudur. İkna ediciliğini olayların zaman içindeki sıralamasından alır. Öyle ise bu durumda anlatı biçiminin kullanılmasının kendisi içinde bir samimiyetsizliği taşıyacağı söylenilebilir.

Tarihyazımında anlatı biçiminin ikna ediciliğinin arkasında toplumsal yaşamın sürekliliğine ilişkin güçlü sezgi yatmaktadır. Oysa ne tarihin yararlandığı belgeler ne de insanın deneyi sürekli değildir. Anlatı yolunu seçen tarihçi bu kesikli olaylardan, belge ve bilgilerden sürekliliği olan bir öykü kurar. Sürekliliğin kurulması, gerçekte yaratıcı bir faaliyettir. Genellikle bir heykeltraşın mermeri yontarak heykeli çıkarmasına benzetilir. Tarihçi de yaratıcı bir sanatkâr gibi kopuk olaylar arasında gizli bulunan hikâyeyi ortaya koymaktadır. Burada yaratıcı sözcüğünün çekiciliğinin gizlediği bir olguya dikkat çekmek gerekir. Tarihçinin ortaya koyduğu anlatı ancak bir varsayımdır. Oysa tarihçinin yazarken kullandığı dil, bunun varsayım olduğunu gizleyen bir dildir. Okuyucuya kendi varsayımlarını geliştirme olanağı bırakmayan bir otorite ile anlatılmaktadır.

Neden anlatı bir tarihçiye bu kadar çekici gelmektedir? Bu soruya, tarihin de anlatının da mitik boyutu olmasına dayanılarak bazı yanıtlar verilebilir[7]. Ama olayları sadece zaman içinde birbiri arkasına sıralandığında bir açıklama yaptığı sanısını yaratabilmesi, daha açıklayıcı bir yanıt olacaktır. Barthes'in sözleriyle anlatının gücü, yaşamın kendisi gibi olmasından gelmektedir. Bir gerçeklik etkisi yaratmaktadır.[8] Tarihin edebiyatla farklılaşmamış döneminde de anlatı formunda gelişmiş olmasının nedeni de buna bağlanabilir. Sanatın bir yansıtma (mimesis) görül-

7) Hans Kellner, *Language and Historical Representation*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1989, s. 1-2.

8) Hans Keller, *A.g.e*, s. 294.

düğü dönemde anlatı formunun bu bakımdan üstünlüğü açıktır.[9] 17. yüzyıldan itibaren tarih edebiyattan farklılaştıkça içindeki retorik ögeleri elemeye başlamıştır. Bu farklılaşma tarihi değiştirdiği kadar edebiyatı da değiştirmiştir. Ama biçim olarak anlatı, çekiciliğini korumuştur.

Anlatı biçiminin tarihyazımının sürekliliğine böylesine sıkı sıkıya sarılmış olması ilginç yazım sorunları ortaya çıkarmaktadır. Böyle akıp giden süreklilik içinde tarih nasıl başlatılacak ya da bitirilecektir? Yazılan tarih metninin sınırları nasıl çizilecektir? Buna tarihin pratikte verdiği yanıt, tarihteki dönemlemeler olarak ortaya çıkmaktadır. Ama bu, üzerinde kolay uzlaşılan bir konu değildir. Tarihyazıcısı bir metnini bir olayla başlatıp bir başka olayla bitirmektedir. Başlangıç olay, bir benzerlik kurulmak istenilirse, fizikçilerin "big-bang"ine (büyük patlama) benzemektedir. Tarihçilerin "big-bang"i daha sonra betimleyeceği olayları yaratacak olayları bir araya getiren bir başlangıçtır. Aslında böyle bir "big-bang" daha öncesini sormayı anlamsız hale getiren retorik kurgudur.[10]

Tarihyazıcısının yaptığı dönemleme sonucunda bir olayı ya da olaylar grubunu kendi metninin bitiş noktası olarak seçmesi, ilk bakışta pragmatik bir seçim gibi görünse de, epistemolojik bakımdan ve tarihyazımı bakımından çok önemli tartışmalara kaynaklık etmektedir. Böyle bir sona doğru yöneliş, tarihyazımında ereksellik (teleology) sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu tarihselci bir anlatıma neden olmaktadır. Popper'e göre "tarihselci, toplumsal gelişmeyi yalnızca yorumlayabilir ve çeşitli yollardan ona yardımcı olabilir; halbuki onun asıl söylemek istediği, hiç kimsenin onu değiştiremeyeceğidir."[11] Tarihsel anlatının ulaşacağı noktayı yalnız tarihçinin dönemlemesiyle değil diğer yollarla kestirme çalışmaları olmuştur. Hegel'in akılcılığında[12] ve tarihsel materyalizmde olduğu gibi. Anlatı biçimini seçen tarihyazıcısı, karşısında, her an uyanık olmasını gerektiren tarihselciliğe ya da tarihi kaderciliğe düşme tehlikesini bulur.

Tarihyazıcısının ele alacağımız ikinci epistemolojik konumu *idiografik* tarihyazımıdır. Bu tarihyazımında tarihçi, olayları ve olguları izlenir kılmak için, farklılığı olan bir bütünlük kurmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımda tarihsel ve toplumsal süreçlerin kendilerine özgü nedenleri

9) Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 11-33.
10) Hans Keller, *A.g.e*, s. 60-63.
11) Karl R. Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 80-81.
12) G.W.F. Hegel, (Çev: Önay Sözer) *Tarihte Akıl*, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1991.

ve kendilerine özgü sonuçları olduğu kabul edilir. Bu ele alışta nedensel ilişkileri açıkça bir yadsıma yoktur. Ama sonuçta "*sui generis*" bir oluşumun, bir bütünlüğün ortaya çıkması beklenir. Bu konumu benimseyen tarihçi için ilginç olan "*sui generis*" olandır. Zaten bunlar tarih ile sosyal bilimler arasında kesin bir ayrım görürler. Tarih "idiografik" iken sosyal bilimler "nomotetik"tir. Onlar için tarihyazıcısı "nomotetik" olanı aramaya başlarsa tarihçi olmaktan uzaklaşır.

Bu idiografik konumu daha çok yirminci yüzyılın başlarında hem coğrafya hem de tarih alanında gelişen Neo-Kantist yaklaşımlar içinde görüyoruz. Bu ele alışın gelişmesinde Paul Vidal de la Blache'ın coğrafyayı tarihselleştirmesinin önemli katkısı olmuştur.[13] Beşeri coğrafyayı 19. yüzyıl sonunun coğrafi determinizminden kurtararak, olumsal (possibilist) ilişkilere göre kurulan, sentetik bir bölgesel coğrafya önermiştir. Bunun tarihteki paraleli Annales okulunun ilk kuşağında görülmektedir.[14] Bu tarihyazıcıları tarihin olaylarını bir düzene koymak konusunda, anlatının zaman içinde süreklilik rasyonelini seçmek yerine bir bütünlüğü kurmayı seçmişlerdir. Bu bütünlük arayışı bir totalliğe ulaşmak için yapılmaktadır. Bunun yolu da sentez olarak görülmektedir. Yapılan sentez özgün olanı ortaya koyacaktır. Bütünlüğün kurulması arayışı ise beraberinde bir mekân boyutunu getirmektedir. Bütünlüğün kurulması bakımından anlamlı mekânın aranması tarihe bölge kavramını getirmiştir. Bu özgün sentezlerin ancak bölge düzeyinde gerçekleştirilebileceği kabul edilmektedir. Bölge üzerinde, onun özgünlüğünü ortaya koyacak, total, dolayısıyla çok disiplinli araştırmalara dayanacak sentezlerin yapılması gerekliliği kabul edilince aslında Vidal'in coğrafyasıyla fark da pek kalmayacaktır.

Bu total bütüne ulaşmaya ilişkin arayışları bakımından, tarihyazıcıları, bu bütünün bir özü bulunduğu varsayımını yapmaları ve böyle bir özü olmayan bir totalliği aramaları bakımından da ikiye ayrılmaktadırlar. Özcüler, özü değişmeden çevreye uyum gösteren bir totalite düşündüklerinden sentezlerinde bu özü ortaya çıkarmaya çalışacaklardır. Anlatı biçimli tarihyazımında, nasıl zaman içinde süreklilik bir gerçeklikten çok, bir kurgu ise, bu tür tarihyazımında, ister özlü ister

13) Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1990.

14) G. Mc Lennan, "Braudel ve Annales Paradigması", Ali Boratav (der.), *Tarih ve Tarihçi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 109-127.

özsüz olsun, bir bölgenin tarihinin bütünlüğü de retorik olarak kurulacaktır. Mekânın bölgelere ayrılması, anlatı biçimli tarihyazımında dönemlemenin yarattığı sorunlara benzer sorunlar yaratacaktır. Böyle bir tarih anlayışı çok geniş kapsamı nedeniyle siyasal tarih alanından çok, toplumsal ve ekonomik tarih alanına yönelecektir.

Tarihçinin kaotik olayları bir düzene koymasında izleyeceği üçüncü yol tarihe *açıklayıcılık*[15] açısından herhangi bir bilim gibi yaklaşmaktadır. Bu yolu seçenler doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasında önemli bir fark olmadığını düşünen monist bilim anlayışına sahip tarihçilerdir. Doğa bilimlerindeki nedensellik anlayışına benzer bir nedensellik anlayışı içinde açıklama yapmaya çalışırlar. Böyle bir bakış açısı içinde kozmoloji, jeoloji ve evrimsel biyoloji de toplumsal tarih kadar tarihseldir. Evrensel olarak geçerli genellemelere gidilerek "nomotetik" bir tarihyazımı yapılacaktır. Tek tek olaylar, genelleşmiş ifadeler içinde bir düzen kazanmış olacaktır. Açıklayıcı tarih sadece kuram tüketicisi olmayacak, kuram geliştirebilme iddiasını da taşıyacaktır.

Kuşkusuz tarihin, olayların çok sayıda tekrarına dayalı ampirik genellemeler geliştirmek için uygun olmadığı söylenebilir. Bu doğrudur. Bu nedenle tarihin genellemelerinin yeterince test edilmemiş hipotezler olduğu ya da açıklama skeçleri olduğu ileri sürülebilir. Yeterince test edilmemiş olsa da dilsel kurgusu aynıdır. Tarihin orta düzeyde genellemelerle yetinilebileceği söylenebilir. Açıklayıcı tarihin yazılma biçimi açıklamadan ne anlaşıldığına göre önemli farklılıklar kazanacaktır. Eğer açıklamayı olguların ortaya çıkışının sürpriz etkisini ortadan kaldırmak olarak ele alırsak, açıklamayı olayların çok sayıda tekrarına dayanan ampirisizmine hapsetmekten kurtuluruz. Açıklama çok geniş bir olanaklar yelpazesi içinde gerçekleştirilebilir. Ampirist pozitivizm, realizm, fonksiyonalizm, vb. ile bir çok yeni açıklama biçimi olanaklı hale gelir. Ampirist pozitivist yaklaşımı benimseyenler değişik çevresel ve toplumsal etkileri araştırmada bireyinin davranışlarının gözlenmesine dayanarak genellemelere giderler. Ya da bu türde gelişmiş davranışsal yasaları kullanarak tarihin olgularının nedenlerini açıklarlar. Realistler ise nedenselliği olguların görülen yüzüyle açıklamanın yetersiz kaldığına inanırlar. Ancak toplumun birçok halde gizli kalan yapısal özelliklerinin ve mekanizmalarının gerçek açıklayıcı ola-

15) Christopher Lloyd, *Explanation in Social History*, Basil Blackwell, Oxford, 1986.

cağını kabul ederler. Gerçeğin değişik katmanlar halinde kavranabileceğini kabul ettikleri için de daha derin tabakalardaki esas nedenleri ortaya koymak için yaratıcı imgelemlerini kullanırlar. Fonksiyonalistler ise toplumsal olayları, durumları ve süreçleri, işlevsel sonuçlarının sisteme yararı bakımından değerlendirerek, yararını göstererek açıklamaya çalışırlar. Açıklayıcı tarih içinde genellikle dilin saydam ve nakledici bir işlev gördüğü kabul edilir.

Tarihçinin dördüncü epistemolojik konumu *anlayan tarih* yazmaktır[16]. Bu tarihçi tarihi bir sosyal bilim kategorisi olarak görmektedir. Ama doğa bilimleriyle sosyal bilimlerin aynı tür bilim alanları olmayacağını, doğa bilimleri açıklarken, sosyal bilimlerin anlaması gerektiğini, yani bilim alanında bir düalizmin varlığını savunmaktadır. Bu tür bir tarihyazımı seçiminin de, açıklayıcı tarihyazımı seçiminde olduğu gibi, zihinsel söylem dönemine ait olduğu söylenebilir.

Doğa bilimleriyle sosyal bilimlerin bir tutulamayacağını söyleyen düalistler de toplumsal olguların da fiziksel olgular gibi objektif olarak var olduğunu, yani gözlemciye dıştan verildiğini, yani kamusal ve herkese açık olduğunu kabul ederler. Ama gözlediği olguların, fiziki olgulardan farklı olarak, insanların eylemleriyle ilgili olduğunu, bunların da insanların isteklerine, dünyayı yorumlamalarına göre ortaya çıktığını, dolayısıyla bu insanların anlaşılması gerektiğini ileri sürerler. Ama bu sübjektif olanı anlama çabasının altında, her bireyin kendi öznelliği içinde davranacağını söyleyerek, bir genel önermeye ulaşılabilirliği yadsıma çabası yoktur. Tersine, böyle bir genele ulaşma arayışı bulunmaktadır[17]. Genellikle buradaki tekil-genel ilişkisinin nasıl düşünülmesi gerektiğini göstermek için, dildeki tekil-genel ilişkisi örnek verilmektedir. Konuşan, bireysel edimini gerçekleştirdiğini sanmaktadır, oysa konuşurken dilin kuralları onu bağlamaktadır. İnsanın davranışlarının arkasındaki güdüleri anladığımızda, bu tür kuralara erişilecektir. Burada, bilim adamının gözlenen bireyin davranışını anlaması empati yoluyla olacaktır.

Tarihçi ise bunu yorumbilgisi yoluyla yapacaktır. Dilthey'in yorumbilgisinin araştırma konusu olarak gördüğü alan, dil yapıtları, yani metinlerdir. Çünkü ona göre insanın iç durumları yalnız dilde eksiksiz, tüketici ve nesnel anlamına kavuşur. Dilthey'de yorumbilgisi bireysel

16) Önay Sözer, *Anlayan Tarih*, Yazko, İstanbul, 1981.

17) Paul Mattick, *Social Knowledge: An Essay on the Nature and Limits of Social Science*, Hutchinson, London, 1986, s. 12-29.

edebiyat yapıtlarından genel tarihsel yasalara varma yönteminin adı olmakta, bu yöntemle tüm edebiyat yapıtlarını kendisine konu alan bilimler temellendirilmiş olmaktadır.

Anlamadan ne anlaşılması gerektiği konusunda da felsefeciler arasında görüş birliği yoktur. Görüşler, varoluşçu ve varoluşçu olmayan bakış açılarına göre değişmektedir. Dilthey'in görüşü varoluşçu değildir. Dilthey "duyularımıza dışardan verilen göstergeler aracılığıyla içerdekini (iç gerçekliği) tanıma sürecine, anlamak" diyor. Bu görüşte dışın içe çevrilmesini, ancak bu yolla iç gerçekliğin tanınmasını öngörüyor. Oysa Heidegger anlamayı varlıkbilimsel bir kategori olarak görüyor. Ona göre "anlamak" doğrudan doğruya "varoluşun tarihselliğini" anlamaktır. Heidegger'de varoluş tarihseldir, yani varlığın anlaşılması tarihseldir, tıpkı böyle anlaşılan varlığın kendisinin de tarihsel olduğu gibi. Heidegger'e göre dil kendi yapısıyla zaten yorumbilgisinden başka bir şey değildir, yani dil varlığı yorumlar, onu gerçek anlamıyla bize açar, dile baktığımızda onun varlıkla olan ilişkisini orada buluruz, dil yorumlanmış varlıktır. Dili kendi yapısına göre kavrarsak varlığı ve tarihi de birlikte kavramış oluruz.[18]

Kaotik tarihsel olgulara bir düzen kazandırmak için izlenen yollar olarak gördüğümüz süreklilik kurmak, bütünlük kurmak ve hatta açıklamaya çalışmanın anlamak ile yakın ilişkileri vardır. Dilthey için anlam ancak sürekliliğin varlığı halinde olanaklıdır. Eğer belli bir tarihsel dönemde "anlam"ı olandan bize uzanan izler yoksa, bunlardan giderek nasıl "anlamak"tan söz edilebilir? Arada kesiklikler varsa, varlığını ve geçerliliğini yitirecektir. Kopuk kopuk olan bizim için anlam taşıyamayacaktır. Tarihsel süreklilikte araştırma konumuz olan tarihe kendimiz de ait olduğumuz derecede tarihi anlarız, tarihe ait olmak sürekliliği tanımlamaya yetmektedir. Gadamer'e göre varoluşsal süreklilikte istenen ise düpedüz ait olmadan öte bir şey, bütünün bir parçası olmayı gerektirir. Yorumbilgisinde süreklilik kavramı sadece anlamamızı olanaklı kıldığı için değil, aynı zamanda da parçayı bütünlük içinde görme gereğini ortaya koyduğu için de önemli olmaktadır.[19] Dil ya bir bütündür ya da hiçbir şey. Bu nedenle yorumbilgisinin anlama sorununu, parçayı bütün içinde görüp kavramaya dönüştürdüğü söylenebilecektir.

18) Önay Sözer, *A.g.e*, s. 40-41.
19) Önay Sözer, *A.g.e*, s. 46-47.

Sürekliliğin ve bütünlüğün anlamayla ilişkisini anlamak kolaydır, ama anlama açıklamanın karşıtı olarak ortaya konulduğu için, bu iki kavram arasındaki köprünün nasıl kurulabileceğine açıklık kazandırmak gerekir. Lucien Febvre anlamanın hiçbir zaman sadece dışa ilişkin bilgiye indirgenemeyeceği üzerinde dururken, insan davranışlarını anlamanın ancak bu davranışların dış görüntüleriyle ilişkilendirildiğinde bir açıklayıcılık kazanacağını, dolayısıyla anlamanın nedensel açıklamaları tamamen dışlamadığını anlatır.[20] Bu iki tutum arasındaki bağlantı en iyi Weber'in anlama sosyolojisinde görülebilir. Weber "ideal tip" kavramını geliştirerek anlamaya yaklaşmaktadır. Hipotetik bir aktöre öznel anlamın saf bir türü yakıştırılmaktadır. Böylece bu ideal tipin eylemlerinde bu öznel anlamı olanı gerçekleştirmek için rasyonel davranacağı kabul edilerek, nasıl davranacakları kestirilebilmektedir. Bu kestirimler bir tür hipotez işlevi görmektedirler ve bu hipotezlerin de ampirik olarak geçerliliği saptanmalıdır. Bu yolla hem anlama hem de açıklama yaklaşımları birlikte kullanılmış olacaktır.[21]

Denilebilir ki tarihyazıcısı pratikte bu dört epistemolojik konum arasında saf seçimler yapmaz. Daha çok seçmeci bir tutum izler. Ama bu dört tutumu ayrı ayrı ele almak, dille ilişkilerini daha açık olarak görmek için gereklidir.

4. Son Verirken

Bu yazıda tarih, dil ve kuram ilişkilerini gördükten sonra, yazıyı bitirirken, tarihyazıcısının neden belli bir yolu seçtiği üzerinde durmakta yarar var. Tarih çok değişik amaçlarla yazılabilir. Geçmişi yüceltmek için, geçmişi korumak için, hatta geçmişi unutmak için bile yazılabilir. Hatta Nietszche gibi bu unutuşun insan mutluluğu için işlevi olduğu da söylenebilir. Tüm bu amaçlar tarihçinin seçtiği dili, kullandığı kuramları etkileyecektir. Bütün bunlar tarih ile retorikin ilişkisinin niye kopamadığının bir açıklaması olabilir. Ama benim sözlerim çok daha mütevazi hedefleri olan, tarihi diğer sosyal bilimler gibi bir bilim olarak görenlere, özellikle de bu alana eleştirel olarak yaklaşanlaradır.

20) George G. Iggers, *A.g.e*, s. 42.
21) Paul Mattick, *A.g.e*, s. 16-17.

II

*19. ve 20. Yüzyıl Türkiye Toplumsal Tarihiyle İlgili Araştırma ve Dökümantasyon Çalışmalarında Önümüzdeki On Yıl İçin Perspektifler**

1. Giriş

19. ve 20. Yüzyıl Türkiyesi'nin toplumsal tarihini incelemede önümüzdeki 10 yılda olacak ve olması gereken gelişmeleri saptamak istiyoruz. Böyle bir saptamadan iki pratik amaç beklenebilir. Birincisi, arşiv oluşturulması ve belge toplanması çalışmalarını bu yönde geliştirerek, bu çalışmaların etkinliğini artırmaktır. İkincisi ise belli araştırma yönelimlerinin önemini ortaya koyarak araştırmacıların birbirini tamamlayıcılığını, birbirini besleyiciliğini artırarak bilimsel gelişmenin hızını ve pekinliğini çoğaltmaktır.

İster olacak, ister olması gereken gelişmeler saptanacak olsun, bu amaçların her ikisinin de gerçekleşeceği söylenebilir. Oysa olacak ve olması gereken koşullarında yazılacak senaryolar çok farklı olabilir.

*Bu yazı Hollanda Toplumsal Tarih Enstitüsünce düzenlenen Türkiye'de Emek Tarihi'nin geleceğine ilişkin Sempozyumda sunulmuş bildiridir. İlk kez yayınlanmaktadır.

Bu fark günümüz Türkiyesi koşullarında özellikle yüksek olacaktır. Türkiye'de sosyal bilimlerde 1961 Anayasası sonrasında hızlanan gelişmenin, 12 Eylül ve YÖK sonrasında duraklaması ve gerilemesi göz önünde tutulursa, gelişmenin ne olacağı konusunda yazılan bir senaryo çok kötümser olacaktır.

Bu toplantıda böyle bir kötümser senaryo bizi ilgilendirmiyor. O zaman ilgi alanımız şimdiye kadar bilimsel çalışmaların yeterince açıklayamadığı, araştırmaların yetersiz kaldığı, gelecekteki çalışmalarla doldurulması gereken boşlukların saptanmasına yöneliyor. Gelecekte ne olacağın yerine ne olması gerektiğini koyuyoruz.

Bu indirgeme tartışma alanımızı belirlemekte tek başına yeterli olmuyor. Eksikleri, boşlukları saptama sözü tek başına belirsiz kalıyor. Tarih bilimi bize bir gerçekliğin tüm ayrıntılarıyla betimlemesini yapmıyor, böyle bir betimleme hem yararsız hem de olanaksız. Eksiklik ve boşluk seçilen paradigmaya göre değişiyor. Başka bir deyişle göreli bir şey. Burada paradigma sözcüğünü kullanırken Kuhn'un kuramı yönünde bir seçme yapmıyorum. Bunun yerine isterseniz araştırma programı, isterseniz episteme, söylem, isterseniz sorunsal vb. gibi farklı bilimsel değişme kuramlarının terimlerini koyabilirsiniz. Bu tartışma için önemli olan bilim alanında iç bütünlüğü olan farklı açıklama çerçevelerinin bulunması, bazı hallerde birinin yerine diğerinin geçmesi, bazı hallerde de birden fazlasının bir arada varlığını sürdürmesidir.

Yeni çalışma alanlarının saptanmasında, varolan bir paradigmaya karşı ne tür stratejilerin belirleneceği, öncelikle düşünülmesi gereken bir konu. Bu aşamada değişik seçenekler vardır. Birincisi, strateji, kendisini kabul ettirmiş, sorgulanmayan bir paradigmanın mantığı içinde, onu pekiştirecek biçimde saptanabilir. İkincisi ise güçlü bir paradigmanın varlığı halinde, bu paradigmaya karşı bir tutum benimseyerek bu paradigmayı sarsacak sorulara yönelmektir. Bu paradigmada kriz yaratacak bulguları ortaya koymaktır. Üçüncüsü ise varolan paradigmada ciddi şüphelerin belirdiği, yeni bir paradigmanın emarelerinin kendisini belli ettiği ortamlarda söz konusu olabilir. Bu durumda yeni paradigmanın oluşmasına yardım edecek araştırmalar planlanabilir. Dördüncüsü ise daha hiç bir paradigmanın oluşmadığı bir aşamada söz konusu olabilir. Paradigmanın oluşumunu hazırlayacak araştırmalardır.

Bu durumda ilk saptanması gereken, Türkiye'de, genelde toplumsal tarihe, özelde işçi ve sendika hareketleri tarihine hangi paradigmalar

içinde yaklaşıldığı ve bu paradigmaların karşılaştığı sorunlar oluyor. Türkiye'de 1970'li yıllarda sorgulanmaya başlasa da, belli bir ulusçu toplumsal tarih paradigması vardır. Kuşkusuz bu paradigmanın oluşmasının gerisinde çok değişik etkilenmeleri görmek olanaklıdır. Türkiye'nin uluslaşma süreci sırasında Avrupa'nın oryantalist tarihçiliğine duyulan tepkilerden başlayarak, Türk Tarih Kurumu'nun oluşturulmasının nedeni olan Türk Tarih Tezi'ne ve bu paradigmanın en önde gelen uygulayıcıları olan Barkan, İnalcık gibi tarihçilerin formasyonunu etkileyen Annales okuluna kadar uzanan değişik etkiler sıralanabilir. Burada bizi ilgilendiren bu paradigmanın nasıl oluştuğu değil, temel özellikleri ve yaşadığı bunalım. Bu tarihin belli özellikleri var. Belgeye dayanmayı yücelterek aşırı bir ampirisizm içinde toplum ve siyasal bilim kuramları dışında kalmaya çalışıyor. Türklerin tarihinin ve kurumlarının benzersizliğini, özgünlüğünü göstermeye yöneliyor. Bu yönelim, kendisine seçtiği aşırı ampirist tutum tarafından beslendiği gibi, ulusçuluk ideolojisine katkıda bulunmasını kolaylaştırıyor. Özgünlük savından üstünlük savlarına kolayca köprüler kurabiliyor. Gerek seçtiği yöntem gerek ideolojik yönelimi, bu tarihçiliği, devlet açısından ve merkezin normatif olarak koyduğu kalıplar açısından yazılan bir tarihçilik haline getiriyor. Bu tarihçilik böyle bir bakış açısı içinde yerel farklılıkları görmüyor ya da görmek istemiyor. Devletin tümü için kendine özgülük, başkalarına benzememek savına sahip çıkan bu tarihçilik aynı savı daha alt coğrafi biçimlere taşımıyor. Böyle bir araştırma şeması içinde toplumsal değişmenin iki kaynağı ön plana çıkabiliyor. Bunlar da, merkezi yönetim ve değişik türde dış etkiler oluyor. Toplumun değişmesinde iç dinamiklerin etkisi yadsınıyor ya da ikinci planda kalıyor. Bunun beraberinde getirdiği bir sonuç ise toplumda sınıfların varlığı ve toplumsal hareketlerin genellikle inceleme dışı kalması. Toplumsal hareketler bir toplumsal sorunun ve değişmenin habercisi olmaktan çok, özgün düzenin bozucuları olarak algılanıyor. Tabii böyle bir tarih anlayışı içinde bu toplantının odaklaştığı toplumsal tarih alanının bir bölümü olan işçi ve sendika hareketleri için bir yer bulunmuyor. Bu tarih anlayışının beraberinde getirdiği, tarihi dönemlere ayırma biçimi var. Osmanlı İmparatorluğu yükselme, duraklama, ve çöküş dönemlerine ayrılıyor. Bunu Türkiye Cumhuriyeti'nin yeniden doğuşu izliyor. Bir anlamda döngüsel tarihi devlet açısından yazmanın ve ona ideolojik işlev yüklemenin etkilerini taşıyor. Bu

dönemlemeyi Türkiye'de tarihyazımı açılmaya başladığında sürdürmek güçleşiyor. Bunun sürmesi bir anlamda tarih araştırmalarının zaman içinde eşitsiz dağılımıyla sağlanıyor. Araştırmalar 16. yüzyıl üzerinde toplanıyor, 17. ve 18. yüzyıllar son yıllara kadar büyük ölçüde araştırma dışı kalıyordu. Bu araştırma gayretleri dağılımı, yükselme ve duraklama dönemleri ayrımlarının sürdürülmesini kolaylaştırırken 19. yüzyıl ve özellikle ikinci yarısı üzerinde sayısı hızla çoğalan araştırmaların ortaya koyduğu İmparatorluk'taki kurumsal yeniden yapılanmalar, alt yapı gelişmeleri, üretici güçlerdeki gelişmeler, bu ayrımı sürdürmeyi zorlaştırmaktadır.

Bu tarih paradigması 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra Türkiye'de sosyal bilimlerin hızlı bir gelişme göstermeye başladığı dönemde büyük ölçüde yetersiz kadı. Bu yetersizlik tarihçilerin kendi alanlarını sorgulamaları sonucu olmadı; siyaset biliminden, ekonomiden, sosyolojiden gelenlerin tarihi sorgulamalarıyla ortaya çıktı. Bu o zamana kadar hakim olan paradigmanın yadsıdığı kuramları tarih alanına getirdi. O zamana kadar hakim olan kendine özgü ve benzersiz olanı bulma çabasındaki paradigmanın, kuramsal sorgulamalar karşısında bunalım içine girmesi kaçınılmazdı. Tarihçilerin, tarih dışından gelenlerin sorgulamalarına karşı tek sığınağı belgeleri ve amprisizmi daha ön plana çıkarmak oldu. Bu ise başka alandan gelenlerin, tarihçilerin farklı bir paradigma için toplamış oldukları bilgileri, kendi kuramsal çerçeveleri içinde kullanma çabalarını başlattı. Zamanla bunlar ve onların izleyicileri kendi paradigmaları için veriler toplamaya başladılar. Hakim paradigma hegemonyasını kaybetti. Ama yerine tek bir hakim paradigma belirmedi. Bugün için, çoğu yeterince gelişmemiş, çok paradigmalı bir durumdan söz edilebilir.

Günümüzde, 1960'lar öncesinin gün geçtikçe gücünü kaybeden tarih paradigmasının yanısıra, varlığı gözlenen paradigmaları, dayandıkları sosyal bilim kuramlarına ve ideolojilerine göre şöyle sıralayabiliriz: Modernleşme kuramına dayananlar, dünya ekonomisi ya da merkez-çevre kuramını kullananlar, Marksist üretim biçimi kavramından yararlananlar ki bunları da üretim biçimi kavramını kullanışlarına göre ikiye ayırmak olanaklıdır. Bir kesimi bu kavramı Osmanlı toplumunun kendine özgü niteliğini ortaya koymak için kullanırken, diğer kesimi genel şemanın bir parçası olduğunu ortaya koymak için kullanmaktadırlar. Bu birbiriyle yarışan beş paradigmaya bir altıncısı da

eklenebilir. O da eski tarih şemasının Türk-İslam sentezci yeniden yorumudur.

1960'lı yılların ikinci yarısından sonra tarih alanında hakim paradigmanın hegemonyasını kaybetme olgusu yaşanırken, Türkiye'de ilk kez işçi ve sendika hareketi tarihi gelişti. Sanıyorum çoğu bu toplantıya katılacak olan arkadaşlarımızın çabalarıyla uzun baskı dönemleri sonucu ulaşılması çok zor hale gelen belgeler ve bilgiler bir araya getirilerek, geçmiş yeniden kurulmaya çalışıldı. Ama büyük ölçüde genel toplumsal tarihten ayrı, kendi içinde bir dal olarak gelişti. Halen de bu oluşumunu koruyor.

Türkiye'de ilgi alanımızın yapısı üzerine saptamalarımızı yaptıktan sonra bir strateji seçmesi yapabiliriz. Sanıyorum önümüzdeki on yıl içinde Türkiye'de, çok paradigmalı tarih varlığını koruyacaktır. Bu çoğulculuktan siyasal, ideolojik işlevler beklenebildiği gibi bilimsel yararlar da umulabilir. Böyle yarışmalı bir ortamda her paradigma diğer paradigmayı sarsan sorular ortaya atmaya çalışacak hem de kendisine yöneltilecek sorulara karşı kendi paradigmasını pekinleştirecektir. Bunu başaramayanın uzun dönemde elenmesi kaçınılmazdır. Böyle çoğulcu bir ortam kurulabilirse bilimsel gelişme hızlanacaktır. Eğer uzun dönemde bir paradigma hakim olursa olsun pekinliği, açıklayıcılığı yüksek bir paradigma olacaktır.

İşte ben bu toplantıda sunacağım araştırmaların yoğunlaşma alanları önerilerini belli böyle çoğulcu bir ortama katkı için hazırladım. Ayrıca yuvarlak masa etrafında değişik ilgi alanlarından gelecek kişilerin bulunacağını düşünerek önerilerimi daha çok benim yakın ilgi alanım sayılabilecek bölgesel yapılar ve kentleşme etrafında yoğunlaştırmaya çalıştım.

2. Araştırma Yoğunlaşma Alanları İçin Öneriler

Birinci olarak üzerinde duracağım, genel bir ilke olarak Osmanlı ve Türk tarihini merkezi olmayan ve yöneticilerin görüşlerine ağırlık vermeyen bir perspektifle yazmaya çalışmak olacak. Halen tarih alanında yarışan paradigmaların genellikle Osmanlı tarihini merkezi ve normatif bir gözle ele aldıkları, yerel özgüllükleri yok sayan bir ele alışa sahip oldukları söylenebilir. Kuşkusuz bu özelliğin ideolojik nedenleri olduğu gibi, bu tarihin merkezi bir arşive dayanarak yazılması gibi pratik nedenleri de var. Bu ele alışa karşı S. Faroqhi'nin şeriye

sicillerine dayanan çalışmaları, merkezi bakış açısına göre yazılan tarihlerden farklı olguları ortaya çıkarıyor. Böyle bir bakış açısıyla yapılacak bilinçli çabaların tarihsel gerçekleri kavramamızı ve yorumlamamızı zenginleştireceğine inanıyorum. Burada yanlış anlamayı önlemek, iki küçük açıklama yapmak gerekiyor. Kuşkusuz, burada, merkezi özellikleri güçlü bir sistem varsa, gerçeğe aykırı olarak, onun bu özelliklerini yadsıyalım denilmiyor. Bu konudaki abartmaları temizlemek üzere bir öneri yapılıyor. Bu abartmalar yüzünden görmezlikten gelinmiş olguların gün ışığına çıkarılması öneriliyor. Düzeltmek için demiri diğer yönde de bükelim diyorum. İkinci olarak dikkati çekmeyi istediğim, bu önerinin genel kuramların geliştirilmesini ve kullanılmasını yadsımadığıdır. Yani bu öneri başka hiç bir şeye benzemezlerin betimlenmesine ulaşılmak için yapılmamaktadır. Tersine genel açıklamaların, yerel koşullardaki özgüllüklerinin gözlenmesiyle zenginleştirilmesi amaçlanmaktadır. Genel kuralların uygulamalarının somutta yarattığı zenginlikler sergilenebilmelidir.

Bu tür bir kaygıyla 19. yüzyıl tarihine yaklaşıldığında önce üzerinde durulmayan başka bazı sorular ön plana geçecektir. Yaşanan kapitalistleşme, batılılaşma sürecinde değişik yörelerin kapitalizme eklemlenmesi ne tür özgüllükler göstermiştir, bu her yörede değişik etnik gruplar arasında ne tür toplumsal katmanlaşmalar yaratmıştır? Yöreler arası toplumsal farklılaşmadaki bu değişikliklerin, dini ve ideolojik akımların ortaya çıkışı ve benimsenmesindeki etkilerinin neler olduğu araştırılabilir. Değişik yörelerin kapitalizme açılmakta ve batılılaşmada merkezden farklı kanalları ya da etkileşme biçimleri var mıydı? Bu farklılıklar eğer Türkiye desantralize bir batılılaşma süreci yaşasaydı farklı sonuçlar verecek nitelikte miydi?

Bu yöresel çerçevelerin sorgulanması işçi sınıfı ve sendikal hareketler tarihinin yazılmasında, bu hareketlerin toplumsal bağlamla ilişkilerinin kurulmasını kolaylaştıracak ve zenginleştirecektir. İmparatorluk'un değişik kesimlerinde ücretli emeğin doğuşundaki farklılıklar, kapitalizmden etkilenme derecesinde ve hızındaki değişiklere göre ortaya çıkan özgül üretim ilişkileri, bu farklılıkların işçilerin örgütlenmeleri ve bilinçlenmelerindeki değişik yansımaları ortaya konulabilir.

Bu tür soruların bizi götüreceği sonuçlardan biri, İmparatorluk'un kapitalizme açılma sürecindeki mekânsal farklılaşmanın netleşmesi olacaktır. Bu bir bölgelemedir. Türkiye'de tarihyazımında dönemleme

sorunlarının tartışılmış olmasına karşın bölgeleme sorunlarının tartışılmamış olması ilginçtir. Gerçekte bilimde simetrik bir konumu olan zaman ve mekân kavramlarından zaman, tarihte nasıl bir dönemleme sorunu ortaya koyuyorsa, mekân da, bir bölgeleme sorunu ortaya çıkarmaktadır. Türk tarihyazımında bölgeleme sorunlarının tartışılmayışı ile merkezi tarihyazımı olgusu arasında bir bağlantı kurmak her halde yanlış olmaz. Kuşkusuz burada bir bölgelemeden söz ederken bunun zaman içinde değiştiğini de eklemek gerekiyor.

Bu tartışma bizi ikinci önerim olan bölgesel ya da yerel tarihlerin yazılması noktasına getiriyor. Osmanlı dönemi tarihyazımı içinde bölgelerin ve kentlerin ayrı tarihlerinin yazılması, ancak 1870'lerden sonra görülüyor. Bu, başlangıçta, değişik etkiler olarak belediyelerin doğuşuyla kentlerin bir kişilik kazanması, vilayet salnamelerinin yayınlanması, Osmanlı İmparatorluğu'na "seyyah"ların gelmeye başlaması sıralanabilir. Ama bu yazılan değişik amaçlı tarihler, yüzeysel betimlemeler düzeyini aşıp, bir toplumsal tarih niteliğini kazanamıyor. Cumhuriyet döneminde yazılanlar da durumu pek değiştirmiyor. 1970'li yıllardan sonra O. Kurmuş'un Ege Bölgesi, Ö. Ergenç'in Ankara ve Bursa için yaptığı çalışmalarda olduğu gibi bazı başarılı örnekler ortaya çıktıysa da, bir bölge tarihçiliğinin geliştiği söylenemez. Hatta Türk tarihçiliğinde etkisi artan Annales okulunu izleyen çalışmalarda bile coğrafya ile bütünleşmenin, coğrafyadan yararlanmanın oldukça zayıf kalmasının etkilerini aramak doğru olur sanıyorum.

Bölgesel tarihlerde yoğunlaşmayı ne bir coğrafi determinizm kaygısıyla, ne de 1950'ler öncesi coğrafyada hakim olan yeni Kantçı sentezlere ulaşmak için öneriyorum. Bu önerinin iki pratik amacı var. Birincisi tarihyazımında merkezi eğilimlerin normatif baskısından kurtulmanın pratik bir yolu olmasıdır. Burada kullandığım merkezi eğilimlerin normatif baskısı kavramını biraz açmakta yarar görüyorum. Daha önce de değindiğim gibi, eğer bir toplumsal formasyon güçlü merkezi eğilimlerce şekillendiriliyorsa tarihçi kuşkusuz bu gerçeği yazacaktır. Ama burada sözü edilen başka bir şeydir. Merkezin formüle ettiği hukuksal ve yönetimsel metinlerin gerçek sanılması, gerçekle özdeşleştirilmesidir. Bu metinlerin gerçeği nerede, ne kadar etkileyebildiğinin ortaya çıkarılmasında bölgesel tarihyazımı önemli bir araç olabilecektir. İkincisi ise, Türkiye'nin 19. ve 20. yüzyıllar içinde yaşadığı kapitalistleşme süreçlerinin bölgesel farklılıklarını ve özgüllüklerinin ortaya çıkarılma-

sıdır. Bu yapılmadan, yaşanan sürecin tam olarak kavrandığı ileri sürülemeyecektir. Amaç salt bir kuram geliştirmek değil, aynı zamanda da Türkiye'yi bütünüyle tanımak ise, bu kaçınılmazdır.

Üçüncü olarak üzerinde duracağım konu kent tarihlerinin yazılmasına, bunların karşılaştırılabilir bir sistematiklik kazanmasına verilmesi gereken önemdir. Kent tarihi yazımının bölgesel tarihyazımı ile iç içe olacağı ve birbirini tamamlayacağı açıktır. Burada üzerinde ayrıca durulmasının nedeni, bu toplantının odaklaştığı işçi ve sendika hareketleri tarihi bakımından kazandığı özel önemdir. Kentler kapital birikiminin gerçekleştiği, ücretli emeğin öncelikle oluştuğu, bilinçlenmesinin ve bir harekete dönüşmesinin sağlandığı mekânlardır. Her üretim biçimi kendi kentsel mekânını üretmektedir. Ama bu üretilen mekânlar da, belli üretim ilişkilerinin ve belli üretim biçimlerinin sürdürülmesi için yararlanılan araçlardan biri haline gelmektedir. Bu nedenle işçi ve sendika hareketlerinin toplumsal yapıyla bağlarının kurulmasında içinde geliştikleri kentlerin toplumsal tarihinin bilinmesi gerekecektir. Kentlerin bölgeleri üstündeki denetimi hangi mal ve hizmetleri üreterek kurdukları, bu üretimin ne tür üretim ilişkileri içinde gerçekleştiği, bu üretim ilişkilerinin ne tür bir toplumsal katmanlaşma ortaya çıkardığı, bu katmanlaşmanın etnik gruplara göre nasıl farklılaştığı, bu üretim ilişkileri ve toplumsal yapının nasıl bir fiziki çevre ya da mekân ürettiği, bu mekânın üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinde ne tür işlevler yüklendiğinin araştırılması, önerilen kent tarihi araştırmalarının esas konularını oluşturacaktır. Kentlerimizin bu tür tarihleri bulunsaydı, işçi ve sendika hareketleri tarihinde uzmanlaşan arkadaşlarımızın çalışmalarını herhalde çok zenginleştirirlerdi.

Üzerinde duracağım dördüncü konu Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda yaşanan kapitalistleşme süreciyle birlikte, yerleşme yapısının nasıl geliştiğinin ortaya konulmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleşme yapısı, 19. yüzyılda, bir yandan kapitalistleşme, diğer yandan İmparatorluk'un sürekli olarak büyük toprak kayıplarıyla küçülmesi sonucu aldığı göçlerle, büyük değişmeler geçirmiştir. Sahil ovaları yerleşmelere açılmış, değişik yörelerin etnik kompozisyonları değişmiş, yeni liman kentleri kurulmuş, var olanlarının göreli önemleri değişmiştir. Bu değişimler tüm İmparatorluk'u kapsayacak ölçüde yeterince ortaya konulmamıştır. Büyük bir emek gerektireceği açık olmakla beraber, bunun yapılmasını sağlayacak kaynaklar vardır. Bir yandan değişik

tarihlerde yapılmış haritalar, diğer yandan nüfus sayımları ve salnameler vardır. Böyle bir tarihi coğrafya çalışmasının, hem 19. yüzyıl tarihinin yazılması için çok değerli bir temel oluşturacağı hem de baştan beri savunulan bölgesel tarihyazımı için gerekli çerçeveyi sağlayacağı söylenebilir. Bu tür bir gelişme toplumsal tarihçiliğimizin harita kullanmasında da bir aşama oluşturabilir.

Beşinci ve son önerim Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişteki kesikliğin yeniden kurulması olacak. Burada Foucaultcu bir kesiklikten değil, üretici güçlerdeki somut bir kesiklikten söz ediyorum. Cumhuriyet tarihçiliği ideolojik planda Osmanlı'dan kopmaya ve ulusçuluğunu daha önceki dönemlere uzanarak temellendirmeye çalışmasına karşın, cumhuriyete geçişte üretici güçlerdeki büyük kesikliği inceleme dışı tutmuş, her savaşta görülen, sonra zaman içinde giderilen kayıplar gibi görme eğiliminde olmuştur. Bu tutum günümüz Türkiyesi'nde bir çok konuda yanlış kanıların doğmasına neden olmaktadır. Bu kesikliğin payının yüksek olabileceği bir çok sorun, geçmişten gelen tarihsel nedenlere bağlanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın, Kurtuluş Savaşı'nın, barış anlaşmalarının koşullarının üst üste gelmesiyle nüfusun miktarında, etnik kompozisyonunda, hüner bileşiminde, coğrafi yoğunluğunda, toprak mülkiyetinde, sanayisinde, meslekler yapısında, elitlerinin niteliğinde çok önemli dönüşümler yaşanmıştır. 1914 ve 1924 yılında Türkiye'deki üretici güçlerin karşılaştırılabilir bir muhasebesinin kurulması ve bunun haritalandırılması, bu kesikliğin öneminin ve etkilerinin doğru olarak değerlendirilmesine olanak verecektir. Bunun anlaşılması halinde Cumhuriyet'in başlangıcındaki dinamikleri daha yeterli olarak yorumlayabileceğiz. Bölgesel farklılıkların nedenlerini daha iyi kavrayabileceğiz. Türkiye'nin batısında ve doğusunda yaşanan kesikliliklerin farkını ve doğurduğu sonuçları görebileceğiz. Kuşkusuz bu da sistemli bir büyük çalışmayı gerektiriyor. Ama gerekli.

Bununla yapacağım öneriler tamamlanmış oluyor. Beş öneri de gerçekte birbiriyle ilişkili, temelde 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan toplumsal süreçlerin mekânsal farklılaşmasını ortaya çıkarmaya çalışıyor. Bu nedenle de coğrafya ile sıkı ilişki gerektiriyor. Bu öneriler, toplumsal tarihyazımımızda çok ihmal edilmiş bu boyutun, bu toplantı içinde tartışılmasına, ihmal edilmemesine olanak sağlarsa, görevlerini yerine getirmiş olacaklar. Ülke mekânındaki farklılıkların hesabını vermeyen tarihte bir şeyler eksik demektir.

*Tarihyazımı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler**

I. Giriş

Günümüzün dünyasında, bir yandan küreselleşme söylemi sürerken, öte yandan, özellikle içinde yaşadığımız bölgede, mikro milliyetçilik akımlarının anakronik bir yükselişini izliyoruz. Bu akımlar da tüm milliyetçilik akımları gibi kendi ideolojilerine desteği tarihte bulmaya çalışıyorlar. Bunun için tarihyazımı kimi zaman bilinçli, kimi zaman bilinçsiz olarak, üstünlük iddialarını temellendirecek, çatışmalara meşruiyet kazandıracak "ötekiler" yaratmaya katkıda bulunuyor. Eğer tarihyazıcıları gerginliklerin artmasına katkıda bulunmak istemiyor, tersine barışın yaygınlaşmasına yardımcı olmak istiyorsa, öteki kavramının işlevleri ve nasıl yaratıldığı üzerinde düşünmelidirler.

* Bu yazı Tarih Vakfı'nın Boğaziçi Üniversitesi'yle birlikte 8-10 Haziran 1995 tarihleri arasında "Tarih Eğitimi ve Tarihteki Öteki Sorunu" konulu 2. Uluslararası Tarih Kongresi'nde yaptığı açış konuşmasının metnidir. *Defter* dergisinin 1996 yılı kış sayısında (Yıl 9, Sayı 26, s. 105-110) yayınlanmıştır.

"Biz" ve onun karşısında "öteki"nin yaratılması bir toplumsal süreçtir. Bir grup önyargısı geliştirme sorunuyla karşı karşıya bulunuyoruz. Grup önyargısı bir grubun üyelerinin bir başka grup ve üyeleri hakkındaki ortak önyargılarıdır diye tanımlanabilir. Genellikle de olumsuzluk yüklüdürler. Bu önyargıların tarihyazımıyla ilişkilerini kurabilmek için önce iki soruyu yanıtlamaya çalışalım. Bunlardan birincisi pragmatik bir sorudur. Bir toplum niye grup önyargıları yaratmaktadır? Bir toplumun "öteki" kavramını yaratmasının pratik yararları nelerdir? İkincisi ise teknik bir sorudur. Grup önyargısını yaratmanın farklı mekanizmaları nelerdir? Bu iki soruyu açıkça yanıtladıktan sonra barışa yardımcı olmak isteyen bir tarihyazıcısının neler yapabileceğini ele almamız kolaylaşacaktır.

2. *Grup Önyargısı Neden Yaratılıyor?*

Bu soruya olanaklı yanıtlardan birini, Nazi ırkçılığının en saldırgan döneminde, 1943 yılında yazdığı *Irk Psikolojisi* kitabında Muzaffer Şerif Başoğlu, "Emperyalizmin büyük gelişme devresinde müstevliler kendilerinde üstün beşeri kıymetler görürler, buna dayanarak başkalarını kendi refahları uğrunda esir gibi kullanmayı en tabii bir hak telakki ederlerdi. Bugünkü cihan harbine tekaddüm eden propaganda iddialarında ve müdafaalarında da aynı korkunç fikri görüyoruz. Bu harp üstün medeniyet ve 'yeni nizam' kurmak davası ile yapılıyormuş...", derken üstünlük iddiasında bulunarak ya da bulunmak için yaratılan öteki kavramının başkalarını denetim altına almaya, onları sömürmeye gerekçe oluşturmaya yaradığını anlatıyordu.

Denetleyenler, hakim olanlar, ötekini yaratmayı sadece kendi denetimlerine bir meşruiyet söylemi kazandırmak için yapmıyorlar, öteki, denetimi sürdürmek için araçsal amaclarla da yaratılıyor. Ünlü "böl ve yönet" formülü ötekiler yaratılarak işletiliyor.

Öteki kavramına dayanarak yaratılmış pek çok olumsuz toplumsal akım ve olgu sayılabilir: Irkçılık, soykırım, etnikmerkezcilik, seksizm, tekkültürcülük, yabancı düşmanlığı vb. gibi Aslında bir üstünlük iddiasıyla öteki kavramını yaratan bir toplumsal grup, kendisini de bir kalıp tipe, ötekiyle belli bir ilişki biçimine ve belli bir ahlaka hapsetmiş oluyor. Hegel'in ünlü bey-köle diyalektiğindeki gibi, varlığı ve özellikleri öteki tarafından belirlenir hale geliyor. Özellikle yeni gelişen mikro

milliyetçilikler, varlıklarını, geçmişte kaybeden taraf olmaya dayandırdıklarından, yarattıkları yeni kimlikleriyle bir eşitlik talebinde bulunmuş oluyorlar, ama kendi ötekilerini yaratırken onu değiştirme olanağını da yitiriyorlar, onu belli bir biçimde korumuş oluyorlar. Yani onu değiştirecek yaratıcı bir yeni eylem geliştirmiş olmuyorlar, sadece yarattıkları ya da açığa çıkardıkları ötekiye hayır deme olanağını elde ediyorlar. Böylece yaratıcı eylemlerini kendisinden olmayana hayır demeye indirgemiş oluyorlar.

Burada "öteki" kavramının olumsuz toplumsal sonuçları üzerinde durmamız aslında onlardan kaçınma yollarını arayışımız dolayısıyladır. Öteki'nin olmadığı bir toplumu düşünmek zordur. Ötekinin olmadığı bir toplumda kimlikten, toplumsal gruplardan sözetmek olanaksızdır. Öteki çatışmaya neden olduğu kadar, yaratıcılığın mekanizmalarını oluşturan özenmeye, yarışmaya, hatta olumlu işbirliğine de kaynaklık eder. "Öteki"nin olmadığı bir toplum arayışı anlamsızdır. Anlamlı olan arayış bir toplumda çatışma yaratmayan, dışlayıcı olmayan "öteki" anlayışlarının nasıl kurulacağıdır. Burada da anahtar kavram, ötekileri yaratan bizlerin bir üstünlük iddiası taşımamalarıdır. Bizler ve ötekiler hiç bir biçimde üstünlük ima etmeyen farklılıklar üzerine kurulduğunda, ya da, içten ve dıştan sürekli olarak eleştirilerek üstünlük iddialarından arındırılarak sadece farklılıklara indirgendiğinde, bir sorun kalmayacaktır.

3. Bir Grup Önyargısı Olarak Öteki Nasıl Yaratılıyor?

Bu önyargıların yaratılmasında genellikle bilimin kötüye kullanılmasından yararlanılmıştır. Önyargı yaratmakta kötüye kullanma bakımından başı, biyoloji, antropoloji ve tarih çekmiştir. Aslında Aydınlanma sonrasında gelişen modernite projesinin bilime yüklediği konum ve rol, bu ideolojileri geliştirmek isteyenlere bilimi kötüye kullanmaktan başka bir yol bırakmamıştır da denilebilir.

1930'lu yıllarda ırkçılığın dayanağı olarak gelişen bir sahte bilim olan "eugenics"le uğraşmak ve onunla başa çıkmak sosyal bilimcilerin başlıca uğraşı haline gelmiştir. Irk terimi 18. yüzyılda kullanılmaya başladığında masum bir terimdi. Sadece insanların dünyada yayılımında coğrafi grupları anlatmak için kullanılıyordu. Bu amaç için uygun bir

kelimeydi. Blumenbach, Herder, Buffon ve Linaeus ırkı bu amaçla kullanmışlardı. Bir kısım antropologlar iyi işlenmemiş bu kavramı alarak, onun etrafında yanlış kuramlar geliştirdiler. Üstünlük temellendirme arayışı içinde olan ırkçılar da, antropoloji ve biyolojinin bu üstünlüğü kanıtladığını ilan ettiler. Yirminci yüzyılın sosyal bilimcilerini bu sahte bilimi yalanlamak için önemli uğraşlar vermek zorunda bıraktılar. Artık biliyoruz ki dünyada insan cinsinin saf bir ırkı yoktur, bugün ırk denilenlerin hepsi önemli derecede karışmıştır ve tümü de 250.000 yıl önce Afrika'nın ortasında bir yerde ortaya çıkan aynı genetik havuzdan gelmektedirler. İnsanın tek türü vardır. O da Homo Sapiens'dir. Farklılıklar kültürel kaynaklıdır. Ulus, din, dil ve coğrafi bakımdan farklı gruplar arasında zeka farklılılığı yoktur. Biyolojik saflığın çevreye uyumda ve hastalıklara karşı dayanıklılıkta bir zafiyet olduğu, biyolojik çeşitliliğin ise üstünlük sağladığı anlaşılmıştır. Bilimsel çalışmalar ırkçıların üstünlük savlarının dayanaklarını çürütmüş ve bu savı ellerinden almıştır. Günümüzde ırkçılık eski biçimiyle savunulamasa da, yabancı düşmanlığı vb. biçimde varlığını yine de sürdürmeye çalışmaktadır.

Önyargı öğrenilen bir davranıştır. Ailede büyüklerin önyargıları küçüklerin önyargılarını önemli ölçüde etkiler. Araştırmalar göstermektedir ki çocuklar, önyargılarının önemli bir bölümünü daha okula gelmeden, ailesi içinde edinmektedir. Her insan belli önyargılar toplamına sahip olarak yaşamını sürdürmektedir. Grup önyargılarının gelişmesi, grup stereotiplerinin yaratılmasıyla yakından ilişkilidir. Etnik gruplara ve uluslara ilişkin yaygın stereotip kabulleri ya da genellemeleri vardır. Kendimizi zorlasak da ötekinin "ötekiliği" konusundaki genellemelerden kurtulamayız. İki grup arasındaki ilişkiler de bu stereotip beklentilerine göre kurulduğu için, bu genellemeleri pekiştirmeye yardımcı olur. Zaman içinde bunlar içselleşerek vaziyet alış haline gelir. Bu vaziyet alışlar ve stereotipler diğer gruplara karşı toplumsal mesafe normları haline gelirler. Artık işlevşel düzeydeki ilişkiler, bunları destekleyici yönde gelişmese de, dil aracılığıyla toplumda varlıklarını uzunca bir zaman sürdürürler.

"Öteki" ve ona ilişkin önyargılar zaman içinde içselleştirilerek, kısa dönemler için belli bir özerklik kazansa da, uzun dönemde gruplar arasındaki ilişkilerin yapısal özellikleri temel belirleyici olur. Eğer gruplar arası ya da uluslararası ilişkiler sıfır toplamlı ise, yani biri kazanırken diğeri kaybediyorsa, bu ilişkilerin yapısı değiştirilmeden, yani sıfır top-

lamlı olmayan bir oyun haline getirilmeden, önyargıların değişmesi beklenemez. Ama oyunun kuralları değiştirilirse zaman içinde önyargılar da değişmeye başlar. Bunun belki de en güzel örneği Avrupa Birliği'nin kırk yıla yakın sürede bu konuda aldığı yoldur.

Öteki'nin yaratılmasına birey düzeyinde yaklaşan psikologlar, grup düzeyinde yaklaşan sosyal psikologlardan farklı açıklamalar getiriyor. Onlar bireylerin önyargılarına psikolojik sağlıkları bakımından yaklaşıyorlar. Freud'dan beri, benliğin varlığını sağlıklı biçimde sürdürebilmesi için, bir düşman yaratmaya gereksinmesinin bulunduğu, böylece kendisine olan kızgınlığını ve nefretini bu düşmanlara yönelterek psikolojik sağlığını korumaya çalıştığı üzerinde duruluyor. Allport önyargının temelinde kendinden nefreti görüyor. Kendinden nefret eden bağnazlar, kendi yetersizliklerini farklı olana yönelterek ondan nefret ediyorlar. Bu yetersizlikler siyasal hareketlerce kolayca yabancı düşmanlığı biçiminde kanalize edilebiliyor. Farklılıklar tehdit olarak görülüyor. Bu güçlülük ve haklılık iddialarının altında hep bir haksızlık ve eziklik bulunuyor.

4. *Tarihyazıcısı Ne Yapabilir?*

Eğer tarihyazıcısı çatışmalı bir dünyanın sürüp gitmesine katkıda bulunmak istemiyorsa, tarihyazımının barışın yaygınlaşmasına katkısı olması gerektiğini düşünüyorsa, yapabileceği pek çok şey olabilir. Bunlardan aklıma gelen bazılarını şöyle sıralıyabilirim.

Birincisi tarihe bir bilim olarak yaklaşmak, bilim ahlakının kuşkuculuk ilkesini ciddiye almaktır. Toplumda benimsenmiş dogmalara ve inançlara kuşkuyla bakmak, tarihi onların bakış açısına teslim olarak yazmamaktır. Tüm bu dogmalar ve inançlar dünyadaki çatışmalara meşruiyet kazandırmak için kulanılmışlardır. Tarihçi sürekli olarak bu savların çatışmaya götürücü yönünü sorgulamalıdır. Kuşkusuz bu sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Eğer bu dogmalar ve inançlar toplumdaki siyasal güçten destek alıyorlarsa, hatta toplumda büyük kesimler tarafından destekleniyorlarsa, tarihyazıcısından beklenen bunları sorgulamak değil, bu hakim inanca destek sağlamak ona teslim olmaktır. Bilimin kuşkuculuk ilkesini tarihe taşıyan tarihyazıcısı, toplumunca dışlanmak riskini alıyor demektir.

İkincisi kendi toplumunda ya da başka toplumlarda üstünlük iddiaları etrafında oluşturulmuş bizlerin ve ötekilerin üstünlük iddialarını sorgulamak, dayanaklarını demistifiye etmektir. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere, çatışmalar farklılıklardan değil üstünlük iddialarından kaynaklanmaktadır. İnsanlık, acılarının çoğunu, dramlarını bu aptalca üstünlük iddiaları yüzünden yaşamıştır. Üstünlük iddialarının bilimsel bir dayanağı yoktur. İdeolojik olarak kurulmaktadır. Onları demistifiye eden örnekleri ve olguları bulmakta tarihçi sıkıntı çekmeyecektir.

Üçüncü olarak tarihçinin kendisini onun yerine koyarak (empatic) anlama yolunu benimsemesidir. Aslında olgular tarihyazıcısının kendisini koyduğu konuma göre çok farklı anlamlar kazanabilir. Karşısındakinin davranışlarını kendisini onun yerine koyarak anlamaya çalışan kimsenin belli olgular karşısındaki yargıları birden bire değişecektir. Çatışma değirmenine su taşıyan pek çok yanlış yorumlama birden anlamını yitirecektir. Çok yakınılan, çatışmacı, ötekiler yaratan resmi tarihler empatik anlayışı olmayan tarihlerdir.

Dördüncü olarak tarihçi, aralarında çatışmalı bir biz ve öteki konumu yaratılmış toplulukların ilişkilerinin tarihini eleştirel bir gözle yazabilir. Çünkü öteki stereotipi bu ilişkilerin belli bir gözle yorumuyla yaratılmıştır. Karşıtlığın nasıl doğduğu ve nasıl sürdürüldüğünün mekanizmalarını ortaya çıkarır, üzerinde serinkanlı olarak düşünmeyi olanaklı kılar. Çatışmanın doğuşunda ilişkilerin yapısının rolü yani eşitsizliği, sıfır toplamlı bir oyun olup olmadığı, yanlış ve taraflı yorumlamaların etkisi analiz edilebilir, çatışmaların sürdürülmesinde her grup içinde iktidarın korunması kaygılarının ne derecede etkili olduğu sergilenebilir vb. Bu analizler karşıtlığı ve çatışmayı doğal görülmekten çıkarır, insanların gayretleriyle giderilebilecek bir hale getirir.

Beşinci olarak yapılabilecek olan, çatışan grupları üst kimliklerde biraraya getirmektir. Öteki yaratılırken üstü örtülenleri gün ışığına çıkarmaktır. Ortaya çıkartılan üst kimlikler yoluyla çatışmayı yumuşatmaya katkıda bulunmaktır. Tabii dünya vatandaşlığı gibi yeni kimlik projelerine de benzer amaçlarla katkıda bulunulabilir. İnsan, yaşadığı anın ötesine geçen amaçlar koyabilen, geleceğe yönelmiş bir varlıktır. Psikolojik kapasitesi onun kendisini dünya vatandaşı olarak görmesine olanak sağlar. Böyle bir tarihçi küresel bir zihniyete sahip olacak, etnikmerkezciliği yadsıyacak, ırkçı önyargılardan kendisini arındıracaktır.

Başkalarının da bu noktaya gelmesine katkı yapma arayışı içinde bulunacaktır. Değişik grupların etnikmerkezci aptallıkları karşısında vaziyet alırken farklı kültürlerin onurlu olma, saygı görme arayışlarına duyarlı olmayı becerebilecektir.

Bu bir barışçı tarihyazımı arayışıdır. Denilebilir ki bu da resmi tarih gibi yanlı bir tarihyazımıdır. Çünkü barıştan yanadır. Aslında bu soruyu sormaya bazı tarihçilerin hakları vardır. Bazılarının hakları yoktur. Pozitivist bir tarihyazımının olanaklı olduğuna inananlar ve kendileri böyle bir tarih yazmaya çalışanlar bu soruyu sormakta haklıdırlar. Ama böyle bir tarihyazımını olanaksız görenlerin, hele kendisi resmi tarih yazanların bu soruyu sormaya hakları yoktur. Onların kendi tarihyazımlarını barışçı tarihyazımına karşı savunabilmeleri için önce barışçı olmayı yadsımaları gerekecektir. Bu yadsıma içten içe gizil olarak yapılsa bile, açık olarak yapılamayacaktır. Eğer açık olarak yapılabiliyorsa orada barışçı olmaya gereksinme daha da yüksek demektir. Barışçı tarihyazımına daha da büyük görevler düşmektedir.

*Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Neler Olabilir?**

1. Giriş

Küreselleşen, başka bir deyişle ulus-devletlerin aşılma sürecine giren dünyanın her yerinde tarih öğretiminin yeniden düzenlenmesi, tarih dersi kitaplarının yeniden yazılması gündeme gelmektedir, ya da gelecektir. Ama Türkiye'de günümüzde bu konunun ele alınması bu genel eğilimin dışında, bir çok konuda olduğu gibi bu konuda da bir kriz yaşanmakta olması yüzündendir. Kısa süre içinde köklü bir yeniden düzenlemeye gidilmesi gereklidir.

Konunun Türkiye özelinde bir kriz haline gelmiş olmasının hem evrensel hem de Türkiye'ye özgü nedenleri vardır. Evrensel nedenlerinin başlıcası belli bir küreselleşmenin yaşanmasıdır. Ulus-devletlerden oluşan bir dünyada tarih kitaplarının konularını ve yazım biçimlerini

* Bu yazı Tarih Vakfı tarafından 29 Eylül 1 Ekim 1994 tarihleri arasında düzenlenen "Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları" konusundaki Buca sempozyumuna bildiri olarak sunulmuştur. Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nca yayınlanan Sempozyum kitabında yer almıştır.

büyük ölçüde ulusçu ideolojiler belirliyordu. Oysa ulus-devletlerin aşılarak küreselleşmenin gerçekleşmeye başladığı ve barışçı bir dünya düzeni arayışlarının yaygınlaştığı bir dünyada böyle bir tarihyazımı çağdışı hale gelmiştir. Uluslararasında ayrılıklar inşa etmeye, "ötekiler" oluşturarak çatışmalara gerekçeler bulmaya dönük bir tarihyazımı yerine uluslar arasında köprüler oluşturmaya, dostluk ve yardımlaşmaya kaynaklık edecek bir tarihyazımına olan gereksinme her geçen gün daha çok duyulmaktadır.

Üzerinde duracağımız Türkiye'ye özgü nedenler, tarih öğretiminin dünyadaki gelişmelere paralel bir değişme göstermesini engellemiştir. Bu nedenlerden biri, II. Dünya Savaşı sonrasında, bir yandan hızlı nüfus artışının, öte yandan popülist siyaset anlayışının baskısıyla, genel olarak orta öğretimin sürekli olarak kalite kaygısından ödün vermesi ve yüzeyselleşmesidir. Bu yüzeyselleşme, beraberinde tarihyazımına salt bir ideolojik yönlendirme aracı olarak bakılmasını da getirmiştir. Nedenlerden ikincisi 1980 askeri müdahalesinden sonra tarih öğretiminin hızla bağnazlaştırılması olmuştur. Bu bağnazlaşma süreci değişik grupların katkılarıyla gerçekleşmiştir. Askeri müdahale dönemlerinde Aydınlar Ocağı'nın Türk-İslam Sentezi ideolojisini ve onun tarih anlayışını teröre karşı bir çözüm olarak pazarlayabilmesinin yanısıra muhafazakâr sağ partilerin iktidar dönemlerinde Milli Eğitim Bakanlığı'nda ve özellikle Talim ve Terbiye Dairesi'nde gerçekleşen kadrolaşma, tarih kitaplarının Türk-İslam Sentezi doğrultusunda yeniden yazılmasına neden olmuştur. Tarih ve coğrafya kitaplarının üzerine milli tarih, milli coğrafya yazılarak, bu bilim alanlarında Cumhuriyet'in başlangıcından beri savunulan bilimin evrenselliği savından vazgeçildiğinin ve ideolojik yönlendirme yapılacağının açıkça ilanından çekinilmemiştir.

Bugün uygulanmakta olan tarih öğretimi üzerinde yapılan eleştirileri başlıca iki grupta toplayabiliriz. Birinci grupta, yazılan tarihin içeriği üzerinde toplanan eleştiriler yeralacaktır. Bu eleştirileri resmi tarih olma başlığı altında toplayabiliriz. İkinci gruptakiler ise öğretimin sıkıcı, kuru olduğu, öğrencinin ilgisini çekmediği, öğrenciyi tarihten uzaklaştırdığı biçimindedir. Kuşkusuz tarih eğitiminin ilginçliğini kaybetmesinin nedenlerinden biri, resmi tarih olmasından kaynaklanmaktadır. Ama bu tek başına yeterli bir açıklama getirmez, bunun altında başarısız bir tarihyazımı olduğu görmezlikten gelinmemelidir. Tarih kitapları da tüm ders kitapları gibi iyi ve ilgi çekici bir şekilde yazılmalıdır. Kötü

yazılmış bir tarih kitabı öğrenciyi tarihten uzaklaştırmaktan başka bir amaca hizmet etmez. Ama ben bu yazıda eleştirilerimi, tarihyazımının biçimi üzerinde değil, daha çok içeriği üzerinde yoğunlaştıracağım.

Günümüz Türkiyesi'nde resmi ya da araçsal bir tarihyazımının eleştirilmesi eğilimi çok yaygındır. Bu eleştirilerin hepsini aynı kefeye koymamak gerekir. Bu eleştirilerin önemli bir bölümü, varolan resmi tarih yerine dondurulmuş bir başka tarihi, yani alternatif bir resmi tarihi koymak için eleştiri yapmaktadırlar. Bu tür eleştiriler çok ilginç değildir. Bir resmi tarih yerine bir başka resmi tarihin konulması ancak bir siyasal hareketin diğerine göre üstünlük kazanmış olmasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Yoksa tarihyazımında bir ilerlemeyi göstermez.

Resmi tarihler tarihsel gerçeği yansıtmasalar bile, kendileri bir gerçek haline gelmiştir. Dünyada modernite yaşama geçerken, ulus-devletlerin doğuşu sırasında toplumların geleneksel ve yerel bağlarının çözülüp onun yerine soyut ulusal bağlılıkların oluşturulması ve ulusal kimliklerin yaratılmasında tarih bir araç olarak kullanılmıştır. Tarihi ve ulusal önderleri mistifiye eden resmi tarihler ortaya çıkmıştır. Bu metinler ulusal ideolojinin nasıl kurulduğunu ortaya koymak bakımından incelenmesi gereken belgeler haline gelmişlerdir. Bu bakımdan bir gerçek oluşturmuşlardır. Kuşkusuz hiç bir resmi tarih, kendisinin ideolojik yönünü açıkça kabul etmez. Kendisinin tarihsel gerçeğin sadık bir anlatımı olduğu iddiasını sürdürür.

Böyle bir resmi tarihi, tarihi olgulara ve belgelere dayanarak demistifiye etmek bir tarihçi için çok kolaydır. Ama zor olan, bu demistifiye edilen resmi tarihin yerine yeni tarihin yazılmasında tutulacak net bir yolun seçilmesidir. Özellikle bu yazılacak tarih, ilk ve orta öğretimde okutulacaksa ve çocuğun toplumsallaşmasında önemli bir rolü olacağı düşünülüyorsa, bu seçim daha da güç olacaktır.

Resmi tarihin yadsınması halinde yeni bir tarihyazımında izlenecek üç farklı seçenekle karşı karşıya bulunulduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi resmi tarihi demistifiye ettikten sonra tüm ideolojik eğilimlerden arınmış salt nesnel olgulara dayanan bir bilimsel tarih yazılabileceğini kabul etmektir. Böyle bir neo-pozitivist bir tarihin yazılabilirliği kabul ediliyorsa sorun çözülmüş olur. Böyle bir tarihyazımını olanaklı gören tarihçiler vardır. Bu yolda tarih yazmaya çalışmaktadırlar. Ama sanıyorum ki tarihçilerin önemli bir kısmı, dünya görüşlerinden, ideolojilerden tamamen arınmış bir tarihyazımının olanaklı olduğuna inan-

mamaktadır. Onlar için ise sorun çözülmemiştir. Bu durumda ikinci bir tutumdan söz edilebilir. Bu halde dünya görüşlerinden, ideolojilerden bağımsız bir tarihyazımının olanaklı olmadığı kabul edilmekte olduğu için, resmi tarihin sahip olduğu dünya görüşünden daha üstün olduğu iddia edilen bir dünya görüşünü ileri sürmek ve bu görüş doğrultusunda bir tarih yazmaya çalışmaktır. Örneğin günümüzün ulus-devletlere ayrılmış dünyasında resmi tarihler ayrılıkları ve savaşı kışkırtıyorsa, bunun yerine yapılması gereken küreselleşen, ulus-devletleri aşmış barışçı bir dünyanın bakış açısıyla bir tarih yazmaya çalışmaktır. Bu bir başka deyişle eleştirel bir tarihyazımıdır. Eğer böyle bir üstün dünyaya bakış açısının temellendirilmesinin olanaksız olduğunu kabul ediliyorsa, elimizde bir üçüncü yol kalmaktadır. O da çözümü çoğulculukta aramaktır. Değişik tarihlerin yarıştığı bir öğretim alanının bizi daha demokratik bir topluma götüreceği ümidine dayanılmaktadır.

Bu yazıda ben ikinci yolu izleyeceğim. Küreselleşen dünyada tarihyazımında ne tür değişmeler meydana geleceğini kestirmeye çalışacağım. Böyle bir denemenin ulusal tarihyazımının sınırlarının daha açık olarak görülmesine yardımcı olacağını sanıyorum.

2. Nasıl Bir Küreselleşme Öngörüsüne Dayanılmalıdır?

Günümüzde küreselleşme çok sık sözü edilen bir kavram. Bir yandan bilişim, iletişim ve ulaşım alanındaki büyük ilerlemeler dünyayı küçültüyor, bilgi ve haber akımını yoğunlaştırıyor, insanlar dünyanın her tarafında olup biteni çok kısa zamanda evlerinden çıkmadan öğrenebiliyorlar. Bu akımlar medya tarafından yüksek derecede kontrol edilmiş ve yönlendirilmiş olsa da, insanların ilgileri ve kaygıları artık sadece ulusal sınırlar içine hapsedilemiyor. Öte yandan büyük sermaye kaçınılmaz olarak çok uluslu hale geliyor. Ulus-devletlerin düzenleme rejimleri dışında kalarak kendi koşullarını dikte ediyor. Avrupa Birliği'nde olduğu gibi ulus-üstü oluşumlar gelişimlerini sürdürüyor. Tüm bunlar ve bunlara eklenebilecek olan diğerleri, dünyanın küreselleşmekte oluşunun kanıtları olarak görülüyor. Bu saptamaların her biri kendi başına doğrudur, ama bugün yaşanmakta olan, küreselleşmenin asıl belirleyici ya da çarpıcı özelliğini ortaya çıkarmakta yetersiz kalmaktadır. Küreselleşmenin asıl belirleyici ölçütü ulus-devletlerin aşılmış

olmasıdır. Oysa bugün küreselleşme (ya da küreselleşme sürecinin bu aşamasında) güçsüz uluslararası kurumlar oluşturularak ulus-devletlerin korunması yoluyla gerçekleştirilmek istenmektedir. Kuşkusuz bu bir rastlantı değildir. Dünyanın gelişmiş ülkeleri lehine işleyen, başka bir deyişle eşitsizliği sürekli yeniden üreten bir küreselleşme süreci söz konusudur. Bu yargıyı biraz açıklayalım.

Ulus-devletleri koruyarak, güçsüz uluslararası kurumların yüklendiği uluslararası işlevlerle küreselleşmenin gerçekleştirilmeye çalışılmasının ortaya çıkardığı bazı toplumsal sonuçlara değinelim. Biliniyor ki kapitalist sistemde piyasa mekanizmasının çalışması eşitsiz bir büyüme yaratmaktadır. Bir ekonomik sistem içinde eşitsiz büyüme yasasının yarattığı eşitsizlik en çok 1/10'lar düzeyinde olmaktadır. Bu ekonomik sistem içine sınırlar çizdiniz mi, yani ulus-devletler yarattınız mı, bu eşitsizlik 1/100'ler mertebesine ulaşmaktadır. Sınırlar sistem içindeki akım ilişkilerini o biçimde ayarlamaktadır ki eşitsizliği artırmaktadır. Dünyanın bugünkü küreselleşme söylemine bakarsanız, bu söylem içinde mal ve kapital hareketlerinin hızlandırılması için sınırlardaki engellerin kaldırılması güçlü bir biçimde savunulmaktadır. Oysa bir başka üretim faktörü olan emek hareketlerinin serbestleştirilmesine karşı çıkılmaktadır. Bu yolla da sınırların akım ilişkilerini düzenleyerek, seçmeli hale getirerek varolan eşitsizlikleri koruyucu bir işlev görmesi sağlanmaktadır.

Bir başka örnek, dünyada, bölgesel nitelikli olsa da, savaşların sürmesinden verilebilir. Bugün bir dünya savaşı tehlikesi yoktur, ama bölgesel savaşlar tüm şiddetiyle sürmektedir. Ulus-devletlerden meydana gelen bir sistem içinde savaşların engellenemeyip barışın kurulamayışı, sisteme ilişkin yapısal bir sonuçtur. Ulus-devletler içinde barışın kurulabilmiş olması, şiddet tekelinin devlet elinde bulunmasıyla yakından ilişkilidir. Ama şiddet tekelinin ulus düzeyinde bırakılmış olması, uluslararası ilişkilerde savaşın nedeni olmaktadır. Bunun engellenebilmesi için uluslarüstü ve dünya ölçeğinde bir şiddet tekelinin yaratılmış olması gerekecektir. Ulus-devlet aşılmadan böyle bir tekel yaratılamaz.

Bir üçüncü örnek, ulusal devletler dünyasında sermayenin küreselleşmesinin sonuçları üzerinde durularak ortaya konulabilir. Bugün bu sermayenin birikim rejimleri ulusal devletler tarafından düzenlenememektedir. Uluslararası sermaye ulusal devletlerce denetlenememektedir. Büyük ölçüde özerk hale gelmiştir. Eğer bir dünya devletinin kurulabileceği düşülürse bu sermayenin birikim rejimlerinin düzenle-

nebilirliği de gündeme gelecektir. Yeni devlet yapıları, yeni birikim rejimlerini ve refahın mekânda yeniden dağılım biçimlerini getirecektir.

Bu örnekleri artırmaya gerek yok. Bugün ulusal devlet yapılarını koruyarak gerçekleştirilmeye çalışılan küreselleşme biçimi, insanlara, barışı, eşitliği ve özgürlüğü getirmede iyi bir seçenek değildir. İnsanlığın bu büyük hedeflerinin gerçekleşmesini geciktirmektedir. Ulusal devletleri yapı taşı olarak alan bugünkü uluslararası ilişkiler kalıbının kökleri Vestfalya Barışı (1648) ile atılmıştır. Bu sanayi devrimi öncesinin dünyasının bir düzenlemesidir. Eğer Aydınlanma sonrasında dünyayı biçimlendirmiş olan modernite projesinin ögelerine yakından eğilinilirse, ulus-devletlerin daha bu dönemde bile bir dar kalıp olduğu görülür. Günümüzün dünyasında ise yetersizliği artık çok açık hale gelmiştir.

Bu yazıda küreselleşmeden söz edilirken iyimser bir bakış açısıyla bugün yaşanmakta olan küreselleşme değil ulus-devletlerin aşıldığı bir küreselleşme öngörülmektedir. Bu bildiriyi bir fütüroloji çalışması haline getirmemek için bu aşılmanın nasıl olabileceği konusunda bir senaryo geliştirmeye çalışmayacağım. Ama böyle bir geçişin değişik kanalları için bazı ipuçları vereceğim. Ulus-devletlerin aşılmasında iki farklı kanal vardır. Bunlardan birincisi öncelikle Avrupa Birliği örneğinde olduğu gibi bölgesel birliklerin gelişmesidir. İkincisi ise yerelliklerin yeniden tanımlanması ve güçlenmesidir. Ancak bu ara aşamalardan sonra bir dünya devletine geçiş olanaklı hale gelebilecektir. Kuşkusuz burada sözkonusu olan dünya devleti bugünkü ulus-devlet anlayışında her şeyi düzenlemeye çalışan bir devletin dünya ölçeğindeki bir uzantısı olarak düşünülmemelidir. Bu dünya devleti, yeni bir devlet anlayışı kadar, temsili demokrasi pratiğini aşan yeni bir demokrasi pratiğine de dayanmak durumundadır. Nasıl ulus-devletin uzantısı niteliğindeki bir dünya devleti düşünülemezse, ulus-devlet pratiği içinde yetersiz kalan temsili demokrasi pratiğinin dünya devletinin oluşmasında işleyebileceği de düşünülemez.

3. Küreselleşme Öngörüsü Tarihyazımına Ne Tür Değişikler Getirecektir?

Ulus-devletlerin aşıldığı bir dünyada tarihyazımının karşılaşacağı ilk önemli değişiklik, ulusal siyasal tarihlerin geri plana itilmesinin yanısıra,

iki yeni konunun ön plana geçmesi olacaktır. Bu iki konu birbirinin tamamlayıcısı olan iki sürecin doğal sonucu olarak görülebilir. Bu iki süreç küreselleşme ve yerelleşmedir. Bu iki süreç eşzamanlı olmasına karşın küreselleşme sürecinden çok söz edilirken yerelleşme sürecinden genellikle söz edilmemektedir. Yerelleşme sadece yerel kimliklerin yeniden canlandırılması olarak görülmemelidir. Bu oluşumun altında ulus-devletin çözülmesinden doğan ekonomik nedenler de vardır. Küreselleşen ve dünyaya açılan ulusal ekonomileri yönlendirmekte ulus-devletlerin yararlanabilecekleri ekonomik politika araçları ya çok azalmış ya da kalmamıştır. Bu durumda ekonomiyi canlandıran, yarışmasını sürdürmesini sağlayan dinamikler yerel ekonomiler tarafından yaratılmaktadır. Bugün ülkeler arası ekonomik yarışlar daha çok o ülkelerin metropolleri arasında bir yarışma haline gelmiştir.

Küreselleşme dünya tarihini ön plana çıkartırken yerelleşme, yerel tarihlerin önem kazanmasına neden olacaktır. Dünyanın tüm tarihi gündeme gelince, kavranmaya çalışılan konu da büyük ölçüde geniş kapsamlı bir uygarlık tarihi haline gelecektir. Başka bir deyişle kültürel, toplumsal ve ekonomik tarihler, uzun dönemli değişme eğilimlerinin sergilenmesi önem kazanacaktır. Dünya uygarlığının nasıl geliştiği ve farklılaştığı esas ilgi alanını oluşturacaktır. Yerel ekonomilerin ve kimliklerin önem kazanması ise yerel tarihleri ön plana çıkaracaktır. Yerel tarihler ulusal tarihlerde büyük ölçüde göz ardı edilen mekân boyutunu gündeme getirecek, coğrafya ve tarih bütünleşmesine önem verecektir. Bir yerel farklılaşmanın oluşumu, coğrafyası ve tarihiyle ortaya konulacak, yerel kimliklerin gelişimi anlaşılmaya çalışılacaktır.

Küreselleşen ve yerelleşen dünyada tarihyazımında bazı konuların ön plana geçmesi, tarihyazımında topluma ve toplumun değişmesine ilişkin ontolojik kabullerin de değişmesini getirecektir. Günümüzde öznenin ölümü çoktan ilan edildi. Ön plana geçeceğini söylediğimiz dünya uygarlık tarihi ve yerel tarih alanlarının, tarihi öznesiz bir süreç olarak görmeye çok elverişli olduğu söylenebilir. Ama böyle bir seçim acele yapılmış bir seçim olacaktır. Bu konuda yanılgıya düşmemek için topluma, toplumun değişmesine ve bunun içinde bireyin yerine ilişkin bir ontolojik seçme üzerinde açıkça durmak gerekir. Bu ontoloji içinde bireylerin ya da öznelerinin istemlerinin ya da iradelerinin toplumu yönlendireceğini kabul eden iradeci (voluntaristic) sapmaya yer verilmediği gibi, toplumun bireylerin varlığını onlardan bağımsız

olarak belirlemesinde olduğu gibi, şeyleştirme (reification) sapmasına da yer verilmemelidir.

Bu ontolojik ele alışta yapılaşmış ve farklılaşmış toplum, bilginin nesnesi olarak görülecektir. Birey de atomistik olarak değil toplumla ilişkisi içinde ele alınacaktır. Toplumsal olma, ilişki içinde olma demektir. Toplum farklılaşmış ve konumları olan pratiklerin ve ilişki ağlarının birlikteliğinden doğar. Bu bireyin yarattığı değil, pratiği içinde, sürekli olarak hesaba kattığı bir şeydir. Bireyler daha önceden varolan bu yapıları günlük yaşamları içinde sürekli olarak yeniden üretecek ve dönüştüreceklerdir. Toplumsal yapılar onu yeniden üreten ve dönüştüren bireylerin bilincine dayanır ama ona indirgenemezler. Toplumsal yapılar ile ilişki içinde olan bireyin faaliyetleri, bu yapıları yeniden üreterek ve dönüştürerek tarihi oluşturacaktır. Böyle bir ontoloji içinde özne yok olmuştur ama birey varlığını korumaktadır. Bu ontoloji içinde insan tarihsel kaderine mahkûm olan bir kimse değil eylemiyle kaderini bir ölçüde etkileyebilendir.

Yeni bir tarihyazımı projesini başlatırken, sadece yeni ilgi alanlarını, toplum ve toplumsal değişmeye ilişkin ontolojik kabullerini belirlemek yeterli olmaz, bu tarihyazımından ne beklenmekte olduğu konusunda da bir açıklığa kavuşulması istenebilir. Özellikle tarihe ilk ve orta öğretimdeki çocuğun toplumsallaşmasındaki işlevleri açısından yaklaşıldığında, bu daha da önem kazanır. Tarihten, sadece geçmişten günümüze, olgular hakkında bilgi aktarımı yaparak bir tarih bilinci yaratması beklenebilir. Bu aktarılan olguların belli bir anlatı oluşturacak biçimde yorumlanması ve düzenlenmesi tarihe bir bilinç ve kimlik oluşturma işlevi yükleyecektir. Bunların dışında tarihin diğer sosyal bilimler gibi bir bilim olmasından doğan, toplumu çözümlemeye ve anlamaya yardımcı olma işlevi vardır. Açıktır ki yazılan bir tarih çoğu kez burada sayılan üç işlevi de birarada yerine getirecektir. Bu işlevlerden birini ayırarak tek başına yerine getirmesi beklenemez. Ama buradaki tartışmamız bakımından önemli olan, ikinci işlev, yani kimlik oluşturma işlevidir. Küreselleşen dünyada tarih ne tür bir kimlik oluşturma işleviyle karşılaşacaktır? Bu konuda, bu yazının gelişme mantığı içinde akla gelen ilk yanıt bir dünya vatandaşlığı kimliği ve yerel bir topluluğun üyesi olmak kimliğidir. Ama bu yanıt küreselleşen dünyanın gerçekleri açısından çok yüzeysel bir yanıt olacaktır. Küreselleşen dünyada yaşayanları dünya ve yerel kimliklerden oluşan ikili kimlikli olarak

düşünmemek gerekir. Küreselleşen dünya çok kimlikliler dünyası olacaktır. Bir kişi çok sayıda kimlik taşıyacaktır. Çünkü bir kişinin ilişkisi bir alan (territory) içinde sınırlı kalmayacak, bu alanları kolayca aşan ağlar (network) yoluyla kurulacaktır. Bir kişi bir çok ağ içinde yeralabilecek ve her ilişkiler ağına tekabül eden bir kimliğinden sözetmek olanaklı hale gelecektir. İlişkileri bir alan (territory) içinde hapsolmuş ulus-devletler dünyasında kişilerin sahip olacakları kimlikler büyük ölçüde doğduğu yer tarafından belirlenirken, küresel dünyada, ağlar halinde, bir alana hapsolmadan gelişen ilişkiler dünyasında ise çoklu kimliklerin büyük bölümü kişilerin seçmesine açık hale gelmiştir.

Böyle çok kimlikli ve kişilerin seçmelerine açık kimliklerin bulunduğu bir dünyada açık seçik "ötekilerin" yaratılması bu kurgulanan "ötekilerin" paranoyak tepkilere kaynaklık etmesi, çatışmalara gerekçe oluşturmakta kullanılması büyük ölçüde olanaksız hale gelecektir. Karmaşık ilişki ağları varsa, bir ağ bakımından "öteki" olan, bir başka ilişki ağı içinde "biz" kümesi içinde yeralacaktır. Bu durumda ağlar arasındaki çapraz kesişmeler "ötekinin" yaratılmasını güçleştirecektir. Böyle bir dünyada kişilerin kimliklerini geçmişin ilişkilerinden çok, geleceğin projeleri içinde kendisine bir yer görmeleri belirleyecektir. Kuşkusuz böyle bir dünyada barışı kurmak günümüze göre daha kolay olacaktır.

Kimlik sorununun bu hale geldiği bir dünyada öğrencinin toplumsallaşmasında tarihe yüklenen kimlik oluşturma işlevi de büyük ölçüde önemini kaybedecek, sınırlı hale gelecek, tarihin diğer işlevleri ön plana geçecektir.

4. Son Birkaç Değinme

Küreselleşen dünyada tarihyazımının niteliklerinin ne olabileceği konusundaki denememizi daha ayrıntılandırmaya gerek yok. Bu sınırlı ayrıntıdaki bir deneme bile bize ulus-devlet olgusunun ve tarihe yüklenen ulusal kimlik oluşturma işlevinin tarihyazımını nasıl etkilemiş olduğunu açıkça gösteriyor. Böyle bir ilişkinin varlığının gösterilmesi bazı yanlış kanılara yol açmamalıdır. Barışçı bir tarihyazımının gerçekleşmesi için dünyanın küreselleşmesini beklemek gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır. Dünya önümüzdeki yıllarda da ulus-devletleri koruyarak

küreselleşmeye devam edecektir. Önümüzdeki yıllarda daha barışçı bir tarihyazımı çabaları, ulus-devletlerin önemlerini koruduğu bir dünya içinde sürmek durumundadır. Kuşkusuz gerçekleştirilmesinde bazı güçlükler olsa da bu yöndeki çabalar gösterilecek ve sonuç alınmaya çalışılacaktır.

Öylese yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenmeyen bir küreselleşme biçimi ve bunun tarihyazımındaki etkileri üzerinde durmanın anlamı nedir? Böyle bir deneme iki bakımdan anlamlıdır. Bir yandan yaşanmakta olan küreselleşmenin sınırlarını göstermekte, eleştirisini yapmaktadır. Öte yandan ise, bugünkü küreselleşme biçimi, küreselleşmenin tarihyazımına olabilecek potansiyel etkilerinin ortaya çıkmasını engellemekte olduğu için, bu potansiyelin tüm boyutlarıyla sergilenebilmesine olanak vermektedir.

*Uluslaşma Süreçleri ve Ulusçu Tarihyazımı Üzerine**

1. Giriş

Bu seminerin ana temasını oluşturan tarih ve ulusçuluk kavramlarının yan yana getirilmesinin ilk bakışta çok ilginç bir yanı yoktur. Kant'a göre tarih ve coğrafya, tüm bilgi alanlarını kapsayan genişlikte bilim alanlarıdır. Her toplumsal olgu gibi ulusçuluk da tarihin konusu olabilecektir. Bu iki kavramın yan yana gelmesinin ilginç hale gelmesi, tarihin ulusçuluğun oluşturulmasında araçsal bir işlev yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Ulusçu ideolojilerin kurulmasında tarihin bir araç olarak kullanılması ulusçu tarihçilik denilen bir kategorinin doğmasına neden olmuştur.

* Bu yazı Mersin Üniversitesi tarafından düzenlenen "Tarih ve Milliyetçilik" konusunda 30 Nisan-2 Mayıs 1997 tarihleri arasında Mersin'de toplanan 1. Ulusal Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin metnidir. Bu yazının bir bölümü *Toplumsal Tarih* dergisinin 1997 yılı haziranında çıkan 42. sayısında yayınlanmıştır.

Değişik tarih kategorileri arasında ulusçu tarihçiliğin ayrı bir kategori olarak varlığı, günümüzde dört farklı konumdan kaynaklanan değerlendirmelere neden olmaktadır.

Bunlardan *birincisi* tarihin neo-pozitivist bir bilim alanı olduğu inancına dayanmaktadır. Bu bakış açısında, geçmişin tarih tarafından, bilgi ve belgelere dayanılarak, yansız ve nesnel olarak yeniden kurulabileceği, bu tam olarak başarılamasa bile bu yönde bir çabanın amaçlanması gerektiği savunulmaktadır. Böyle bir konum benimsendiğinde de, ulusçu tarihin yaptıkları, bir tarihyazımından çok, ulusçuluk amacıyla bir mit oluşturmak olarak yorumlanmaktadır. Bu durumda neo-pozitivist tarihçinin ulusçu tarihyazımı karşısında yapabileceği iki şey vardır. Bunlardan birincisi tarihin gerçekteki geçmişi yazabilmesi için, ulusçu tarihin önermelerini demistifiye etmektir. Daha sonra yapacağı, geçmişin neo-pozitivist tarihini yazmak olacaktır. Bunun dışında yapabileceği bir başka şey, demistifiye ettiği önermeleri kullanarak, ulusçu tarihin mitini nasıl kurduğunu analiz ederek, ulusçu tarihçiliğin tarihini yazmak olabilecektir.

Ulusçu tarihçilik konusunda alınan *ikinci* konum ulusçu tarihin araçsal olarak kullanılmasından doğmaktadır. Bu durumda ulusçu tarihin değerlendirilmesi de ulusçuluğun pratikteki sonuçlarına dayanılarak yapılmaktadır. Bu bağlamda ulusçu tarihin kendi söylemini kurarken yarattığı biz ve öteki kategorilerinin çatışmayı kışkırttığı, barışçı bir dünyanın doğuşunu geciktirdiği üzerinde durulmaktadır.

Ulusçu tarihçilik konusundaki *üçüncü* konum küreselleşmenin bir gerçeklik olarak benimsenmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Küreselleşmenin en belirgin niteliği, ulus-devletin aşılma süreci olmasıdır. Ulus-devletin aşılmakta olduğu bir dünyada ulusçu tarihçilik, dünyanın yaşamakta olduğu gerçeklerle çelişki içinde görülecektir. Anakronik bir arayış olarak değerlendirilecektir.

Ulusçu tarihçilik konusundaki *dördüncü* konum postmodernist düşüncenin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım içinde bir gerçeklik olarak, geçmişte yaşananların tarih tarafından yansız ve nesnel olarak yeniden kurulamayacağı kabul edilmektedir. Geçmişin nesnel temsili olanaksız görülmektedir. Böyle bir bakış açısı benimsendiğinde, gerçeklik olarak bir tek geçmiş bulunmasına karşın, bunun üzerine yazılmış çok sayıda tarih olacaktır. Bunların birinin diğerine üstün olup olmadığını araştırmanın anlamı yoktur. Önemli olan hangi bakış açısıyla

yazıldığını anlamaktır. Bu durumda ulusçu tarihçilik de, olanaklı tarihçilikler arasından sadece biri olarak değerlendirilecektir. Bu dördüncü bakış açısında, ilk üç bakış açısında olduğu gibi ulusçu tarihçilik dışlanmamakta, ama tüm diğer tarihyazımlarında olduğu gibi gerçeği temsil etme iddiası elinden alınmakta, diğer tarihlerle bir tutulmaktadır.

Ulusçu tarihçilik olgusuna hangi konumdan yaklaşılırsa yaklaşılsın öncelikle onun niteliğini yakından tanımak gerekir. Bu yazıda, böyle bir tanıma için gerekli olan, ulusçu tarihçilik konusunda yapılabilecek bir karşılaştırmalı araştırmanın dayanabileceği bir kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır. Bunun için üç aşamalı bir çözümleme yapacağım. Birinci aşamada ulusçu tarihçiliğinin, oluşumunda araçsal bir rol oynadığı ulus-devletin niteliğini ortaya koymaya çalışacağım. Böyle bir çözümleme ulus-devletin oluşmasında tarihin ne tür bir araçsal işlev yüklenebileceğine açıklık getirecek. İkinci olarak ulusçu tarihçilik söylemlerinde farklılaşma yaratan faktörlerin neler olduğu ele alınacaktır. Bu arayışta ortaya konulacak farklılıklara dayanarak nedensel bir açıklama geliştirme çabası yoktur. Ulusçu tarihin söylemlerinin daha çok olumsal ilişkiler içinde oluştuğu anlayışıyla yaklaşılarak, bu oluşumda etkili olabilecek faktörlerin neler olabileceği üzerinde bir düşünce geliştirilecektir. Üçüncü olarak ulusçu bir tarihçinin anlatısını geliştirirken ne tür yazıcılık sorunlarıyla karşılaşabileceği üzerinde durulacaktır. Yazının sonuç bölümünde de ulusçu bir tarihyazımı üzerinde yapılan böyle bir çözümlemenin ulusçu tarihyazımının eleştirisine ve barışçı bir tarih yazma projesinin geliştirilmesine nasıl yol gösterebileceği üzerinde durulacaktır.

2. Ulus-devlet Olgusunun Nitelikleri Üzerine

Ulusçu tarihyazımı konusunda bir değerlendirme yapabilmek için, öncelikle, bir toplumsal olgu olan ulus-devletin niteliği üzerinde gelişmiş bir düşünceye sahip olmak gerekir. Ulus-devlet olgusu insanlığın gelişmesi sürecinde Aydınlanma ile oluşan modernite projesi içinde ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıldan sonra kristalleşmiştir. İnsanlığın belli bir gelişme aşaması içinde ortaya çıktığını saptamak, ulus-devlet olgusunun niteliğini belirlemekte tek başına yeterli olmaz. Bu ortaya çıkışın nasıl temellendirildiğini de belirlemek gerekir. Gellner'in yorumuyla,

bu, ulusların kendi öz-bilinçlerine uyanma süreci değildir, yeniden icadedilen bir olgudur. Anderson'un son yıllarda genellikle benimsenen deyişiyle ulus "hayâl edilen bir cemaat"tir. İster Gellner'in ister Anderson'un görüşlerinin gerisinde ulusa Renancı bir bakış açısının hakimiyeti görülmektedir. Renan'a göre uluslar ve sınırları, ırk, dil ve din vb. gibi doğal nedensellikler tarafından değil, her gün yeniden yapılan plebisitle, insanların iradeleriyle yeniden ve yeniden belirlenmektedir. Yani varlığı özneller arası bir uzlaşıma dayanmaktadır. Bu özneller arası uzlaşmayı sağlayan, kişiler arasında birçok ortak yanın bulunması kadar, geçmişe ilişkin bir çok şeyin de unutulmuş olmasıdır. Ulus-devletin oluşumu bir süreklilikten çok bir kopuş olarak nitelenebilir.

Ulus olgusunun böyle hayâl edilmiş olması ve öznele dayanarak tanımlanması ve bir kopuşu içerdiğinin vurgulanması ilginç bir ikilemi ortaya koymaktadır. Uluslar daha sonra üzerinde duracağımız üzere söylemlerinde bir tarihsel süreklilik, geçmişten geleceğe uzanma iddiasını dile getirmektedirler. Ulus-devletlerin kendi söylemi ile ulus olgusunun niteliğine ilişkin burada yapılan saptama arasında bir çelişki bulunduğu açıktır. Bu çelişkinin saptanması, araçsal ulusçu tarihyazımının başarmak durumunda olduğu işlevlerden birinin ne olduğuna açıklık getirmiş olmaktadır.

Ulus olgusunun hayâl edildiğini ve insanların öznelliğine dayandığını söylemek yanlış yorumlara yol açmamalıdır. Bu hayâl edilenin içeriğinin keyfi ya da rastgele olması anlamına gelmez, hayâl edilenin ne olduğu, toplumların gelişmesi içinde oluşmaktadır. Bu oluşumu kavrayabilmek için, modernite projesi içinde ulus-devletin yerini görmek gerekir.

Modernite projesi Aydınlanma'nın getirdiği düşünce devrimi içinde gelişti. Buradaki tartışmamız bakımından modernite projesini dört ana boyutu ve yarattığı iki ana çelişki ile tanımlamak yeterli olacaktır.

Modernite projesini *ekonomik* boyutundan başlayarak ele alalım. Bu projede kapitalist ilişkiler içinde, inorganik enerjiye dayanarak, büyük miktarlarda uluslararası ve ulusal pazarlar için üretim yapan sanayileşmiş bir toplum öngörülmektedir. Ürünler metalaşmakta, emek ücretli hale gelmektedir. Üretim süreçleri değişmekte, kitle üretimini sağlayacak biçimde rasyonalize edilmektedir. Modernite projesi içinde bu üretim sivil toplumca gerçekleştirilmektedir. Sivil toplumun siyasal güce karşı özerkliği, liberalist mülkiyet kurumu ile güvence altına alınmış ve kapital birikiminin sürekliliği sağlanmıştır.

Modernite projesinin ikinci boyutu *felsefeye ve bilgiye* yaklaşımıdır. Bilim, ahlak ve estetik alanlarını birbirinden yalıtılmış ve ayrı olarak ele almaktadır. Modernitenin bilime yaklaşımı dış gerçekliğin insan zihninde nesnel bir temsilinin yapılabileceği, dolayısıyla nesnel bir doğa ve sosyal bilimin olanaklı olduğu şeklindedir. Bu bilgi zamandan ve mekândan bağımsız, yani evrensel olarak geçerlidir. Ahlak ve hukuk alanlarının ise evrensel geçerliliği olabilecek biçimde kurulabileceği kabul edilmektedir. Bunun kurulabilmesi ise insanların evrensel ve değişmez özelliklerinin olduğu varsayımına dayandırılmaktadır.

Modernite projesinin üçüncü boyutu *yurttaşlık sorumluluğu taşıyan bireyin* doğuşudur. Modernite projesinin ekonomik olarak işlerliğini sağlayacak emeğin ortaya çıkabilmesi için tarım toplumunun yerel bağlılıklarının kopartılması, hareketliliğinin, akışkanlığının artırılması gerekir. Modernite projesi içinde köylülük çözülmekte, çözülen nüfus kentlerde toplanmaktadır. İnsanların bu hareketliliği onları kısa aralıklı bir zaman ve mekâna bağlılıktan kopartarak, daha belirsiz, daha aralıklı bir zaman ve mekânda (isterseniz ulusal mekânda diye okuyabilirsiniz) yeni bağlılıklar oluşturma durumunda bırakmaktadır. Hareketliliği yüksek, belli düzeyde kültürel homojenliği olan, özel alanı kamu alanından farklılaştırılarak korunmuş, birbiriyle anonim ilişkiler içinde bulunan, eylemlerine sadece kendi öznelliği ve aklı yol gösteren bu insanlar, birey niteliğini kazanmıştır.

Modernitenin bireyi, geleneksel toplumun insanına göre, çok daha büyük belirsizliklerle, risklerle karşı karşıyadır. Bu bireyler karşı karşıya oldukları belirsizliklere karşı güvenceyi, dine ya da kaderciliğe sığınmakta aramamakta, modernite projesinin diğer iki boyutu olan, bilgiye yönelim ve ulus-devlet anlayışı içinde bulmaktadır. Bilgiye bu yönelim biçimi iki sonuç ortaya çıkarmaktadır. Bir yandan toplumda geleceğe ve ilerlemeye güçlü bir yöneliş yaratmakta, öte yandan bu yönelmede akla ve bilgiye dayanan uzmanlıkların oluşumu bir güven doğurmaktadır. Bunun yarattığı iyimser beklenti, bireyin karşılaştığı belirsizliği azaltmaktadır. Bireyin güvencesini artıran bir başka öge, ulus-devlet içinde yeniden oluşturulan aidiyet ve dayanışma duygusu olmaktadır. Bu, geleneksel aidiyetlerden kopuşun yanısıra yeni bir semboller sistemi yaratılmasını gerektirmektedir. Yeni ve daha büyük bir toplumun eşit üyeleri haline gelen bu bireyler, bu daha büyük toplumun (ulus-devletin) ve kendi özgürlüklerinin sürdürülebilmesi için, sorumluluk yüklenmek duru-

munda kalmakta, yurttaş haline gelmektedirler. Kamu yaşamına yurttaş sorumluğu taşıyan bireyler olarak katılmaktadırlar.

Modernite projesinin dördüncü boyutunu *demokratik ulus-devlet* (kapitalist devlet diye de okuyabilirsiniz) oluşturmaktadır. Belli bir sivil toplum ve bireylerin mahremiyetinin oluşturduğu bir özel alan tanımına sahip olan, insan aklına ve insanın öznelliğine güven besleyen modernite projesi içinde, devletin müdahale alanlarının ne olabileceği ve meşruiyetinin neye dayandırılabileceği belirlenmiş olmaktadır. Böyle bir devletin, toplumsal iyinin ne olduğu konusunda dayanabileceği tek kaynak bireylerin seçmeleridir. Bireylerin seçmelerinin bir toplumsal seçmeye dönüşebilmesi, bir toplumsal alanın oluşmasına, bu alanda eleştirel rasyonel bir tartışmanın sürdürülebilmesine bağlıdır. Ancak böyle bir kamu alanı oluştuğunda meşru bir temsili demokrasi kurulabilecektir. Bireyin ulusal kimliğe sahip ve toplumsal dayanışma içindeki sorumlu yurttaşlar olması, kamu alanının oluşabilmesi ve bu alanda eleştirel rasyonel tartışmanın sürdürülebilmesi için gereklidir. Ulusal kimliğin ve dayanışmanın varlığı, bireyin özel alanına müdahale için gerekçe oluşturmayacaktır.

Modernite projesi içinde devletin meşruiyetinin ilahi güçlere ya da dine dayandırılmasından tamamiyle vazgeçilmiştir. Din, kamu alanından çekilmiş, devletin müdahalesinden korunmuş özel alana ilişkin bir inanç haline gelmiştir. Modernite projesinin devleti, bu nedenle, din ve devlet işlerinin ayrıldığı bir laik devlettir.

Kısaca özeliklerini tanımladığımız bu modernite projesi, içinde, *iki önemli çelişkiyi* barındırmaktadır. Modernite projesinin ilk iki boyutu kapitalist ekonomi ile evrenselci bilim ve hukuk anlayışı, ulus-devletin alansal büyüklüğü ile uyumsuzluk içindedir. Westphalia barışının çocuğu olan ulus-devlet, sanayi toplumu için bile bir dar ayakkabı olmuştur. Modernite projesi bir ulus-devlet içinde hayata geçtiğinde, sürekli olarak, tüm dünyaya yayılma, evrenselliğini gerçekleştirme eğilimi taşıyacaktır. Bu nedenle modernite yayılmacı bir projedir. Projenin ikinci çelişkisi, modernitenin ekonomik projesinin yarattığı eşitsiz büyümeyle ulus-devletin yurttaşların eşitliğini öngörüşü arasındaki uyumsuzluktan doğmaktadır. Bu çelişki de modernite projesi içinden sosyalist projenin doğmasına kaynaklık etmiştir.

Dünyada bir kez, bir yerde ortaya çıktı mı tüm dünyaya yayılma eğilimi taşıyan böyle bir modernite projesi çerçevesi içinde ulus-devlet

olgusu kavrandığında, ilginç bir başka çelişkiyle karşılaşılmaktadır. Böyle bir proje bağlamında ulus-devlet evrensel bir olgudur. Dünya çok sayıda ulus-devletle kaplanacaktır. Oysa bu oluşan devletlerden her biri, varlığını, kendisinin diğerlerinden farklı olduğu (*sui generis*) inanışına dayandırmaktadır. Nomotetik olarak açıklanan bir olgunun idiografik olarak kurulması talebiyle karşı karşıya bulunuyoruz. İşte bu da, ulusçu tarihçiliğin çözümleme zorunda kaldığı ikinci çelişki olmaktadır.

3. Ulusçu Tarihçilik Söylemini Etkileyen Değişik Faktörler

Modernite projesi içinde ulus-devletin yerinin ortaya konulması, ilk hayâl edilmesi gerekenin *yeni bir topluluk* olduğunu ortaya koyuyor. Kapitalist ilişkiler içinde geçimlik bir tarım ekonomisinden sanayi toplumuna geçerken, geçmişin yerel bağlarını unutarak hareketliliği artan, anonim ilişkiler içine giren bireyler, kendilerini güven içinde bulacakları ve yaşamlarını anlamlı kılabilecek yeni bir topluluğu yani *ulusu hayâl edeceklerdir.*

Ama yeniden hayâl edilen bu topluluklar, tanımı gereği, daha önceki dönemlerdeki yüz yüze ilişkilerin hakim olduğu yerel topluluklara göre daha büyük de olsalar yine de büyüklüğü *sınırlı* topluluklar olacaktır. Eğer bu topluluğun tüm insanlığı kapsadığı varsayılırsa, kavram olarak kendisini yok etmiş olur. Bu kavram, tanımı gereği bir sınır içinde hayâl edilir. Bu topluluk bir *toprakla* (territory) birlikte hayâl edilir. Toprakla birlikte hayâl edilmesi onu sınırlamanın yollarından biri olmaktadır.

Yeniden hayâl edilmesi gereken bir başka öge ise *yeni bir egemenlik biçimi*'dir. Ulus-devletler, Aydınlanma'nın, kaynağını ilahi güçlerde bulan hanedanlık mülklerinin egemenlik kaynağını aşındırması üzerine, meşruiyetini kişilerin kendi öznelliklerine dayanarak yaptığı seçmelerden alan yeni bir egemenlik biçimi tasarımı üzerine kurulmuştur.

Dünyada ulus-devletler farklı zamanlarda ve mekânlarda oluşmuşlardır. Ulus-devletlere geçişte çok farklı yollar söz konusu olmuştur. Değişik uluslaşma süreçlerinde yeni toplumu, yeni ülkelerini (yurtlarını) ve yeni egemenlik biçimlerini hayâl etmede içinde bulundukları koşulların etkisiyle farklılıklar oluşmuştur. Temelde her toplumsal olgu gibi, ulus-devletlerin oluşumu da bağlam bağımlıdır. Bu bağlam bağımlı

sürecin ulusçu tarihyazımına ne tür etkileri olacağını kestirebilmek için yeni topluluk, ülke ve egemenlik biçimi tasarımları üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak duralım.

Geçmişin dini temelli, ya da feodal temelli toplulukları yerine, bir ulus toplumunun hayâl edilmesi ve bireylerin bu topluma bağlılıklarının gerçekleştirilmesi sürecinin nasıl gelişebileceğini tartışmaya, önce, bu toplumdaki bireylerin özelliklerinin ne olması gerektiği beklentisinden başlayalım. Bu ulusal toplum içinde, bireyler birbirlerini kişisel olarak tanımadan, kendilerini diğerleriyle eşit görerek, yatay ve anonim ilişkiler içinde, bir ulusun üyesi olduklarını hissedeceklerdir. Bireyin hiçbir alt kimliği bu ulusal kimliğiyle yarışma içine girmeyecektir. Bireyin alt kimlikleri akışkan ve geçici iken, ulusal kimliği sürekli olacaktır. Bu özellikler bireye ülkesi içinde modernitenin ekonomik projesinin gerektirdiği hareketliliği sağlayacaktır.

Böyle bir yeni topluluğun oluşması için öncelikle bazı bağlılıkların unutulması ya da önemlerinin büyük ölçüde aşındırılması gerekecektir. Kan, aile, akrabalık, aşiret ve yerel bağlılıklar vb. gibi. Toplumda ilişkilerin yerel bağlamından koparılarak, ulus bağlamında yeniden kurulması gerekecektir.

Böyle bir topluluğun gerçekleşebilmesi için bireyler arasında bir iç tutunumun (*cohesion*) sağlanması gerekir. Bireyler ancak böyle bir bireyler arası dayanışmanın sağlandığı bir ortamda kendilerini güven içinde hissedebileceklerdir. Bu dayanışmanın doğabilmesi iki farklı etkiyle sağlanmaktadır. Bunlardan birincisi biz bilincinin yaratılmasıdır. Böyle bir bilincin yaratılmasını modern toplumlar, geleneksel tarım toplumlarından farklı bir yolla gerçekleştirmektedir. Durkheim'in kavramlaştırması içinde geleneksel toplumlarda bütünlük "mekanik dayanışma" yoluyla sağlanmaktadır. Oysa modern sanayi toplumunda bütünlük "organik dayanışma" kanalıyla oluşmaktadır. Durkheim'e göre toplumsal bilinci yaratan toplumsal işbölümüdür. İşbölümünün gelişmemiş olduğu toplumlarda bireylerin bir türde olmasına dayanan mekanik bir dayanışma olacaktır. Bu dayanışma bireylerin dillerinde, ahlaklarında, inançlarındaki bir türde olmak yüzünden doğmaktadır. Ama kendilerini kültürel bir birlik içinde görmezler. Kültürel birlikler ancak yüz yüze ilişkilerin geçerli olduğu küçük alanlar için söz konusudur. Organik dayanışma ise modern toplumun insanları uzmanlaştırması, farklılaştırması sonucunda ortaya çıkmaktadır. İşbölümünün

geliştiği bir toplumda herkes bir diğerine muhtaçtır. Organik bir dayanışma içine girer. Mesleki olarak çeşitliliği artmış bu sistem, kendisini bir kültürel birliğe doğru yöneltir.

Ulus içi tutunumu sağlayan ikinci bir mekanizma, "biz"e karşı bir öteki kavramının yaratılması olmaktadır. Ulus, tanımı gereği tüm dünyayı kapsamayan, sınırlı büyüklükte bir topluluktur. Dolayısıyla her zaman ulusun dışında olanlar vardır. Ulus hayâli, bu dışında olanlara karşı genellikle tarafsız ve duyarsız değildir. Dışındakileri, kendi-biz kavramını pekiştirecek bir ötekiye dönüştürmüştür.

"Biz" ve onun karşısında "öteki"nin yaratılması bir toplumsal süreçtir. "Öteki" bir toplumsal grubun diğer bir toplumsal grup hakkında geliştirdiği ortak önyargılara dayanarak kurulmaktadır. Genellikle de olumsuzluk yüklüdürler. Öteki kavramına dayanarak yaratılmış pek çok olumsuz toplumsal akım ve olgu sayılabilir: Irkçılık, soykırım, etnik merkezcilik, seksizm, tekkültürcülük, yabancı düşmanlığı vb. Aslında kendisinin üstünlük iddiasını desteklemek için öteki kavramını yaratan bir toplumsal grup kendisini de bir kalıp tipe (*stereotype*), ötekiyle belli bir ilişki biçimine ve belli bir ahlaka hapsetmiş olmaktadır. Ötekinin olmadığı bir toplumu düşünmek zordur. Ötekinin olmadığı bir toplumda kimlikten, toplumsal gruplardan söz etmek olanaksızdır. Öteki çatışmaya neden olduğu kadar, yaratıcılığın mekanizmalarını oluşturan özenmeye, yarışmaya, hatta olumlu işbirliğine de kaynaklık eder. "Öteki"nin olmadığı bir toplum arayışı anlamsızdır. Anlamlı olan arayış bir toplumda çatışma yaratmayan, dışlayıcı olmayan "öteki" anlayışlarının nasıl kurulacağıdır.

Öteki de her önyargı gibi öğrenilen bir davranıştır. Ailede büyüklerin önyargıları küçüklerin önyargılarını önemli ölçüde etkiler. Araştırmalar göstermektedir ki çocuklar önyargılarının önemli bir bölümünü daha okula gelmeden ailesi içinde edinmektedir. Her insan belli önyargılar toplamına sahip olarak yaşamını sürdürmektedir. Grup önyargılarının gelişmesi, grup kalıp tiplerinin yaratılmasıyla yakından ilişkilidir. Etnik gruplara ve uluslara ilişkin yaygın kalıp tip kabulleri ya da genellemeleri vardır. Kendimizi zorlasak da ötekinin "ötekiliği" konusundaki genellemelerden kurtulamayız.

Biz ve öteki kavramlarının geliştirilmesi bir yeni toplum hayâli için yeterli olsa bile, bu toplumun pratiğe geçirilebilmesi genellikle toplumun seçkinleri tarafından yönlendirilen bir ulusçuluk ideolojisinin

gelişmesine bağlı olmaktadır. Bu, romantik akım içinde gelişen bir ideolojidir. Romantik akım bireyin duygusallığını harekete geçirmeye çalışırken bunu bütün hakkında bir vizyonu ortaya koyarak yapmaya çalışır. Ulusçu ideolojinin hakim olduğu bir ulus-devlette gelişmeleri bireysel çıkarlar değil, ulusun ortak çıkarları, tutkuları ve duyguları yönlendirecektir. Bu romantik ulusçuluk ideolojisi içinde ulus denilen topluluk, ulusal ruha sahip bir özne haline getirilmiştir. Böyle bir ulusçuluk ideolojisinin geliştirilmiş olması, modern öncesi topluluklarda egemen olan dine dayalı topluluğa ya da bir hanedan mülkü içinde bulunmaya ilişkin aidiyetlerin aşılabilmesi konusunda çok önemli bir araçsal role sahiptir. Ama ulusçuluk ideolojisinin bu özellikleri, ulusçu tarihyazımını ilginç bir ikilemle karşı karşıya bırakmaktadır. Ulusçuluk geleceğe ilişkin bir proje iken ve bir gelecek vizyonunu getirirken, tarihyazıcısından bunu bir öz ya da ruh gibi mutlaklaştırılmış ve geçmişle ilişkilendirilmiş metafizik bir kavramla temellendirmesi beklenmektedir.

Bu ulusçuluk ideolojisi kültürel tekdüzeliğin gelişmesinde güçlü bir etki yaratmaktadır. Bir yandan modernitenin ekonomik projesinin gerektirdiği nitelikte işgücünü ortaya çıkarabilmesi, öte yandan ulusçuluk ideolojisini içselleştirmiş bireylerin oluşabilmesi ve kültürel tekdüzeliğin gerçekleşebilmesi için okur yazarlığı yaygınlaştıracak, kitle eğitimini gerçekleştirebilecek bir eğitim sisteminin geliştirilmiş olması gerekir. Ulusçuluğun kültürü okulda oluşturulacak, ulus inşa edilecektir. Bir ulusçu ideolojinin başarısı büyük ölçüde içerik ve yaygınlık bakımından yeterli bir eğitim sistemi oluşturabilmesine bağlı olmaktadır. Hobsbawm'ın belirttiği gibi "nasıl okullar ve üniversiteler ulusçuluğu en bilinçli taraftarı olduysa, okul ve üniversitelerin gelişmesi de ulusçuluğun bir ölçüsü olmuştur."

Ulus yalnız başına hayâl edilemez, her hayâl edilen ulusun, hayâl edilen bir ülkesi olacaktır. Büyük dinlerin cemaatleri kutsal bir dil ve din aracılığıyla dünya ötesine uzanan bir iktidara konu olduklarından, kendilerini kozmosun merkezi olarak görürler ve pratikte gerçekleştirememiş olsalar da, egemenlik alanına ilişkin talepleri sınırsızdır. Oysa ulus-devlet, toprağının (*territory*) sınırları belirli bir devlettir. Bu devletin sınırlarına ve sınırlar içinde kalan alana yüklenen anlam çok farklıdır. Meşruiyetini kutsallıktan alan hanedan mülklerindeki gibi, sınırları belirsiz ve geçirgen bir alan değildir. Belirsizleşmiş sınırlara yaklaştıkça merkezi gücün denetimi zayıflamaktadır. Uluslararası anlaşmalarla

saptanmış sınırlar içinde kalan alanın her noktasında devletin egemenliği ya da denetimi aynı tamlıkta geçerlidir. Devletin egemenliği açısından homojenleştirilmiş bir mekândır. Nasıl ulus-devlet tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmasına karşın, çok gerilere doğru uzanarak, bu süreklik sayesinde bir tutunum ve meşruiyet oluşturmaya çalışıyorsa, toprakla tanımlanmış devlet (*territorial*) devlet de, tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmasına karşın, bu topraklar üzerinde yaşayan toplulukla çok gerilere giden aidiyet ilişkileri kurmaya çalışır. Ulus-devletin toprağı anayurt, yuva vb. sözcüklerle nitelenerek doğuştan bugüne kadar uzanan bir aidiyet ilişkisi oluşturulur.

Ulus-devlet ile üzerinde yer aldığı toprağın ilişkisini üç farklı düzeyde kurmakta yarar vardır. Bu üç düzey: 1) sınırların belirlenmesi, 2) bu sınırlar içinde mekânın örgütlenmesinin niteliği ve 3) bu alana anlam yüklenmesi yoluyla bağlılık oluşturulması, kimlik verilmesi diye sıralanabilir.

Bir ülkeyi hayâl etmenin sınırlarla birlikte başladığı söylenebilir. Pratikte ulus-devletin sınırlarını belirlemekte ve korumakta savaşlar ve askeri güç etkili olsa da, sınırlar haneden mülkü olan devletlerde olduğu gibi, doğrudan askeri güce ve başarılara dayanarak meşrulaştırılamaz. Ulus-devletin uluslararası camiada geçerli değerler açısından meşruiyetinin ayrıca kurulması gerekir. Bunun için ise hayâl edilmiş ve buna bağlanmış kişilerin oluşturduğu bir topluluk bulunmalıdır. Bu topluluk ulus olma iradesini gösterebilmeli ve bu amaçla çatışmayı göze alabilmelidir.

Bir topluluğun hayâl edilmiş olması beraberinde bir ülkenin hayâl edilmesini getirmektedir. Ama hayâl edilmiş olmak, bu ülke üzerinde hayâl edilen ulus-devletin egemenliğini garanti etmez. Eğer hayâl edilen topluluk ve onun ülkesi ile gerçekte egemenliğin sürdürüldüğü sınırlar tutarlı ise, bu ülkenin ulusçuluk ideolojisi saldırgan olmayacak, barışçı bir politika izleyebilecektir. Ama hayâl edilen memleket, var olan sınırların ötesine uzanıyorsa, bu saldırgan bir ulusçuluk ideolojisine kaynaklık edecektir. Başına *pan* nitelemesini konduran tüm ulusçuluklarda olduğu gibi. Hayâl edilen bir topluluk ve hayâl edilen bir ülke olmasına karşın, bu topluluğun egemenliğinde olan bir ülke bulunmuyorsa, bu ülkeyi hayâl edenler başka ülkelerde yaşayarak ulusçuluk ideolojisini taşıyorlarsa, onlar diyaspora ulusçuları olacaktır. Görüldüğü üzere sınırların hayâl edilen toplulukla uyumu, ulusçuluk ideolojisinin ve söyleminin içeriğini belirlemekte çok önemli bir işlev yüklenmektedir.

Ulus-devlet olgusunun mekânsal yönüne sadece sınır açısından yaklaşmak toplumsal olgular ile mekânsal örgütlenme arasındaki ilişkilerin önemini göz ardı etmek olur. 1970'li yıllarda her toplumsal olgunun mekâna yansıdığı, ona tekabül eden bir mekân organizasyonu olduğu var sayılıyordu. Bu halde mekân, toplumsal olgular karşısında pasif bir yansıtıcı olarak ele alınıyordu. Böyle bir anlayış içinde, iç bütünleşmesi yüksek bir ulus-devlete tekabül eden bir mekânsal örgütlenme, ifadesini merkezi yerler kuramında buluyordu. Bir ulusun mekânı, kademelenmiş bir yerleşme sistemi ve her kademedeki yerleşmelerin etraflarında oluşturdukları ilişki ağları ya da etki alanlarından oluşan kademeli bir mekânsal örgütlenme olarak kavramsallaştırılıyordu. 1980'li yıllardan sonra mekânsal boyutun sadece pasif olarak düşünülmesinin yeterli olmadığı, toplumsal olguların bir mekânsallığının bulunduğu, toplumsal olguların biçimlenmesinde mekân boyutunun da etkili olduğu üzerinde daha çok durulmaya başlanmıştır. Örneğin bir ulus-devletin mekânsal organizasyonu o toplumun gelişmesi sırasında ortaya çıkan bir oluşum olarak görülmekle yetinilmemiş, mekânın biçimlenmesi bireyler üzerinde hegemonik bir denetim oluşturmanın aktif bir ögesi olarak görülmeye başlanmıştır. Mekânsal örgütlenme kapalı ya da açık olarak asimetrik güç ilişkilerinin kurulmasının mekanizmasını oluşturacak biçimde gelişmiştir.

Ulus-devlet yurttaşlarından toprağı korumak için çok önemli fedakârlıklar istemektedir. Bu yaşamını feda etmeye kadar uzanmaktadır. Uğrunda yaşamın feda edileceği bir toprak, sadece soyut bir mekân olarak analiz edilemez. O mekâna (*space*) anlam yüklenerek yere (*place*) dönüştürüldüğünde, ona bir kimlik kazandırıldığında, uğrunda fedakârlık yapılabilecek hale gelir. Eğer bir yer orada yaşayanların güvenliğinin ve kimliğinin kaynağı olabiliyorsa, insanın dünyada var oluşunun önemli bir görüntüsü olabilir. Bir soyut mekânın, varoluşsal anlamı olan bir yer haline dönüşmesi, o yerde bir kültürel grubun üyesi olarak yaşamakla mümkün olabilmektedir. Ortak bir deney içinde toplumsallaşmayı sağlayan işaret ve sembollere öznellerarası anlamlar yüklenerek sağlanmaktadır. Bu varoluşsal anlam yüklenen yerler, içinde yaşanılması beklenen, pasif mekânlar değildir. Anlamlar, insanların faaliyetleriyle sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Mekâna yüklenen anlamlar o çevrede yer alan nesnelerle, bu nesnelerin birbiriyle ilişki kurma biçimleriyle ilişkilendirilmiş olmakla birlikte, bu nesnelere ilişkin

özellikler olmaktan çok, insanların niyetlerine ve birikmiş olan deneylerine ilişkin bir özelliktir. Bu anlamın yaratılmasında ulusal coğrafya yazıcılığı araçsal işlevler yüklenebilecektir.

Bir yerin içinde bulunmak, o yere ait olmak ve onunla kendisini özdeşleştirmek demektir. Bir yerin içinde bulunmak, gerçekte "yer" kavramının arkasındaki niyetle yakından ilişkilidir. Bir yerin oluşması, "dış"tan ayrı bir "iç"in yaratılması anlamını taşır. Bir yere referansla tanımlanan "iç" ve "dış" arasında diyalektik bir ilişki görülebilir. Biri diğerine dönüşebilir. İlgilenenlerin niyetine bağlı olarak "iç" ve "dış" arasındaki sınır yeniden belirlenir. Bir memleketinin sınırlarına siyasal olarak belirlenme açısından yaklaşıldığında karşılaşılan durumla, orada yaşayanların öznellikleri açısından yaklaşıldığında karşılaşılan durum arasında büyük farklar ortaya çıkabilmektedir. Bu iki farklı tanımın uyumunun sağlanmasında da ulusal tarihyazımı araçsal roller üstlenebilecektir.

Günümüzdeki ulus-devletler iki yüz yıla uzanan bir süre içinde oluşmuşlar, dolayısıyla egemenliklerini farklı tarihsel süreçlerden geçerek sağlamışlardır. Ulus-devletin oluşumuna iki farklı yönden yaklaşmak gerekir. Bunlardan birinci yön uluslararası olarak tanınmanın gerekliliğidir. İkincisi ise hayâl edilen topluluk içinde meşruiyetin tanınmış olmasıdır. Ulus-devletin ortaya çıkabilmesi yalnız ulusun hayâl edilmesine değil, uluslardan meydana gelen bir uluslararası sistemin hayâl edilmiş olmasına bağlıdır. Böyle bir uluslararası düzenin benimsenmesi 1648 Westphalia Barışı'na kadar geriye gitmektedir. Bu barışla dünyada eşit otoritelere sahip egemen ulusların bulunduğu, ülkeler arası ilişkilerin eşitler arasında simetrik olarak kurulacağı, her ulusun kendi içindeki düzeni kendisinin oluşturacağı, uluslararası bir hukukun bulunacağı ama bu hukuku zorlayıcı, ulusüstü bir mekanizmanın bulunmayacağı bir dünya düzeni öngörülmüştür. Bu düzende uluslararası uzlaşmazlıkların çözümü güçle olmaktadır. Bu dünya düzeninin 1945'de Birleşmiş Milletler'in kuruluşuna kadar değişmeden kaldığı, BM'ninde bu düzende büyük ölçüde değişiklikler yapamadığı iddia edilebilir. Ulus-devletlerden oluşan dünya sisteminin bu kadar uzun süre kararlılığını korumuş olması, ekonomide küreselleşme yaşanmasına karşın, siyasal düzeyde bir dünya yönetişim sisteminin ortaya çıkmayışı, bu yazının kapsamı dışında kalan, ayrıca bir açıklama getirilmesi gereken önemli bir konudur.

1870'de sayıları 14 olan ulus-devletlerin sayısı günümüzde 200'e yaklaşmıştır. Bu devletlerin her birinin kuruluşunda çok farklı süreçler izlenmiştir. İzlenen süreçlerin farklılığı her bir ulusun tarihinin yazımındaki araçsal beklentileri farklılaştırmaktadır. Bu süreçleri ulusçuluk söylemini etkilemeleri açısından iki boyutta sınıflandırmaya tabi tutabiliriz. Bunlardan birincisi belli bir ülke üzerinde egemenliğin kurulma biçimidir. Ulus-devletleri bu bakımdan beş farklı gruba ayırabiliriz. Bunlardan *birincisi* küçük yerel siyasal birimlerin birleşerek bir üst kimlik olusturarak suretiyle bütünleşme yoluyla, ulus-devletleri oluşturmasıdır. Latincenin altında ama konuşulan halk dillerinin üzerinde, değişim ve haberleşme için ulusal dillerin yaratılabilmesi, Avrupa'daki uluslaşma süreçlerinin bu türden bir bütünleşme yoluyla gerçekleşmesini sağlamıştır. *İkinci* tür uluslaşma süreçleri ise haneden mülkü niteliğindeki büyük imparatorlukların parçalanması yoluyla ulus-devletlerin oluşmasıdır. Bu sürece "balkanlaşma" diye özel bir ad da verilebilmektedir. Bu ilk iki süreç belli bir toprak üzerinde yaşayanların yarattığı uluslaşma süreçleridir. Bu parçalanmada dil ve din farklılaşmaları araçsal roller oynamışlardır. Bundan sonra üzerinde duracağımız iki süreç, uluslaşan ve sanayileşen ülkelerde yaşayanların tüm dünyayı denetlemek istemeleri ve kendi ülkelerinin dışına göç etmeleri dolayısıyla ortaya çıkan süreçlerdir. *Üçüncü* süreç, göç edenlerin göç ettikleri yerlerdeki nüfusu ortadan kaldırarak ya da dışlayarak oluşturdukları, göç edenlerin hakimiyetinde uluslaşmadır. A.B.D örneğinde olduğu gibi. *Dördüncü* süreç ise göç edenlerin gittikleri yerde azınlıkta olmaları halinde ortaya çıkmıştır. Önce bu alanlarda sömürgeler oluşmuş daha sonra bu sömürgelerin halkları ulusal kurtuluş savaşları vererek, hakimiyetin yerli nüfusta kaldığı ulus-devletleri oluşturmuşlardır. *Beşinci* grupta ise tamamlanmamış uluslaşma süreçlerini toplayabiliriz. Küçük etnik grupların mikro ulusçuluklarında, ya da diyaspora ulusçuluklarında olduğu gibi. Bu durumda hayâl edilen bir ülke vardır ama gerçekleştirilememiştir. Kuşkusuz bu kadar değişik süreçlerde araçsal roller oynayacak söylemlerin bazı benzer yönleri olsa da, önemli farklılıkları da mutlaka bulunacaktır.

Farklılaşmanın ikinci boyutu, her ulus-devletin oluşumunda din ve kutsalla olan ilişkilerin yeniden belirlenme sürecindeki değişikliklerden doğmaktadır. Modernitenin bir çocuğu olan ulus-devlet siyasal meşruiyetin dayanağını kutsal dışına çıkarıyor, insanların öznel seçmeleriyle

temellendiriyor, dinin özel alana çekilmesini öngörüyordu. Ama ulus-devletlerin oluşma süreçleri içinde dinin yeni işlev alanına çekilmesi farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Uluslaşma sürecinin dinle ilişkisi sadece bu bakış açısıyla kavranamayacak kadar karmaşıktır. Çünkü uluslaşma süreci sırasında bu sürecin niteliğine bağlı olarak dinden ulusal tutunumu sağlamak için araçsal olarak yararlanılabildiği gibi, belli türdeki dini eğilimlerden "öteki"leri oluşturmakta yararlanılmaktadır. Ama her durumda din alanının örgütlenmesinde önemli değişmeler yaşanmaktadır. Avrupa'nın uluslaşmasından önce evrensellik iddiası taşıyan kiliselerin egemenliğinin aşınarak ulusal kiliselerin oluşması gerekmiştir. Balkanlaşma süreciyle uluslaşmanın yaşandığı Osmanlı İmparatorluğu'nda da müslüman olmayan milletlerde ulusçuluk akımlarının gelişmesi ancak kilise yönetiminde reformların yapılması ve yönetimde ticaret burjuvazisinin etkili hale gelmesi sonrasında olmuştur. Ulusçuluk akımları kilisenin sağladığı meşruiyetten yararlanarak etkilerini yayabilmişlerdir. Böyle olunca ulusçuluk ile kilise arasında daha başlangıçta bir uzlaşma sağlanmıştır. Ulusçuluk dinle bir gerilim taşıyarak gelişmemiştir. Oysa İmparatorluk'un hakim unsuru olan Türkler arasındaki ulusçuluğun gelişiminde dinle ulusçuluk arasında sürekli bir gerilim kalmıştır. Tabii ki ulusçuluk akımlarının söylemleri de bu süreçlerin farklılaşmasına paralel olarak değişiklik göstermektedir.

4. *Ulusçu Tarihyazımının Karşılaştığı Yazma Sorunları*

Tarihin önem kazanması modernite ile beraber olmuştur denilebilir. Bir topluluk içinde tutunumun sağlanmasında kutsala dayanma önemini yitirince, bu tutunumu sağlamakta tarih ortak bir bellek olarak özel önem yüklenmiştir. Bu ortak bellek insanların toplumsal kimliklerini ve geleceğe ilişkin beklentilerini belirleyen bir araçsallık kazanmıştır. Modernitenin ulus-devletinin ve onun dayandığı hayâl edilmiş topluluğun bir tarihe gereksinmesi vardır. Tarih modernitede bir varoluş biçimi haline gelmiştir. Tarih bilinci de düşüncelerin ve isteklerin yönlendiricisi olarak gelişmiştir. Tarihin toplumsal yaşamda böyle önemli bir rol kazanması onu coğrafyayla birlikte orta ve ilk eğitimin ders programlarına sokmuştur. Aynı zamanda da tarihi değişik siyasal ideolojilerin bir yarışma ve çatışma alanı haline getirmiştir.

Tarihin ulus-devletin oluşmasında araçsal bir rol üstlendiğinden söz etmek yanlış bir kanıya yol açmamalıdır. Tarih salt bu amaçla tarihçiler tarafından fırsatçı olarak biçimlendirilmiştir demek istemiyorum. 19. yüzyılda tarihin gelişmesini belirleyen koşullar, tarihi bu yönde biçimlendirmiştir. Bunu tarihyazıcısının öznelliği ile açıklamak yerine, dönemin toplumsal bağlamı ile açıklamak daha doğru olur.

19. yüzyılda tarihin ve bilimin gelişiminde, spekülatif felsefeyi reddetmek bakımından bir paralellik görülebilir. Ama 19. yüzyıl tarihçileri "nomotetik" (genelleştirici açıklamaları getiren) tarihi olanaksız görüyorlar, "idiografik" (başkalarına benzemeyeni betimleyen) bir tarihyazımını benimsiyorlardı. Bu seçme de tarih bölümlerinin sosyal bilimler fakültelerinde değil edebiyat fakültelerinde yer almasına neden oluyordu. Bu dönemde tarihyazımının büyük atılım yapmasını sağlayan Ranke, tarihin geçmişte gerçekten ne olduğunu yazması gerektiğini, yani tarihin tarih için yazılmasını savunuyordu. Buna karşın seçtiği metodoloji onu ulusların ve devletlerin özgün olduğu ve ulus-devletlerin kendi kültür ve gelenekleri doğrultusunda tarihlerini yarattıkları sonucuna götürüyordu.

19. yüzyılda Avrupa'da ulusal tarihyazımının ortaya çıkmasında ya da tarihin ulus-devletler tarafından araçsal sonuçlar yaratmasında, üç epistemolojik seçmenin önemli rol oynadığı söylenebilir. Bunlar, 1) yeni bir öznenin seçilmesi ve onun karşısında bir "öteki" nin oluşturulması, 2) tarih yazma biçiminin anlatı olması ve 3) tarihte ve coğrafyada idiografik bir anlayışın benimsenmesidir. Bu üç seçme, tarihyazımının uluslar için kimlik oluşturma işlevini yüklenmesini kolaylaştırılacaktır.

19. yüzyıl tarihçiliği geçmişin hanedanlarının tarihini yazan vak'anüvislikten farklı bir tarihyazımı getiriyordu. Hanedanlar ve onların kahraman üyeleri tarihin öznesi olmaktan çıkıyor ve onların yerine kitleler tarihin öznesi olarak görülmeye başlıyordu. Romantik tarihçiliğin Fransadaki temsilcisi Jules Michelet tarihi kitlelerin kadere karşı verdiği sürekli bir mücadelenin sonucu olarak görüyordu. Bu kitleler biz bilincine ulaştıkları için ulus olmuşlardı. Ulus-devletlerden gelen talepler tarihçileri kendi uluslarının tarihlerini yazmaya yöneltti. Bu tarihyazımı ulus-devletlerin egemenleri olan halkları yüceltiyordu. Böyle bir yüceltme aslında bu tarihlerin yazılmasının varlık nedenini oluşturuyordu. Kendi kendilerini gerçekleştiren modern toplumların tarihleri başarıların tarihi olmuştur. Başarısızlıklar ya bu tarih içinde

görünmez ya da "öteki"lerin oyunun kurallarına uymayışıyla açıklanır. Tarihin öznesi haline gelen "biz"ler daha önce de üzerinde durduğumuz üzere kalıptipleştirilerek (*stereotype*) oluşturulmuş "ötekilere" göre tanımlanmıştır. Biz kimliğini güçlendirmek için ulus-devletler, dışta olduğunu kadar içte de ötekiler yaratır. Dıştaki ötekiler düşman uluslardır. İçteki ötekileri yaratmakta azınlık gruplara ya da bir Aydınlanma çocuğu olarak *aydınlanmamışlara* yönelinilir. Doğal olarak tarihin öznesindeki bu değişme, tarihin yazılma amacı ve eğilimleri açısından da önemli değişikleri beraberinde getirmektedir.

Anlatının tarih yazma biçimi olarak seçilmesinin ulusçu tarihçilik bakımından çok yönlü ve önemli işlevleri vardır. Anlatı tarihsel malzemeye ilişkin kronolojik sıralamayı nedensellik ilişkisine dönüştüren bir hikâye kurmaktır diye betimlenebilir. Bu özelliğiyle anlatı, tarihin romanla, epik şiirlerle paylaştığı bir yazış biçimidir. Yaşam gibi görünür ve gerçekliği konusunda güçlü bir yanılsama yaratır. Bu karşı konulması güç bir yanılsamadır. Bu nedenle okuyucu karşısında tarihyazıcısı gerçeğin ne olduğunu belirleyen bir otorite haline gelir. Bu ise tarihin büyük unutuşu gerçekleştirmekte, ötekiler oluşturmakta görebileceği işlevleri kolaylaştırır.

Anlatının ikinci özelliği, tek tek saptanmış olan geçmişteki olgular arasında süreklilik sağlayan bir hikâye kurarken tarihselci (*historicist*) bir açıklama biçimini benimsemesi olarak görülebilir. Anlatının bu sürekliliği ulusal tarihyazımının gereksinme duyduğu kökler oluşturulmasını, soyağaçlarına dayanan (*genealogic*) açıklamaları, meşrulaştırıcı geçmişlerin ön plana çıkarılmasını kolaylaştırır. Tarihselci bir anlatı yaklaşımının benimsenmesinin bir başka önemli sonucu tarihsel olguların ve süreçlerin kendilerine özgü sonuçları olduğunun yani tarihin ancak idiografik olarak ele alınabileceğinin kabul edilmesidir. Tarihselcilik toplumsal olaylar arasında deterministik değil, olumsal (*contingent*) bir ilişki öngördüğü için başkasına benzemez olanı ortaya çıkarabilmektedir. Bu da ulusların kendilerini diğer uluslardan farklı görmeleri ve kimliklerini bu farklılıkta bulmalarına yardımcı olmak bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Tarihselci bir anlatının benimsenmiş olmasının ulus-devlet açısından önemi onu özel bir zaman anlayışı içine yerleştirmiş olmasından gelmektedir. Bu tarihin zamanı, doğrusal olarak, bir takvim boyunca akıp giden bir zamandır. Ulus bu zamanda kitlesel olarak gelişecektir.

Unutulmamalı ki tarihselcilik geliştiği dönemde çok etkili olan evrim kuramının etkisi altında ortaya çıkmıştır. Böyle bir zaman anlayışı modernite projesi içinde ulus-devleti geleceğe dönük iyimser bir proje haline getirmektedir. Gelecek bakımından ulus-devletin ebediyetini sağlayan bu zaman anlayışı tarihyazımında bir başlangıcın belirlenmesi sorununu ortaya çıkarmaktadır. Eğer fizikle bir paralellik kurulursa tarihyazıcısının da bir "big bang"e (büyük patlama) gereksinmesi vardır. Ulusçu tarihçinin "big bang"i ulus-devletin çıkış noktasını temellendirecektir. Bu da çoğu kez mitleştirilen bir olgu olacaktır. Tarihçilerin başlangıcı kuruşları, söylemlerini büyük ölçüde biçimlendirir. Daha öncesine ilişkin birçok anlamlı soru, ilgi alanları dışına çıkar, anlamsızlaşır. Tarihçiler bu başlangıcı genellikle bir uyanış mecazını kullanarak kurarlar. Uyanma öncesi olaylar birden sorulamaz hale gelir.

Tarihselci bir anlatı biçiminin, dolayısıyla "idiografik" bir yaklaşımın benimsenmesi, ulusçu tarihyazımını anlatısını "idiografik" bir coğrafya içinde kurmaya itmektedir. Her tarih anlatısının hikâyesi aynı zamanda bir mekânsal oluşumun ya da mekâna ilişkin bir pratiğin hikâyesidir. Her ekonomik ve toplumsal yeniden biçimlenmede, coğrafi yeniden biçimlenme merkezi bir konuma sahiptir. Bir ulusun oluşumunu sadece onun zamanını ve mekânını göstererek kavrayamayız, aynı zamanda, zamansallığını (*temporality*) ve mekânsallığını (*spatiality*) kavramamız gerekir. Bir ulusun diğer uluslardan farklılığı üzerine "idiografik" bir betimleme yapıyorsa, tarihselci olduğu kadar mekânsalcı da olmak durumundadır. Tarihin "idiografik" olduğu yerlerde onun paralelindeki coğrafya da "idiografik" olmuştur. Kendine özgü ve başkalarına benzemeyen nitelikleri, güzellikleri övülen bir coğrafya ulusal kimliğe ilişkin söylemin geliştirilmesinde önemli kolaylıklar sağlayacaktır. "İdiografik" bir beşeri coğrafya yazımı kaçınılmaz olarak tarihsel bir coğrafya olacaktır. Annalles okulunda gözlendiği gibi. Tarih ve coğrafyanın böylesine bütünleşmesi neo-Kantçı sentetik yaklaşımlarla büyük uyum gösterir. Ulusçu tarihçilerin temelde metafizik olan öz arayışlarına kaynaklık edebilir.

19. yüzyılda akademik olarak örgütlenmiş bir araştırma alanı olan tarihyazımına ilişkin epistemolojik seçmelerin, ulusçuluk bakımından önemli araçsal sonuçları olabilecek bir tarih yazma biçimi yarattığını gördük. Bu faaliyet, yönelimi bakımından temelde akademik bir faaliyettir. Araçsal amacı ön plana geçmemiştir ya da açıkça ifade edileme-

mektedir. Ama bu tarih orta öğretimde ulus-devlete yurttaş yetiştirmek amacıyla yeniden yazıldığında, kullanılan dilde önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Akademik faaliyetin serinkanlı dili yerine, duyguları harekete geçirmeye, duygudaşlıklar yaratmaya dönük, kullanılan sözcüklerin yan anlamlarının önem kazanmaya başladığı bir tarihyazımı ortaya çıkmaktadır. Belki de asıl ulusçu tarih diye adlandırılması gereken, araçsal niteliği ön planda olan tarih budur. Bu tarihi epistemolojik tercihlerinden çok bir edebi metin gibi dilsel özellikleriyle çözümlemek doğru olacaktır. Böyle uç durumdaki bir metnin dilsel özelliklerinin bilinmesi, akademik faaliyet olarak tarihteki dil kullanımına ilişkin sorunların daha açıkça görülmesine olanak verecektir.

Bir ulus-devletin inşa edilmesinde ulusal bağlılığın, tereddüde yer bırakmayacak biçimde, açıkça kurulması gerekmektedir. Ulus-devlet genellikle farklılıklara, belirsizliklere hoşgörü göstermez. Bu nedenle mesajlarını açıkça vermek ister, bunun için de anlatısındaki karmaşık ve belirsiz olan yönleri eleme eğilimi taşır. Basitleştirilmiş ama duygusal coşkuları aktarabilecek bir metin oluşturmak ister. Bu metinlerin üç özelliğine dikkati çekmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi anlatıların ortaya koyduğu hikâyelerin üst kurmacaları, ikincisi ne tür açıklama yollarına başvurulduğu, üçüncüsü ise ne tür mecazların kullanıldığıdır.

Hayden White tarihçilerin hikâyelerini kurarken dört arketip üst kurmacadan yararlandığını söylemektedir. Michelet'in romantik, Ranke'nin komik, Tocqueville'in trajik, Buckhardt'ın satirik (hicivci) üst kurmaca biçimlerini seçtiğini örnek olarak vermektedir. Bu seçmelere göre anlatı içinde olaylar üst kurmacanın yaratmak istediği etkiye uygun olarak sıralanmaktadır. Ulusçu tarihin seçeceği üst kurmaca romantik olacaktır. Böyle bir üst kurmaca seçilince hangi olguların anlatı içinde yer alacağı, hangilerinin unutulacağı açıklık kazanacaktır. Romantik özneleri sorunların üstesinden gelen, zafer kazanan, kadere boyun eğmek zorunda kalmadığı için geleceğe iyimser olarak bakmayı sağlayacak bir anlatı olacaktır. Ulusal tarihçilerin romantizmi seçerek duyguları etkilemeye yönelmesinin, onları, söylemleriyle yalnız zihinsel değil, aynı zamanda da bedensel bir etki yaratma arayışı içine soktuğuna dikkati çekmekte yarar vardır. Alman ulusçu tarihçiliğinin önde gelen düşünürlerinden olan Herder'in belirttiği üzere duygu, bireyin kendi yaşama enerjisine tepki gösteren bir güç kaynağı olarak, bireyin bedeninin farkında olarak gerçeği kavramasını sağlamaktadır. Romantizmin

insan modeli sadece zihne indirgenememektedir. Diğer üst kurmaca biçimlerinin ulusal tarihçiliğin yaratmak isteyeceği duygusal bağlılığı sağlayamayacağı açıktır. Örneğin romantik anlatının tam karşıtı olan hicivci bir anlatıda insanın tüm çabaları onun yenilmesini engellemeyecektir. Kuşkusuz, böyle bir üst kurmaca ulusçu bir tarih anlatısına uygun düşmeyecektir. Ulus-devletlerin kuruluş dönemleri için böyle romantik bir anlatıyı oluşturmak kolaydır. Ama ulus-devletin oluşumundan sonra başarı sürdürülemiyor ve bunalımlar içinde kalınıyorsa, romantik anlatıyla yazılmış tarihi aynı biçimde uzatmak olanağı bulunamayacaktır. Uzatılan anlatı bir trajediye dönüşme eğilimi taşıyabilecektir. Bu durumda yazılan tarih, bir türlü kuruluş dönemini aşarak güncelleşemeyecektir.

Ulusçu bir tarihyazıcısı anlatısı içinde açıklayıcı nedensel ilişkilere yer verdiğinde nomotetik yasalara dayanan genelleyici ya da mekanistik-nedensel açıklamalara gitmeyi yeğlemeyecektir. Buna karşılık tarihselci yaklaşımıyla kolayca eklemlenebilecek bağlamsal ve olumsal açıklamaları kullanacaktır. Ulusçu tarihyazıcılarının ulus bütünlüğüne yüklediği önem dolayısıyla, tek tek birimlerin davranışlarını bütüne referansla açıklayan organisist açıklamalardan da yararlanmaya çalışacakları açıktır.

Ulusçu tarihyazımının karşılaştığı ikinci sorun ne tür mecazlar kullanacağıdır. Anlatı içinde mecazların kullanılmasından iki sonuca ulaşmak amaçlanmaktadır. Bunlardan biri verilecek mesajların daha açık olarak iletilmesi, ikincisi ise yan anlamlar yoluyla duygudaşlıklar yaratılmasının kolaylaştırılmasıdır. Mecazla yapılmak istenilen, bir anlam alanındaki çok açık bir kavramdan yararlanarak, çok net olmayan opak bir alandaki kavramlara netlik kazandırmaktır. Mekâna ilişkin kavramlar genellikle çok açıktır. Bu nedenle ulusçu tarihyazımında mecaz olarak bunlardan yararlanılmasına sık rastlanır. Ayrıca bu yola başvurularak yaratılan yan anlamlarıyla, ulus ve ülke bütünlüğünün duygusal düzeyde kurulmasını kolaylaştırır.

Edebiyatta olduğu gibi tarihyazımında da dört mecaz (söz sanatı, *trope*) türünden söz edilmektedir.

Bunlar eğretileme (*metaphor*), düzdeğişmece (*metonymy*), kapsamlayış (*synecdoche*) ve kinaye (*irony*)'dir. "Eğretileme", daha çok, bir gerçekliğin niteliğinde bir değişiklik yapmadan, temsil amacıyla kullanılmaktadır. Karpuz yerine kurabiye denilmesinde olduğu gibi. Bir

nesneyle bir başka nesne arasındaki bir ilişki kurulmaktadır. "Düzdeğişmece"de ise, bir kabın, içeriğini ifade etmesi için kullanılması sözkonusudur. Türk Milleti yerine Türkiye'nin kulanılmasında olduğu gibi. "Kapsamlayış" ise bir parçanın bütün yerine kullanılmasıdır. Mehmetçik'in Türk Ordusu yerine kullanılmasında olduğu gibi. "Kinaye"de alaycı, küçümseyici bir mecazi kullanılış söz konusudur. Türk yerine etrak denilmesinde olduğu gibi.

Bu örnekler ulusçu tarihyazımında mecazların kullanımının ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor. Ulusçuluğun "öteki"yi yaratmakta "kinaye"ye gereksinmesi çok olacaktır. Ama kendi bizini yaratırken kinayeye hoşgörü göstermez. Hiçbir ideolojinin kendisi için kinayeyle başı hoş olmaz. Ulusçu tarih ülkesiyle bağlarını kurmakta, bu ülkeye benzersiz güzellikler yüklemekte "eğretileme"lere "düzdeğişmece"lere başvuracaktır. "Kapsamlayış"lar da parça-bütün ilişkilerine verdiği referanslarla, ulusçu tarihçiliğin yaratmak istediği bütünleştirici duygudaşlıkların yaratılmasında önemli roller oynayabilecektir.

5. *Sonuç Yerine Barışçı Tarihyazımı Üzerine*

Ulusçu tarihyazımının sorunlarını ve yazılış biçimini gördükten sonra, bu yazının girişindeki ulusçu tarihçilik karşısında takınılabilecek değişik tavırlar hakkındaki saptamalarımıza geri dönebiliriz. Bilimsel ve nesnel bir tarihin yazılabileceğini kabul eden bir tarihçi, ulusal tarihi, geçmişi doğru olarak kurmayan, saptırılmış bir tarih olarak değerlendirecektir. Bu durumda kendisine düşen görevin bu tarihi demistifiye etmek olduğunu düşünecektir. Bu tarihçinin çoğu kez resmi tarih olarak da nitelenen ulusal tarihi demistifiye etmesi çok güç olmayacaktır. Topladığı belgeler ve kanıtları sergileyerek bu resmi tarihin gerçeği temsil etmediğini gösterecek ve onu demistifiye edecektir. Demistifiye etmekte zorlanmayan bu tarihçi nesnel ve bilimsel tarihyazımında ise zorlanacak, tarihçiler camiasında kuracağı anlatının yansızlığını ispat etmekte büyük güçlüklerle karşılaşacaktır.

Bir gerçeklik olarak geçmişin yeniden kurulamayacağı, ama bu geçmiş üzerine farklı tarihlerin yazılabileceğini kabul eden modernizm sonrasının tarihçileri açısından ise değişik tarihler arasında gerçeği temsil etmek bakımından bir ayrım yapılması olanağı yoktur. Yapılabilecek

ayırım, iktidar sorunu ya da pragmatik sonuçları açısındandır. Böyle yaklaşıldığında ise ulusçu tarihyazımı yerine, barışçı bir tarihyazımı yeğlenebilecektir. Ben de bu yazıyı sonuçlandırırken barışçı bir tarihyazımı için yararlı olabilecek bazı ilkeler üzerinde duracağım.

Bunlardan *birincisi* tarihin gerçeklik iddiası taşıyarak geçmişi kurmasının olanaksızlığı kabul edilse bile, bilim ahlakının kuşkuculuk ilkesini ciddiye almaktır. Toplumda benimsenmiş dogmalara ve inançlara kuşkuyla bakmak, tarihi onların bakış açısına teslim olarak yazmamaktır. Tüm bu dogmalar ve inançlar dünyadaki çatışmalara meşruiyet kazandırmak için kullanılmışlardır. Tarihçi sürekli olarak bu savların çatışmaya götürücü yönünü sorgulamalıdır. Kuşkusuz bu sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Eğer bu dogmalar ve inançlar toplumdaki siyasal güçten destek alıyorlarsa, hatta toplumda güçlü kesimler tarafından destekleniyorlarsa tarihyazıcısından beklenen bunları sorgulamak değil, bu hakim inanca destek sağlamak, ona teslim olmaktır. Bu nedenle bilimin kuşkuculuk ilkesini tarihe taşıyan tarihyazıcısı, ulusçu bir toplumda dışlanmak riskini de bir ölçüde alıyor demektir.

İkincisi kendi toplumunda ya da başka toplumlarda üstünlük iddiaları etrafında oluşturulmuş bizlerin ve ötekilerin üstünlük iddialarını sorgulamak, dayanaklarını demistifiye etmektir. Çatışmalar farklılıklardan değil üstünlük iddialarından kaynaklanmaktadır. İnsanlık acılarının çoğunu, dramlarını bu aptalca üstünlük iddiaları yüzünden yaşamıştır. Üstünlük iddialarının bilimsel bir dayanağı yoktur. İdeolojik olarak kurulmaktadır. Onları demistifiye eden örnekleri ve olguları bulmakta tarihçi sıkıntı çekmeyecektir.

Üçüncü olarak tarihçinin kendisini başkasının yerine koyarak (*empatic*) anlama yolunu benimsemesidir. Ama burada söz konusu olan tarihçinin geçmişin aktörünü anlamaya çalışması değildir. Böyle bir empatik tarihyazıcısının günümüzün insanının duygularından kurtulamayışının getirdiği sorunlar bilinmektedir. Burada söz konusu olan tarihçinin kendisini "öteki"nin tarihçisi yerine koymasıdır. Aslında olgular tarihyazıcısının kendisini koyduğu konuma göre çok farklı anlamlar kazanabilir. Karşısındakinin davranışlarını kendisini onun yerine koyarak anlamaya çalışan kimsenin belli olgular karşısındaki yargıları birden bire değişecektir. Çatışma değirmenine su taşıyan pek çok yanlış yorumlama birden anlamını yitirecektir. Çok yakınılan çatışmacı, ötekiler yaratan resmi tarihler empatik anlayışı olmayan tarihlerdir.

Dördüncü olarak tarihçi, aralarında çatışmalı bir biz ve öteki konumu yaratılmış toplulukların ilişkilerinin tarihini eleştirel bir gözle yazabilir. Çünkü öteki kalıbı bu ilişkilerin belli bir gözle yorumlanmasıyla yaratılmıştır. Karşıtlığın nasıl doğduğu ve nasıl sürdürüldüğünün mekanizmalarını ortaya çıkarmak, bunun üzerinde serinkanlı olarak düşünmeyi olanaklı kılar. Çatışmanın doğuşunda ilişkilerin yapısının rolü yani eşitsizliği, sıfır toplamlı bir oyun olup olmadığı, yanlış ve taraflı yorumlamaların etkisi analiz edilebilir, çatışmaların sürdürülmesinde her grup içinde iktidarın korunması kaygılarının ne derecede etkili olduğu sergilenebilir vb. Bu analizler karşıtlığı ve çatışmayı doğal görülmekten çıkarır, insanların gayretleriyle giderilebilecek bir hale getirir.

Bizi öteki'ye dayanarak kurmayı bir yapısal kuruluş olarak düşünebiliriz. "Biz"in böyle kurulmasının çatışmacılığa kaynaklık etmesinden başka sakıncaları da bulunmaktadır. Bu kimlikleri dondurucu bir tanımlamadır. Oysa kimlik oluşumunu hiç bir zaman tamamlanmamış bir süreç olarak görmek gerekir. Biz'i yapısal ve statik olarak düşünmek yerine bir oluşum süreci olarak düşünmek doğru olur. Bizin birlikte sağlanmış başarılara bağlı olarak oluşması, ötekinin tanımını da değiştirecektir. Çatışmacı biz tanımlarından diğerleri ile barışçı ve eşitlikçi ilişkiler kurmaya açık biz tanımlarının gelişmesine geçilebilecektir.

Beşinci olarak yapılabilecek olan, çatışan grupları yeni üst kimliklerde bir araya getirmektir. Öteki yaratılırken üstü örtülenleri gün ışığına çıkarmaktır. Ortaya çıkartılan üst kimlikler yoluyla çatışmayı yumuşatmaya katkıda bulunmaktır. Tabii dünya vatandaşlığı gibi yeni kimlik projelerine de benzer amaçlarla katkıda bulunulabilir. İnsan, yaşadığı anın ötesine geçen amaçlar koyabilen, geleceğe yönelmiş bir varlıktır. Psikolojik kapasitesi onun kendisini dünya vatandaşı olarak görmesine olanak sağlar. Böyle bir tarihçi küresel bir zihniyete sahip olacak, etnikmerkezciliği yadsıyacak, ırkçı önyargılardan kendisini arındıracaktır. Başkalarının da bu noktaya gelmesine katkı yapmak arayışı içinde bulunacaktır. Değişik grupların etnikmerkezci aptallıkları karşısında vaziyet alırken, farklı kültürlerin onurlu olma, saygı görme arayışlarına duyarlı olmayı becerebilecektir.

Bu bir barışçı tarihyazımı arayışıdır. Denilebilir ki bu da resmi tarih gibi yanlı bir tarihyazımıdır. Çünkü barıştan yanadır. Aslında bu soruyu sormaya bazı tarihçilerin hakları vardır. Bazılarının hakları yoktur. Pozitivist bir tarihyazımının olanaklı olduğuna inananlar ve kendileri

böyle bir tarih yazmaya çalışanlar bu soruyu sormakta haklıdırlar. Ama böyle bir tarihyazımını olanaksız görenlerin, hele kendisi resmi tarih yazanların bu soruyu sormaya hakları yoktur. Onların kendi tarihyazımlarını barışçı tarihyazımına karşı savunabilmeleri için önce barışçı olmayı yadsımaları gerekecektir. Bu yadsıma içten içe gizil olarak yapılsa bile açık olarak yapılamayacaktır. Eğer açık olarak yapılabiliyorsa orada barışçı olmaya gereksinme daha da yüksek demektir. Barışçı tarihyazımına daha da büyük görevler düşmektedir.

Kaynakça

John Agnew ve Stuart Corbridge, *Masterig Space*, Routledge, Londra ve New York, 1995.

Benedict Anderson, *Hayâli Cemaatler*, Metis Yayınları, İstanbul,1993.

Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

Edward Hallet Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Biz*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Ernest Gellner, *Culture Identity Politics*, Cambridge University Press. Londra, 1987.

Antony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1990.

Gülbenkyan Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

Michael Keith ve Steve Pile , "The Politics of Place", Michael Keith ve Steve Pile (der.), *Place and Politics of Identity*, Routledge, Londra ve New York, 1993.

Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1997.

Baskın Oran, *Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği Kara Afrika Modeli*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.

Salih Özbaran, *Tarih Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

David Morley ve Kevin Robins, *Spaces of Identity*, Routledge, Londra ve New York, 1995 (Türkçesi, *Kimlik Mekanları*, Ayrıntı Yay., 1997).

Edward Relph, *Place and Placelessness*, Pion Limited, Londra, 1976.

John Renie Short, *Imagined Country, Environment, Culture and Society*, Routledge, Londra ve New York, 1991

Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald ve Malcolm Chapman, *History and Etnicity*, ASA Monographs 27, Routledge, Londra ve New York, 1989

John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Hayden White, *Metahistory, The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1973.

III

ل

*Kurum Tarihi Yazmanın Sorunsalları Üzerine**

1. Giriş

Türkiye'de son yıllarda tarihyazımı alanında kurum tarihlerinin yazılması yeni bir ilgi alanı olarak gelişti. Bu alanın gelişmesi tarihçilerin kendilerinin ilgi duymasıyla değil, daha çok dıştan gelen taleplerle oldu. Bu dıştan gelişen taleplere örnek olarak Cumhuriyet'in ellinci yılında olduğu gibi değişik kurumların onuncu, yirmi beşinci, ellinci yıl kutlamaları için kendi tarihlerini yazdırmak istemeleri, kurumların imaj oluşturmak için tarihlerinden yararlanmaya çalışmaları, özellikle başarılı birinci nesil sanayi girişimcilerinin kendi hatıratlarıyla, geliştirdikleri kurumların tarihlerini içiçe yazdırmak istemeleri verilebilir. Son on-on beş yıldır gelişen bu talep geçici değildir, hep var olacaktır. Bu talebin dıştan belirlenmiş olması, karşılığında küçük sayılmayacak

* Bu yazı Tarih Vakfı tarafından 18 Eylül 1992 tarihinde düzenlenen "Türkiye'de Kurum Tarihçiliği Sempozyumu"nda verilen bildirimin metnidir. İlk kez yayınlanmaktadır.

kaynakların ayrılmasını da getirmektedir. Tarihçiler belki kendi ilgilendikleri alanlarda araştırma kaynağı bulmakta zorluklarla karşılaşırken, bu alanda kaynak bulmakta sıkıntı çekmeyeceklerdir. Türkiye'de önümüzdeki yıllarda belki de tarihçilerin emekleri daha yüksek oranda bu alana yönelecektir. Daha çok kaynak ve emek bu alanda sarfedilecektir.

Bu nedenle Türkiye'de tarihyazımı bu emeğin ve kaynağın bilinçli olarak en yararlı biçimde nasıl kullanılacağını tartışmak durumundadır. Eğer böyle bir tartışma yapılmazsa yazılan tarihler çoğu kez, tesadüflere bağlı olarak bulunabilen malzemenin okunabilecek biçimde yan yana getirilmesinden ibaret kalacaktır. Biraz daha becerikli yazıcılar ilgi çekici bir hikâye oluşturmayı başarabileceklerdir. Kuşkusuz bu tarihler de aktardıkları bilgilerle bir yarar sağlayacaklardır. Ama bu alandaki tarihyazımında ne tür zorluklarla karşılaşıldığı ve bunların nasıl aşılabileceği üzerinde yapılacak tartışmalar bu alanın gelişmesini daha anlamlı ve yararlı hale getirecektir. Bu toplantıda yapılmak istenen Türkiye'deki tarihyazımında böyle bir tartışmayı ve sorgulamayı başlatmaktır.

2. Kurum Tarihi Yazımında Olanaklı Sorunsal Alanları Neler Olabilir?

Kurum tarihi yazma sorunsalları üzerinde konuşabilmek için, önce bu kurumların neler olduğuna bir açıklık kazandırmak gerekir. Kurum tarihi denildiğinde çok geniş bir örgütler yelpazesi söz konusu olmaktadır. Bu yelpazede, siyasal partiler, devlet kurumları, kamu iktisadi girişimleri, resmi ve özel bankalar, büyük özel sanayi kuruluşları, kar amaçlı olmayan örgütler, vakıflar, sendikalar, meslek kuruluşları, demokratik kitle örgütleri, büyük sağlık ve eğitim kuruluşları vd. yer almaktadır. Toplumsal pratiğin tüm yönlerini kapsayan kurumlar bu tür bir tarihyazımının konusu olmaktadır. Bunların belki tek ayırıcı özelliği olarak belli bir büyüklüğün üzerinde ve kurucularından bağımsız olarak toplumda bir kişilik edinmiş olmaları gösterilebilir.

Bu çok geniş bir yelpaze içindeki kurumlar üzerine yazılacak tarihleri kapsayacak dört farklı ortak sorunsal alanının varlığı düşünülebilir. Bu alanları, 1) kurum imajı yaratma ile tarihyazımının ilişkilerinin kurulma biçimi, 2) kurum tarihiyazımının örgüt kuramıyla ilişkilendi-

rilmesi ve onunla bütünleşmesi, 3) ülkenin tarihinin ya da ülkede değişik sektörlerin tarihinin yazılmasında yeni perspektifler sağlama olanakları, 4) bir kurumun tarihini onun içinde gözlemleme yollarıyla algılamak yani mikrodan çıkarak makroyu anlamak diye sıralayabiliriz. Bu alanları sırasıyla ele alarak tartışalım.

1) Kurum İmajı ve Tarihyazımı: Günümüzün değişik medyalarla imaj oluşturmayı ön plana çıkaran dünyasında kurumlar da tarihlerini imaj oluşturmakta kullanmak istiyorlar. Bu imaj oluşturma genellikle hem kurumun dışına hem de kurumun içine dönük oluyor. Kurum tarihine dayanarak dışta olumlu bir imaj yaratılırken içte de kurumun hangi değerlere uygun biçimde davranması gerektiği konusunda bir kural ortaya çıkarılmış oluyor. Kurum tarihi, kurum ideolojisi oluşturmakta kullanılıyor. Bu halde söz konusu olan, bir tarihyazımından çok postmodernist bir anlayışla tarihin ögelerinin, episodlarının imaj oluşturacak biçimde yan yana getirilmesidir.

Bu amaçla yapılan bir yazıcılığın bağrında belli çarpıtmaları taşıyacağı açıktır. Eleştirileri önemli ölçüde dışlayacaktır. Kurumların iyi yönlerini ön plana çıkartacak, nostaljik-duygusal ögelere yer verecektir. Görsel ve ikonografik malzemeler mümkün olduğunca çok kullanılacaktır. Çıkan ürün genellikle çok iyi kağıtlara, pahalı basım teknikleriyle basılacak, piyasada kitapçılarda satılmaktan çok toplumun etkili sanılan çevrelerine hediye edileceklerdir. Bu çevrelerde de okunmaktan çok bir kahve masası kitabı gibi, bakılan kitaplar olacaktır. Çoğu kez de, harcanan emek ve kaynakla orantılı bir akademik saygınlık yaratamayacaktır.

Eğer kurum tarihiyazımının imaj yaratmaya ilişkin olarak gelişmesi halinde yukarıda sıralanan özellikleri olacağı kabul ediliyorsa, tarihyazıcıları bakımından üzerinde düşünülmesi gereken, ciddi bilim etiği sorunları da var demektir. Bu sorunlar açıkça tartışılmalı, çözüm yolları aranmalıdır.

Eğer benim gibi gerçekliğin şöyle ya da böyle temsil edilebileceğine, ve bilimin bunu açıklaması gerektiğine inanıyorsanız, yapılabilecek şey, imaj geliştirme ve kurum tarihi yazmayı birbirinden ayırmaktır. Bu ayırma iki biçimde yapılabilir. Bunlardan birincisi kurum tarihi yazımı işini tarihçinin yapmasını beklemek, bu tarihten kurum imajı oluşturma işini ise ayrı bir uzmanlık alanı olarak görmektir. Bu halde iki ayrı kişi tarafından iki ayrı ürünün üretilmesi söz konusudur. Her

iki ürünü de kendi alanının ölçütlerine göre ayrı ayrı değerlendirmek gerekecektir. Kurum imajını oluşturan metnin elde edilmesinde bir tarihçi de çalışabilir, ama artık onun ürünü, tarih ürünü olarak değil, kurum imajı ürünü olarak değerlendirilecektir. Aynen bir edebiyatçı reklam yazarı olarak çalıştığında ürünün edebiyat alanında değil, başka bir alanda değerlendirilmesinde olduğu gibi. Bu ayırmanın ikinci bir yolu, tarihini yazdıran kurumun, bu tarihi bir imaj oluşturma aracı olarak kullanmaktan vazgeçmesinde bulunabilir. Bu halde kurum, bir tarihçiye bilimsel olarak tarihini yazdırmanın biraz sonra üzerinde duracağımız faydalarından yararlanmayı amaçlayacak ve bundan dolaylı olarak doğacak bir saygınlık varsa, onu paylaşmakla yetinecektir.

Kurum tarihçiliğinin imaj oluşturma ve tarih yazma işlevlerinin ayrışmamış olmasının ortaya çıkardığı tek etik sorun, nesnellik ya da taraflılık sorunu değildir. Aynı düzeyde önemli olan sorun, açıklık ve herkesin ulaşabilirliği sorunudur. Kurum tarihi kitaplarının bir prestij kitabı olarak yayınlanması onların maliyetini çok yükseltmekte ve çoğu kez de bu nedenle bu kitapların, okuması söz konusu olmayan çevrelere, hoş bir hediye olarak sunulmakta olmasıdır. Okuyup kullanması söz konusu çevreler ise buna ulaşamamaktadırlar. Bu sorunun aşılmasında belli sayıda lüks olmayan baskı yapılması vb. gibi çözümler düşünülebilir. Kurum tarihi yazıcılarına bu noktada ciddi bir sorumluluk düşmektedir. Çalışmalarını bu açıklığın sağlanması koşuluna bağlamalıdırlar.

Ama bir çok postmodernist düşünür gibi gerçekliğin temsilinin olanaksızlığını düşünüyor ve tarihe gerçeğe ulaşmak gibi bir misyon yüklemiyorsanız, yani tarihi büyük ölçüde bir metin yazma ustalığına indirgemişseniz, böyle bir ayırım konusunda duyarlı olmanız için de bir neden kalmayabilir.

Bu tartışmalardan sonra, tarihyazımı ile imaj oluşturma gayretlerinin ilişkilendirilmesinin bir başka yolu doğrudan kurumun imaj geliştirme yaklaşımlarının tarihini yazmak olabilir. Bu halde yukarıda tartışılan sorunlar ortaya çıkmaz. Bunu belki de biraz sonra ele alacağımız örgüt kuramı bağlamındaki tarihyazımı içinde düşünmek daha doğru olur.

2) Örgüt Kuramı Bağlamında Kurum Tarihi Yazımı: Değişik tarih felsefelerinde diğer sosyal bilimlerle tarihin ilişkisi farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Tarih diğer sosyal bilimlerin bir girdisi olduğu gibi, onların bir tüketicisi ya da onların yadsınması anlamını kazanabilir. Bu yazıda böyle bir tartışmaya girilmeden soruna yaklaşılmaya çalışıla-

caktır. Örgüt kuramı da, siyasal bilimler gibi, sosyoloji, ekonomi vb. gibi bir sosyal bilim alanıdır. Nasıl tarih yazılırken bu bilim alanlarındaki gelişmelerden bu alanların sorunsallarından etkileniyorsa, kurum tarihi yazımı da örgüt kuramıyla ilişki içinde olmalıdır.

Bu bağlamda kurum tarihi yazımının yanıtlayabileceği pek çok soru akla gelmektedir. Türkiye gibi geçiş halindeki bir ülkede kurumların oluşma dinamikleri Batı'daki kurumlardan farklılık göstermekte midir? Özellikle firmalar düzeyinde aile şirketi olarak kurulan bu kuruluşlarda, sermayenin anonimleşmesi doğrultusunda bir gelişme var mıdır? Böyle bir gelişmeye hangi aşamalardan geçildikten sonra varılmaktadır? Özel kuruluşlarla kamu kuruluşlarında karar verme mekanizmaları nasıl çalışmaktadır? Aralarındaki farklılıklar nelerdir? Bu kurumlar rasyonel karar verme kalıplarına göre çalışmıyorsa, Türkiye'de kurumlar için farklı davranış kalıpları ortaya çıkmakta mıdır? Özellikle kamu kuruluşlarında siyasal etkilenme ne düzeyde ve ne kanallarla olmaktadır? Bu kurumlar içinde siyasal etkilere direnmede ne tür mekanizmalar etkili olmaktadır? Kriz altında bu kurum nasıl davranmaktadır? Kriz içinde hangi aşamadan sonra örgüt içindeki denetim biçiminin değişmesine razı olunmaktadır? Çoğu kez kurumun kendi varlığı bir krize çözüm arayışına bağlıdır. Bu kriz altındaki kuruluş kurumun hangi özelliklerini belirlemiştir? Kuşkusuz bu sorular daha da artırılabilir. Burada tam bir listenin elde edilmesi amaçlanmıyor. Sadece kurum tarihi yazımına böyle sorularla yaklaşılmasının bu alanı ne kadar ilginç kılabileceği gösterilmek isteniyor. Oysa Türkiye'deki kurum tarihi yazımının genellikle bu alandan oldukça uzak kaldığı söylenebilir. Bu uzak kalışta tarihyazıcılarının formasyonunun uygun olmayışından çok, kurumların böyle tarihlerin yazılmasına uygun arşivlerinin bulunmayışı etkili olmaktadır.

Bu alanın gelişmesi, kurum tarihlerini, kurumlar için, imaj oluşturmanın ötesindeki bir anlamda yararlı hale getirecektir.

3) Ülke Tarihinin ya da Bir Sektörün Tarihinin Yazılmasında Bir Başlangıç ya da Yeni Bir Bakış Açısı Olarak Kurum Tarihi Yazımı: Tarihi yazılan kurumların genellikle büyük kuruluşlar olduğu düşünülürse, hem ülke tarihi hem de ülkedeki ilgili sektörün tarihini yazmak açısından bu kurumların tarihinin bilinmesi, çoğu kez, ülkenin bu alandaki tarihin bilinmesi olmaktadır. Bu saptama hem ekonomi kuruluşları için doğrudur, hem de diğer toplumsal nitelikli kurumlar için

geçerlidir. Örneğin bir Sümerbank'ın tarihi Türkiye'de sanayileşmenin, bir Cumhuriyet Halk Partisi'nin tarihi Türkiye'de siyasal yaşamın tarihidir. Bu halde bu kurumların tarihinin yazılması, büyük ölçüde, bu alanlarda Türkiye tarihinin yazılması demek olacaktır.

Böyle olunca kurum tarihleri Türkiye'de büyük ölçüde sektör tarihleri biçiminde yazılmaktadır. Tarihçinin yanıtlamaya çalıştığı daha önce üzerinde durduğumuz kurumun iç yapısına dönük sorunlardan çok, sektöre ilişkin sorunlar olmaktadır. Bu sektörün kurulmasına ve gelişmesine söz konusu kurumun nasıl bir katkıda bulunduğu, zamanla sektör içindeki payının nasıl geliştiği vb. gibi sorular yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Kurum tarihlerinin bu biçimde yazılması, sektörlerin daha iyi tanınmasına olanak vermekte, sektör tarihlerini bir anlamda somutlaştırmaktadır.

Türkiye'deki kurumsal tarihyazımının büyük ölçüde bu sorun etrafında gelişmiş olmasının değişik nedenleri vardır. Çoğu kez kurum tarihi yazıcıları genel tarihyazımı alanından gelmekte, kurum tarihlerine de bu gözlükle bakmaktadırlar. Ama bu seçme, çoğu kez bir düşünsel seçme olmaktan çok, zorunlulukların ortaya çıkardığı bir seçme olmaktadır. Tarihlerinin yazılmasını isteyen kurumlar çoğu kez tarihyazıcısına düzenli bir arşiv sunamamaktadırlar. Tarihi yazmasını istedikleri kişiden, kaynakları kendisinin sağlamasını istemektedirler. Bir örgüt kuramı sorunsalı içinde kurum tarihi yazmaya olanak verecek belgeler çoktan kağıt hamuru olmuş bulunmaktadır. Bu durumda tarihyazıcısının yapabilecekleri çok sınırlanmaktadır. Bu tartışmalar her halde kurumlara arşivlerini saklama sorumluluğunu hatırlatma bakımından yararlı olacaktır. Yalnız sorumluluğu hatırlatmak yeterli olmaz, bu arşivlerin oluşturulması ve saklanması yollarını da göstermek gerekir. Bu tür bir kurum tarihi yazımının üzerinde durulmayan bir başka gerekçesi, belki de diğer türlerdeki kurum tarihi yazımlarına göre kurum imajı oluşturmaya daha uygunluğu olmaktadır.

4) Kurum Tarihini Yazarken Ülke Tarihini Gözlemleyecek Bir Tarihyazımı: Bu tarihyazımı bir kurumun gelişiminin içinde bulunduğu çevre ile etkileşim içinde gerçekleştiği kabulünden hareket ederek, kurumun gelişiminin hikâyesini tarihsel bir anlatım içinde kurmaya çalışmaktadır. Böyle bir anlatım içinde kurumun davranışlarındaki yani çevreyle ilişkilerindeki değişmeler, kurum tarihinden hareketle ülke tarihini gözlemlemek olanağı verecektir.

Böyle bir tarihyazımı da kurumun oldukça düzenli ve kesintisiz bir arşivinin varlığını zorunlu kılar. Bu tür tarihyazımı ikinci ve üçüncü tür sorunsala göre kurum tarihi yazımının bir sentezi olarak da görülebilir. Bu sorunsala göre yazılmış bir tarih büyük ölçüde ikinci sorunsal alanında ortaya atılan konuların tarihsel bir bağlamda tartışılmasına olanak veren bir çerçeve oluşturacaktır.

3. Son Verirken

Bu tartışmamızda kurum tarihçiliği alanının gerek ilgi, gerek kaynak bakımından önemli potansiyel taşıdığını gördük. Bugünkü toplantıda ve benzerlerinde yapılacak tartışmalarla, bu alanın elé alınışındaki sorunsallar açısından tarihyazımımızı geliştireceğimizden kuşku duymuyorum. Önümüzdeki yıllarda bu alanda karşılaşacağımız en önemli darboğazın kurumların arşivlerinin bulunmaması ve hergün yok olmakta oluşundan doğacağı açıkça görülmektedir. Kurumları bu alanda daha bilinçli davranmaya çağırmakta yarar var. Bu konuda Tarih Vakfı'na da önemli sorumluluklar düştüğünü daha iyi anlıyoruz.

*Konut Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler**

1. Giriş

Günümüzde konut tarihi yazımı ayrı bir uzmanlık alanı olmaktan çok değişik disiplinlerden gelen bilim adamlarının ilgilendiği bir alan: Arkeologların, etnologların, antropologların, toplumsal tarihçilerin, mimarlık tarihçilerinin, kent tarihçilerinin ilgisini çekiyor. Yazılan konut tarihlerinin yöneldiği dönemler, kurulan anlatının yöneldiği konular ve nedensellik ilişkileri, konut tarihini yazanların geldikleri disiplinlere bağlı olarak önemli farklılıklar göstermektedir.

Bunun beklenen bir durum olduğu ve önümüzdeki dönemlerde de süreceği söylenebilir. Ama bunun ötesinde, belli bir disiplinin uzantısı olmayan bir konut tarihinin nasıl yazılabileceği de, üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Bu yazıda bu soruya bir yanıt aranmaya

* Bu yazı Habitat II Konferansı için hazırlanan sergi kitabında yayınlanmıştır. Yıldız Sey (der.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul. 1996, s. 6-14.

çalışılacaktır. Böyle bir tarihyazımının sorunsalı ne olabilir? İzlenecek yöntem ne olmalıdır?

Bu sorulara yanıt aranırken önce konut tarihinin anlatısının nasıl kurulabileceği üzerinde durulacaktır.

2. *Konut Tarihi Anlatısının Nasıl Kurulabileceği Üzerine*

Tartışmanın bir başlangıcı olarak konut tarihini, konutun insanlık tarihinde ortaya çıkışından günümüze kadar geçirdiği evrim üstüne kurulan anlatı olarak tanımlayabiliriz. Bu tanımın, üzerinde oldukça geniş bir uzlaşı sağlayacak genellikte olduğu söylenebilir. Herhangi bir konuda tarih yazmaktan söz edildiğinde uyanan beklentileri büyük ölçüde karşılamaktadır.

Ama bu çok genel tanımlama bile üzerinde tartışılması gereken pek çok soruyu beraberinde getirmektedir. Konutların gelişimini, uzun bir zaman içinde, süreklilik halkalarını kurarak anlatmayı amaçlamaktadır.

Konut tarihini böyle sıkı bir süreklilik içinde kurmaya çalışmak hem kavramsal hem de pratik bakımından önemli sorunlar yaratmaktadır. Kavramsal bakımdan sakıncası bir tarihselcilik anlayışına hapsolma tehlikesini taşımasıdır. Genel olarak tarihselci ele alış, tarihi kendine özgü yasalara uyan özel bir disiplin olarak görür, sadece olayları ve olayların birbirlerine zincirlenişini oluşturan koşulları betimlemeyi esas alır. Böyle bir anlatım içinde her olgu yinelenemeyen tekil bir olgu haline gelir. Bu nedenle de tarihselci bir yaklaşımda genel açıklamalara ulaşma olanağı kalmaz.

Konut alanına uygulandığında bu tutumuyla tarihselci yaklaşım konutun oluşumu açıklama çabalarını anlamsızlaştırdığı gibi, pratikte de konut tarihini adeta yazılamaz hale getirecektir. Tarihselci bir anlatı kurulmaya çalışıldığında, belli bir yörenin, belli bir döneminin konut tarihinin yazılması başarılamaz. Çünkü tarihsel zincirin tümü kurulmadıkça, bu hep tamamlanmamış, eksik bir çaba olarak kalacaktır. Ayrıca pratikte çoğu kez tüm zamanlar için böyle bir sürekliliği kuracak bilgi de yoktur. Tarihselci buna rağmen, bir süreklilik kurma arayışına girdiğinde, anlatısı içinde böyle bir süreklilik etkisini uyandırmak için, bilgi yerine büyük ölçüde kendi otoritesini koyacaktır.

Tarihselciliğin sorunlarından söz etmek uzun süreleri kapsayan konut tarihi yazımlarının olanaksızlığı ya da gereksizliği gibi bir yanlış kanıya yol açmamalıdır. Burada yadsınan tarihselciliktir, yoksa uzun süre değil. Konut tarihi yazımından amaçlanan, belli dönemlerde konutların ne tür toplumsal etkilerle ne biçimler aldığının ortaya konulmasıyla konut olgusunun daha iyi tanımlanması ve açıklanmasıysa, uzun süreli analizler, hem belli eğilimlere açıklık kazandırmak, hem de konutun oluşumunun çok yönlülüğünü daha iyi kavrayabilmek için gereklidir. Eğer uzun süreli konut tarihi yazımının anlatısı açıklamalar üzerine kurulursa, konut olgusu üzerinde genellemelere gitmek olanağı ortaya çıkacağı gibi, tarihselciliğin tarihyazımı pratiğinde ortaya çıkardığı sorunlarla karşılaşılmayacaktır. Belli bir dönemin konut tarihinin yazılması olanaklı hale gelecektir. Açıklayıcı bir tarihyazımının benimsenmesi sürekliliğin görülmesine ve kurulmasına engel değildir. Bir toplumda bir konut türünden diğerine geçiş açıklanarak süreklilik kurulabilir. Ama süreklilik tek başına temel açıklayıcı öge haline gelmez. Eğer aynı konut türleri zaman içinde yeniden üretiliyorsa, bunun nedenini geçmişten gelen bir süreklilikte aramak yerine, bu konut türünü ortaya çıkaran koşulların yeniden üretilmesinde aramak yaklaşımının benimsenilmesi doğru olur.

3. Konut Tarihinin "Büyük Patlaması"

Tarihselci anlatı ve onun kadar olmasa bile, açıklayıcı tarihyazımı da bir başlatıcıya gereksinme duyacaktır. Aynen evrenin tarihinin "büyük patlamasında" olduğu gibi. Konut tarihi yazımının başlatıcı büyük patlaması olarak, insanlık tarihinde konutun doğuşu ele alınabilir.

Konutun doğuşu insanlığın evriminde belli bir gelişme aşamasına tekabül etmektedir. Hayvanların da, içgüdülerinin yönlendirmesiyle gerçekleştirdikleri, doğanın koşullarına karşı kendilerini koruyan inleri, yuvaları vardır. İnsanın da evriminin başlangıcında bu tür yuvaları vardır. İnsanın gelişmesiyle birlikte yuva nitelik değiştirmeye başlar, insansı topluluklar döneminde, içgüdünün yönlendirmesinin ötesine geçebilen, bir ölçüde biriken yaşam deneylerinin bilgisinin yönlendirmelerinin de etkisini taşıyan barınaklar ortaya çıkar, insanın toplumsallaşma yolunda ilerlemesine paralel olarak da, insanlar bir yere yerleşirken,

sadece korunmalarını gerçekleştirme sorununun çözümüyle yetinemezler. Toplumsal ilişkilerini sürdürme işlevini de yüklenmeye ve toplumsal anlamlar taşımaya başlarlar. İşte bu aşamada konutun ortaya çıkışı gerçekleşmiştir.

Konut tarihi yazımının büyük patlaması böyle kurulunca, konutun varlığını belirleyen beş koşul, 1) dış etkilerden belli ölçüde bir koruyuculuğu gerçekleştirirken belli bir özel alan oluşturması, 2) insanlarca inşa edilmiş olması, 3) belli bir sürekliliğinin bulunması, 4) içinde bulunduğu toplulukla ilişkilerinde kararlılık sağlaması, başka bir deyişle bir adres oluşturması, 5) içinde yaşayanlarca ve toplulukta yaşayan diğer kişilerce anlam yüklenmesi diye sıralanabilir.

Konutun doğuşunun bu koşullarla tanımlanmış bulunması, daha sonra üzerinde durulacak olan bir dönem ve bir yöreye ilişkin konut tarihinin nasıl yazılması gerektiğine ilişkin tartışmaya da ışık tutacaktır.

4. Konut Tarihi Yazımında Dönemlendirme ve Bölgelere Ayırma Sorunu

Her alandaki tarihyazımında olduğu gibi konut tarihi yazımında da zaman ve mekânın nasıl ele alınacağı konusunda açıkça bir seçme yapılmak durumundadır. Zaman ve mekân simetriktir. Birisi konusunda yapılan bir seçme diğeri konusunda yapılan seçmeye de yol gösterir.

Bu konuda yapılacak ilk seçme, zamanın analize nasıl katılacağı konusunda olacaktır. Zaman, analizlerde, bir takvim zamanı olarak mı ele alınacaktır? Başka bir deyişle sürekli olarak akıp giden doğrusal bir zaman kavramı mı seçilecektir? Yoksa konut türlerinin değişmesine bağlı olarak, ordinal skalada bir sıralamayı öngören, yani kesikli bir zaman kavramı mı seçilmelidir.

Eğer tarihselci bir konut tarihi yazımı benimsenmiş olsaydı, sürekli akıp giden bir zamanın seçilmesi kaçınılmaz olurdu. Oysa açıklayıcı bir konut tarihi yazımı için böyle bir gereklilik yoktur. Süreksiz, kesikli bir zaman kavramı da kullanılabilir.

Ordinal skalada, yani kesikli bir zaman kavramı kullanılarak konut tarihi yazılması amaçlandığında ilk akla gelen, bu zamanlamayı konutun evriminin iç mantığına oturtmaktır. Böyle bir zaman kavramının ortaya konulabilmesi için konutun evriminin aşamalandırılması gerekir.

Konutun evriminin aşamalandırılması konusunda birden fazla seçenek vardır. Bu seçenekler konut tarihinin yazılmasına sebeb olan nesnenin nasıl ele alındığına bağlı olacaktır. Bu konuda üç seçenekten sözedilebilir. Birincisi, tek konutu analizin nesnesi olarak seçmektir. Zamanlamayı oluşturmak için de, onun gelişen tiplerinin ortaya çıkışına paralel olarak, aşamaları saptamaktır. İkincisi ise, konutun ortaya çıkışına ilişkin tartışmamızda gördüğümüz üzere, konutun varlığının toplumsallaşmayla yakından ilişkisinden yola çıkmaktır. Yani toplum ile konutu bir bütün olarak analizin nesnesi olarak ele almaktır. Toplumun gelişmesinin aşamalandırılmasının konut tarihini aşamalandırmakla özdeş olduğunu kabul etmektir. Üçüncüsü ise yeni konut sunum biçimlerinin ortaya çıkışına göre bir aşamalandırmaya gitmektir. Her üç seçeneğin de diğerlerine göre üstünlüğü ve sakıncaları vardır. Bunları ayrıntılı olarak ele alalım.

Konut tarihinin nesnesi olarak konutu ve onun tiplerini ele almanın temel üstünlüğü, konut tarihinden söz edildiğinde ilk akla gelen beklentilere uygun düşmesidir. Eğer toplumda farklılaşma yüksek değilse, konutun yapımında farklılıkların yaratılması kendi başına bir değer haline gelmediyse, konut tarihindeki bir aşamayı belirleyecek olan konut tipinin seçilmesinde önemli bir sorunla karşılaşılmaz. Ama toplumda çok belirli hale gelmiş tabakalar varsa, temsil edici tipin seçilmesinde sorunlar ortaya çıkar. Eğer toplumun değişik tabakaları için saptanan tipler aynı dönemde birlikte değişme gösteriyorlarsa, toplumda birden fazla tipin saptanmış olması dönemleme açısından bir sorun yaratmaz. Eğer bunlar farklı zamanlarda dönüşüm geçiriyorsa ya her toplumsal katman için ayrı bir dönemlemeye başvurmak ya da dönemlemeyi en yaygın tip üzerinden gerçekleştirme yoluna gitmek gerekir. Tiplendirme konusunda karşılaşılacak bir diğer sorun, konutların farklı olarak tasarlanmasının kendisinin bir değer haline geldiği dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin modern mimarlık değerlerinin hakim olduğu dönemde böyle bir güçlükle karşılaşılacağı söylenebilir. Bunu aşmanın yolu, dönemin konutunu karakterize eden özelliğin çeşitlilik olduğunu kabul etmek ve başka ortak özellikler aramaktır.

İkinci seçenek toplum ile konutun bütünlüğünden hareket ederek aşamalandırmayı toplumsal formasyonların ya da başka bir deyişle toplumsal düzenin değişmesine dayandırarak yapmaktır. Buradan hareketle her toplumsal formasyonun ne tür konutlar ortaya çıkardığı ele

alınacaktır. Bu durumda tarihyazımının temel ilgisi toplumsal formasyon üzerinde yoğunlaşmıştır. Konut bu formasyondan çıkarsanmaktadır. Eğer toplumsal formasyon ile konut tipleri arasında birebir ilişki bulunduğu kabul edilirse, toplumsal formasyondan başlayarak konutu çözümleme, konuttan başlayarak yapılan bir çözümlemeye göre önemli bir fark doğurmaz. Oysa konutla toplum arasındaki ilişkinin daha karmaşık olduğu, bire çoklu bir ilişki bulunduğu kabul edilirse, önemli bazı farklar doğar, kurulan anlatının konut üzerinde odaklanması zayıflar.

Üçüncü seçenek ise konut sunum biçimlerine göre bir aşamalandırmaya gitmektedir. Konut, toplumdaki değişik aktörlerin birarada gerçekleştirdiği bir üründür. Kullanıcıdan, inşaa edene, tasarlayana ve yönetime kadar değişik aktörler değişik roller yüklenirler. Bu aktörlerin yüklendiği rollerin değişmesine bağlı olarak farklı konut sunum biçimleri oluşur. Her konut sunum biçimi içinde üretilen konutun niteliği ve yarattığı çevre kalitesi değişir. Bu yola başvurulması halinde, konuttaki gelişmeleri aşamalandırmada konutun tiplendirilmesine dayanılması halinde karşılaşılan güçlüklerin aşılması kolaylaşır.

Bu üç seçenekten herhangi biri kullanılarak, konut üretiminin iç mantığına dayanarak bir aşamalandırma yapıldığı zaman ordinal skalada bir konut tarihi zamanı elde edilecektir. Bu zaman akışı konuta referansla elde edildiği için, bir kez tanımlandığında konut tarihinin dönemlemesi de elde edilmiş olmaktadır. Konuta özgü böyle bir dönemlemenin geliştirilmesi, konut tarihini siyasal tarihin dönemlemelerine göre yazılma sapmasından koruyacaktır.

Zaman bakımından yapılan dönemleme kavramının, mekân açısından simetriği ise coğrafi mekânı bölgelere ayırmaktır. Konut tarihi yazımını pratikte olanaklı kılmak için dönemlendirmeye gitmek kadar, bölgelendirmeye gitmek de gereklidir. Bölgelendirmenin mantığı da dönemlendirmenin mantığına benzer biçimde kurulabilir. Konutun aşamalandırılmasında kullanılan tiplendirilme ya da sunum biçimi farklılıkları, bölge ayrımlarını temellendirmekte de kullanılabilir. Ama buradaki farklılıklar, gelişmenin aşamalarını temellendirmeye yarayanlardan farklı olacaktır. Burada daha çok aynı gelişme aşamasındaki konutlar arasındaki bölgesel farklılıklar sözkonusudur. Çoğunlukla değişik çevresel koşullara uyumdan kaynaklanan farklılıkları içerecektir. Bölgesel ayrımlar bu tür farklılıklar üzerine dayandırılacaktır.

İster zamanda bir dönemleme yapılsın, ister mekânda bir bölgeleme yapılsın, geçiş dönemleri ve geçiş bölgeleri gerçeği varolacaktır. Bu alanlardaki konutlarda birden fazla dönemin ve bölgenin konutlarının özellikleri gözlenecektir. Ama geçiş dönemleri ve bölgelerinin varlığı böyle bir ele alışı geçersiz kılmaz. Tersine dönemleme ve bölgelere ayırma konusunda geliştirilen açık ölçütler, bu geçiş alanlarının değerlendirilmesini ve yorumlanmasını da kolaylaştıracaktır.

5. Bir Dönemin ve Bölgenin Konutunun Kapsamlı Bir Betimlemesi ve Açıklaması Nasıl Yapılabilir?

Ordinal skalada bir zaman anlayışıyla, açıklayıcı bir konut tarihi yazımı yolunun benimsenmesi halinde, bu tarihyazımında belli bir bölge ve dönemdeki konutların niteliklerinin betimlenmesi ve bu niteliklerin ortaya çıkmasının nedenlerinin açıklanması, bu tarih kurgusunun yapı taşlarını oluşturacaktır. Bu nedenle böyle bir betimlemenin ve açıklamanın nasıl yapılacağı üzerinde biraz ayrıntılı olarak durmakta yarar vardır.

Böyle bir açıklama için öncelikle, açıklamanın bağımlı değişkeni olan konutun hangi bağlamda betimlendiğine açıklık kazandırmak gerekir. Konutun betimlenmesinde değişik disiplinlerin farklı seçmeleri olmaktadır. Bunlardan birincisi, konutu yalnız fiziki niteliğiyle bir kültürel yapım (*artefact*) olarak ele almaktır. Sanat tarihinin hatta mimarlık tarihinin bakış açısı böyledir. İkincisi ise hanehalkı ile konutu bir bütün olarak ele almaktır. Bu halde konut adeta hanehalkının bir kabuğu olarak görülmektedir. Antropolojinin bakış açısının bu olduğu söylenebilir. Üçüncüsü ise konutu bir yerleşme dokusunu ortaya çıkaran bir birim olarak görmektir. Kent tarihçisinin konutu tanımlamasında ise ağır basan bu yön olacaktır.

Aslında konutun çok yönlü betimlenişinin ancak bu üç bakış açısı birden içerildiğinde tamam olacağı söylenebilir. Bağımlı değişken böyle tanımlandığında, bu değişkeni açıklayan bağımsız değişkenlerin de ne olacağı açıklık kazanır. Üç bağımlı, yedi bağımsız değişkenden oluşan bir sistemin hem betimleme, hem de açıklama yapmak için yeterli olacağı söylenebilir. Önce bağımlı değişkenleri daha sonra diğerlerini sıralayarak tanımlayalım.

Birinci değişken, konutun büyüklüğünü, tipini, yapı kalitesini ve performansını içerir. Buna kısaca fiziki özellikleri denilebilir. Konutların estetik nitelikleri de bu özellikleriyle birlikte oluşmaktadır.

İkinci değişken konut içi yaşamda yeralan, yemek hazırlama, yemek yeme, temizlenme, tuvalet, giyinmek, okumak, öğrenmek, dinlenmek, eğlenmek, misafir ağırlamak gibi faaliyetleri gerçekleştirme biçimleri ve bunlar için gerekli araç, gereç ve eşyalardır. Burada, bağımlı bir değişken olarak ele alınan bu ikinci değişkeni, birinci değişkeni belirleyen bağımsız bir değişken gibi düşünmek de olanaklıdır. Buradaki sınıflamada birinci değişkenin yanısıra ikincisinin ayrı bir bağımlı değişken olarak ele alınmasıyla her iki değişkenin birlikte olarak bağımsız değişkenler tarafından belirlendiği kabul edilmiş bulunmaktadır.

Üçüncü değişken tek tek konutların biraraya gelmesiyle ne tür bir kentsel doku ve topluluk (*community*) oluşturduklarıdır. Konut ancak çevresinin bütünlüğü içinde tam olarak kavranabilir. Bu değişkenin bir mahalle bütünlüğü içinde de düşünülmesi olanaklıdır.

Bu üç değişkenin tanımlanmasıyla bağımlı değişkenler tamamlanmış olmaktadır. Dördüncü değişkenin tanımlanmasıyla bağımsız değişkenlere geçilmiş olacaktır.

Dördüncü değişken konutun dış ilişkileri diye özetlenebilir. Bu dış ilişkiler gerçekte konutun işlevinin ne olacağını belirler. Konutun içinde ve konutun dışında yeralan faaliyetler arasındaki işbölümünü ortaya çıkarır. Bu işbölümünün iki boyutu ön plana çıkmaktadır. Birincisi iş alanlarıyla olan ilişkisidir. Genellikle konutun iş zamanı dışında yaşanan yer olduğu kanısı yaygındır. Başka bir deyişle emeğin yeniden üretildiği yer olarak görülmektedir. Oysa konut tarihi içinde, konutun işyeriyle bütünleştiği dönemler olmuştur. Ayrıca bilgi toplumuna geçilirken, konut ile işyerinin birleşmesi yeniden gündeme gelmektedir. Konut tüm tarihi boyunca emeğin yeniden üretildiği yer olmuştur. Bu tarih boyunca, zaman zaman, üretim alanı olmak işlevini de yüklenmiştir. İş ve üretim işlevlerinin konut içinde yeralmış olması, ya da ayrışarak konut dışına çıkmış olması, konutun biçimlenişini büyük ölçüde belirlemektedir.

Konutun dış ilişkiler bakımından üzerinde durulması gereken ikinci boyutu, toplumda özel ve kamusal alanların nasıl ayrıştığı ve ne işlevler yüklendiğiyle yakından ilişkilidir. Konut tüm tarihi boyunca özel alanın yeri olmuştur. Ayrıca erkek ve kadının kamu alanındaki görünme

derecelerinde ve aldıkları roller de, tarih boyunca, değişik dönemlerde, önemli farklılıklar görülmektedir. Konut, kadının ve erkeğin kamu alanında görünme derecesini farklılaştırmada temel mekanizmalardan biri olma işlevini görmektedir.

Beşinci bağımsız değişken toplumdaki katmanlaşmadır. Bu katmanlaşma sınıfsal farklılıklarla olduğu gibi, gelir farklılıklarına, ölçütlerdeki farklılıklara da dayanarak temellendirilebilir. Bu farklılıklar hane halklarının hem ödeme gücünü hem de beğeni ve tercihlerini etkileyerek, talep yönünden konutları belirlemektedir. Bu konutların büyüklük ve kalite farklılıklarını açıklamakta önemli ölçüde açıklayıcı olacaktır.

Altıncı bağımsız değişken olarak, yapı teknolojisi ve malzemesi ele alınabilir. Bu değişkenler hem toplumdaki bilgi ve beceri birikimine bağlıdır hem de yöresel bağlamdan etkilenmektedir. Bu nedenle konutun zamanda ve mekânda yapı performansı açısından, yani dayanıklılık, ısı tutma kapasitesi, ses geçirgenliği vd. özellikler açısından farklılaşmasını ortaya koymak bakımından yararlı olacaktır.

Dördüncü, beşinci, altıncı değişkenler belli bir dönem ve yöredeki konutun yüklendiği işlevleri, biçimlenmesini, niteliklerini belirleyen dış değişkenler olarak adlandırılabilir.

Yedinci bağımsız değişken kısaca konutun iç ilişkiler sistemi olarak nitelenebilir. Hanehalkının büyüklüğü, kompozisyonu, aile içi işbölümü, emeğin yeniden üretilmesi için gerekli faaliyetlerin aile yaşamında yarattığı günlük ritm vd. sayılabilir. Bu değişken, konut iç mekânının işlevsel ayrışmasını ve iç örgütlenmesini büyük ölçüde etkilemesi bakımından önemlidir.

Sekizinci bağımsız değişken, konuta yüklenen anlamlar, konutla ilgili inançlardır. Konutun sembolik işlevler yüklenmesiyle ilişkilidir. Konutların bu işlevlerinin önemi tarihin değişik dönemlerinde farklı yoğunlukta olmuştur. Toplumların dünyevileşme yönünde ilerlemeleriyle konutların bu işlevlerinin göreli önemlerini kaybedeceği ve nitelik değiştireceği söylenebilir. Bu değişkenin bağımsız değişkenler arasından çıkarılarak dördüncü bir bağımlı değişken haline getirilmesi de düşünülebilir. Bu tercih söz konusu değişkene yüklenen özerkliğe ilişkin varsayımla yakından ilişkili olacaktır.

Buraya kadar ele aldığımız bağımsız değişkenler tek birim olarak konutu açıklamaya dönüktür, oysa konutların yanyana gelerek bir

kentsel dokuyu oluşturma özellikleri konusunda açıklayıcılıkları sınırlıdır. Üçüncü bağımlı değişkeni oluşturan bu konudaki değişmeleri açıklamak için de iki bağımsız değişkeni daha analizlere katmak gerekir.

Dokuzuncu değişken, toplumdaki birlikte yaşam kurallarını ve alışkanlıklarını kapsamaktadır. Toplumda yaşayanların yaşam alanını nasıl oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu kurallar ve alışkanlıklar, konutların yanyana gelerek nasıl bir yaşam alanı oluşturduklarını belirler.

Onuncu ve son değişken, konut ve yerleşmeye ilişkin yasal düzenlemelerdir. Bu değişkenin dokuzuncu değişkenle birlikte düşünülmesi de olanaklıdır. Eğer toplumdaki kişilerin yaşam tercihlerinin yasal sisteme tam olarak yansıyabildiği düşünülürse, iki değişken arasında ayrım yapmak için bir neden kalmaz. Ama çoğu kez bu özdeşlik yoktur. İki değişken arasındaki açıklık ortaya çıkan konut dokularındaki uyumsuzlukların nedeni olacaktır.

Bu bağımsız değişkenler arasında konutun içinde bulunduğu iklim koşullarının yeralmamış olması dikkatli bir okuyucunun hemen gözüne çarpacaktır. Bunun temel nedeni bu yazıda konutların tarihlerinin yazılmasında bölgeler ayrımına gidileceğinin kabul edilmiş olmasıdır. Bölgesel ayrım yapılmasıyla bu ayrımın daha başlangıçta analize katılmış olacağı varsayılmaktadır. Tabii bu varsayımın geçerliliği bölgelerin ölçeğinin doğru seçilmesine bağlı olacaktır.

Konutu betimleyici ve açıklayıcı değişkenlerin böyle bir ayrım içinde sunulması, belli bir dönemin ve yörenin konutuna ilişkin açıklayıcı bir anlatının nasıl kurulabileceğine yol göstermiş olmaktadır. Ama açıklayıcı bir anlatının kurulmasını mekanik bir işlem haline getireceğini düşünmemek gerekir.

6. *Açıklayıcı Bir Anlatının Kurulmasında Gözönüne Alınması Gerekenler*

Açıklayıcı bir tarihyazımı anlatısının kurulmasından söz edilmesinin doğurabileceği bir yanlış arayış konusunda dikkatli olmak gerekir. Burada sıkı tarihsel determinizm arayışı yoktur. Nitekim, bölgesel farklılaşmalardan söz edilmesi, böyle bir arayışın olmadığının, belli bir olumsallığın (*contingency*) benimsendiğinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle burada söz konusu olan açıklamadan ne kaste-

dildiğine berraklık kazandırmak gerekir. Buradaki açıklayıcılık, bir toplumda ve bir yörede ortaya çıkan konutların hem toplumun hem çevrenin özelliklerinden etkilendiğini ve kişilerin konut konusundaki seçmelerini bu etkiler altında yaptıklarını varsayıyor. Açıklayıcılık işte bu etkileri ortaya çıkarmak anlamını taşıyor. Böyle bir açıklayıcılık anlayışı içinde, kişinin toplum tarafından şeyleştirilmiş olması ya da kişinin seçmelerinin her şeyi belirlediği türündeki iradeci sapmaları taşımıyor. Bu açıklayıcılık anlayışı içinde, toplumdaki deney ve teknoloji birikiminin getirdiği ilerlemeler ile çevresel bağlamdan gelen etkiler kolayca analize katılabilecektir. Ayrıca kişiyi şeyleştirmediği için, onun seçmelerine açıktır. Olumsallığa kapalı olmayışı da bu nedenledir. Bu açıklığın sağladığı esneklik, konut tipi türlerinin zaman içinde dönüşme sürecini sadece dış etkilere bağlı olmaktan kurtarması açısından da önemlidir.

Açıklamanın bu biçimde ele alınması, bu yazıda bağımlı ve bağımsız değişkenler sıralanırken kültüre yer verilmemiş olmasının nedenine de açıklık getirmektedir. Konutu betimlemek ve açıklamak için burada önerilen değişkenlerin hepsi de kültürün ögeleridir. Ama tüm olarak kültür, bir açıklayıcı değişken halinde çözümlemeye girmemiştir. Kültürün tümünün açıklayıcı olarak kullanılması değişmeleri açıklamaya yardımcı olmamaktadır. Çoğu kez kültüre dayalı açıklamalar ya totoloji haline gelmektedir ya da ulaşılması olanaksız, metafizik bir öz arayışına dönüşmektedir. Kültür değişkeni, çözümlemelerde konutun sürekliliğini açıklamakta kullanıldığında ise kültüre, sahip olduğundan daha fazla bir özerklik yüklenmiş olmaktadır. Sürekliliği böyle değişmeyen monolitik bir faktöre bağlamak yerine, ayrıntılı, açıklayıcı faktörlerin sürekli olarak benzer konutları yeniden üretmesi olarak ele almak, daha doğru bir tutumdur. Bu tutum değişmeyi de, sürekliliği de daha iyi açıklar.

Belli bir dönemde belli bir toplumdaki konutların gelişimini açıklamak için burada önerilen yaklaşım konut düzeyindeki açıklamalar için yeterlidir. Ama konutların gelişiminin açıklanmış olmasından yola çıkarak, bu açıklamaların her koşulda yerleşmelerin değişmelerini de açıklayacağı yanılgısına düşülmemelidir. Genel bir ilke olarak mikro analizlerden makro sonuçlar çıkarılmasının sorunlar yaratacağı bilinmektedir. Ayrıca bu konuda öyle tarihsel örnekler bulunabilir ki, toplumsal koşulların değişmesi, doğrudan yerleşmelerin niteliğinin

değişmesini gerektirmiş ve konutlar o yerleşme içinde yeniden şekillenmiştir. Bizans döneminde *polis*'ten *kastron*'a geçiş örneğinde olduğu gibi. Bu örnekler daha da artırılabilir. Açıklamaları geliştirirken ilişkilerin yönünde değişme yaratan bu tür olguların saptanmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Açıklayıcılık kademelenmesini gözden uzak tutmamak gerekecektir.

7 Son Bir Değinme

Unutulmamalıdır ki genelde tarihyazımı bir bilim olduğu kadar bir sanattır da. Konut tarihi yazımı da bu bakımdan bir istisna değildir. Konut tarihi yazımının yaklaşımı ve yöntemi konusunda düşünce geliştirilmesi, bu alandaki seçmelerin netleştirilmesi, kuşkusuz yazılan tarihin kalitesini ve tutarlılığını geliştirecektir. Ama tarihyazımının sanat yönüne olan gereksinmesini ortadan kaldıramayacak, basitleştirilmiş bir rutine indirgeyemeyecektir.

*Türkiye'deki Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler**

1. Giriş

Türkiye'de yerelin tarihinin yazılmaya başlanmasının ve kentin tarihinin yazılabilecek bir toplumsal olgu ya da özne olarak görülmesinin 1870'li yıllarda başladığı söylenebilir. İsmail Beliğ Efendi'nin *Tarihi Bursa (1871)*, Lamii Çelebi'nin *Şehrengiz-i Bursa (1871)*, Şakir Şevket'in *Trabzon Tarihi (1873)*, Lütfi'nin *Şam Tarihi (1883)*, benim, Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* içinde bulabildiğim ilk yerel tarih ya da kent tarihi örnekleridir. 1870'ler sonrasında kent tarihi yazımı konusunda bir ilginin doğmasında değişik nedenler bulunabilir. Bunlar arasında yabancıların çalışmalarının etkisi, yine 1870'li yıllarda vilayet matbaalarının kurulması, vilayet salnamelerinin yayınlanmaya başlaması, belediyelerin kurulmaya başlamasından sonra kentlerin tarihinin yazılabilecek bir olgu olarak ortaya çıkması sayılabilir. Bunlara yirminci yüzyılın başlarında "seyyahların" sayıca artması ve

* Bu yazı 16-18 Haziran 1997 de Uludağ Üniversitesi'nin Bursa'da düzenlediği Osman Gazi Bursa Araştırmaları Uluslararası Kongresi'nde bir bildiri olarak sunulmuştur.

kent rehberlerine gereksinme duyulmaya başlanması eklenebilir. Bu rehberlerin ilk örnekleri olarak Mustafa Ziya'nın *Rehnümay-ı Bağdat (1896)*, Mustafa Suad'ın *Haritalı İstanbul Rehberi Yahut İstanbul Tarihçesi (1898)*, *Musavver Rehber-i Seyyahin Bursa ve Civarı (1903)* sayılabilir.[1]

Kent tarihleri ve yerel tarihler yazımı konusunda 1870'li yıllarda başlayan ilgi günümüze kadar artarak sürmüştür denilebilir. Özellikle son on yılda yerel tarihyazımında nitelik ve nicelik bakımından bir gelişme ve çeşitlenme olmuştur. Kentlere ve yerel olana ilişkin ansiklopediler[2], çok kapsamlı güldestelerle[3] çok sayıda ve farklı nitelikte monografiler yayınlanmıştır. Bu ilgi yoğunlaşması beraberinde kent tarihlerinin nasıl yazılması gerektiği konusundaki daha kuramsal çalışmaların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.[4] Ben de bu yazımla son kategorideki çalışmalara katılıyorum.

Son on yıl içinde çok değişik kişi ve kuruluşlarca hazırlanan yerel tarih ya da kent tarihi monografilerini gözden geçirdiğimde bu çalışmaların tarihe yaklaşımları ve yanıtlamaya çalıştıkları sorular bakımından yedi farklı grup içinde toplanabileceğini gördüm.

Birinci grupta Osmanlı düzenini daha iyi tanımak amacıyla yapılmış yerel tarih araştırmaları diye adlandırılabilecek monografiler yer almaktadır.[5] Bu grupta yer alan çalışmalar, tapu tahrir defterleri, evkaf, mühimme, ruûs ve maliye defterleri, şeriye sicilleri gibi arşiv kaynaklarına dayanarak, akademik alandaki tarihçiler tarafından yazılmışlardır.

1) İlhan Tekeli, "Türkiye'de 19. Yüzyıl Ortalarından 1950'ye Kadar Kentsel Araştırmanın Gelişimi", Sevil Atauz (der.), *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 246-247.

2) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1993;

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul, 1996.

3) Engin Yenal (der.), *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996

Enis Batur (der.), *Ankara Ankara*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

Enis Batur (der.), *Üç İzmir*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.

4) Sevgi Aktüre, Eda Ünlü (der.), *Studies in Urban History, Kent Tarihi Çalışmaları*, Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996.

Ferzan Bayramoğlu-Yıldırım (haz.), *Sempozyum/Atölye Kent Tarihçiliği*, Mart 1994, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.

5) Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri 1563*, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1988.

Zeki Arıkan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1988.

Bu çalışmalarda yerele ilişkin önemli yeni bilgiler getirilmiş olmasına karşın, amaçlar doğrudan yereli ya da kenti anlamak olarak belirlenmemiştir. Bu çalışmalar, amaçlarının Osmanlı düzeninin İmparatorluk'un değişik yörelerinde nasıl uygulandığına açıklık getirerek, Osmanlı düzeninin niteliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak olduğunu açık olarak ifade etmektedirler. Yönelinen temel sorunsal 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra, Osmanlı toplum düzeninin niteliği üzerinde yapılan tartışmalar sırasında gündeme gelmiştir. Daha sonraki yıllarda netlik kazanan bu sorunsalın akademik tarihçiliğimiz açısından son on yıl içinde yapılan çalışmaları önemli ölçüde yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

İkinci grupta toplayabileceğimiz yerel tarih çalışmaları, yerelin siyasal tarihini ön plana alarak, ilgilenilen yörenin Türklerin denetimine girmesi ve Türkleşme süreci üzerinde durmaktadır.[6] Bu ele alışta yerelin tarihçinin ilgi konusu olması, Türklük kümesi içine girmesi ve bu küme içinde kalmasına bağlı olmaktadır. Bu grup içindeki çalışmaların bir kısmı akademik tarih formasyonuna sahip olanlarca, diğer bir kesimi ise amatör tarihçilerce yazılmıştır.

Üçüncü grupta kent tarihini daha çok bir tarihi yapılar kataloğu olarak ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu yapılar kataloğu belli bir biçimde bir kentsel gelişme söylemi içine oturtulmaktadır. Bu grup içinde yer alan çalışmalar genellikle sanat tarihi disiplininden gelen akademisyenlerce hazırlanmıştır.[7] Kent daha çok bir tarihi eserler platformu olarak ele alınmaktadır.

Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahdut, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1990.

Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

6) Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul, 1992.

Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardımlaşma Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara, 1992.

Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı, 1993

7) Fügen İlter, *Bir Anadolu Kenti İskilip*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Selçuk Güzeloğlu, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, Biber Tanıtım, 1996.

Fazıl Çiftçi, *Kastamonu Camileri - Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Kastamonu Şubesi, Ankara, 1995.

Dördüncü grupta daha çok amatör tarihçilerce yazılan, belli bir sorunsal etrafında kümelenmemiş, çok yönlü yerel tarihler yer almaktadır.[8] Bu çalışmalar genellikle ikincil kaynakların biraraya getirilmesiyle amatör yerel tarihçilerce gerçekleştirilmektedir. Kapsamını yerelin coğrafyası, en eski tarihinden günümüze kadar uzanan, eldeki bilgilere göre yer yer ayrıntılı, ama önemli boşluklar da bulunduran bir tarih, tarihsel binalarının tanıtımı, folklorik ögeler, bu yöreden yetişen ünlülerinin, yerel yöneticilerin ve siyasetçilerin tanıtımı oluşturmaktadır. Bu tarih içinde o yörenin Kurtuluş Savaşı içindeki rolüne, Atatürk'ün ziyaretlerine özel bir önem verilmektedir. Bu çalışmaların kapsamının arkasında belli bir kuramsal yaklaşımın olmadığı açıktır. Ama yerelin kendi tarihinin hangi ögelerini ön plana çıkardığı, yerelin kendi kimliğini hangi ögelere dayanarak kurduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Bu kapsam ile salname geleneğinin uzantısında 1968 ve 1973 yıllarında çıkartılan İl Yıllık'larının kapsamlarının yakınlığına da dikkati çekmekte yarar vardır.

Beşinci grupta yer alan çalışmaları ise dolaylı kent tarihi yazımı olarak adlandırabiliriz. Bu grupta, kentin kaderini etkileyen, ya bir kurumun, örneğin bir külliyenin, bir belediyenin, ya bir ekonomik sektörün, ya da yöneticinin yaşamının tarihi yazılırken, kentin tarihi de yazılmış olmaktadır.[9] Eğer göreli olarak küçük ve karmaşıklaşmamış bir yapıya sahip bir kentin tarihi yazılıyorsa, kent tarihini yazmak bakımından uygun görülebilecek bu yaklaşım, büyük ve karmaşık bir kentin anlatısını kurmakta yetersiz kalacaktır.

Altıncı grupta kentin ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişmeler ile kentin formundaki, fiziki yapısındaki değişmeleri bir bütünlük içinde kavramaya uğraşan çalışmalar yer almaktadır. Bu kategorideki

8) Halil İbrahim Uçak, *Tarihi Haymana*, Haymanalılar Yardımlaşma ve Tanışma Derneği, Ankara, 1989.

Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Ankara, 1990.

Cihat Pala - Ertuğrul Erdoğdu, *Tarihi ve Folkloruyla Simav*, Simav İl Halk Eğitim Hizmetlerini Geliştirme ve Folklor Araştırma Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

Baki Satış, *Günümüze Akhisar*, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı, 1994.

Halit Cevri Aslangil - Hamdi Ekiz, *Kalecik'in Tarihi Dünü Bugünü İçin Bir Araştırma*, Kalecik Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1995.

Mustafa Kaya, *Geçmiş Günümüze Ürgüp*, Ankara, 1994.

9) Muharrem Eren, *Mutasarrıf Ömer Ali Bey*, Zagnos Kültür ve Eğitim Vakfı, İstanbul, 1993.

Melih Gürsoy, *Tarihi Ekonomisi ve İnsanlarıyla İzmirimiz*, İzmir, 1993.

Rasim Simsek, *Trabzon Belediye Tarihi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1993.

Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yayınları, Bursa, 1996.

çalışmaların bir kesimi tarih, diğer bir kesimi ise mimarlık ya da şehir planlama formasyonu olan akademisyenlerce yazılmıştır. Mimarlık ve şehir planlama formasyonundan gelenlerin yazdığı tarihlerin sorunsalında kentlerin makro formlarındaki değişiklikler, merkezi bir konuma sahip olmaktadır. Bu grupta yer alan çalışmalar, açık olarak kendisini yerel tarihyazımından farklılaştırmış kent tarihi çalışmaları olmaktadır. Kent bütünü bu tarihin nesnesi haline gelmektedir. Bu nesnenin kavranışında fiziki form gibi nesnel betimlemelere başvurulabileceği gibi kente ilişkin tarihsel imgelerin betimlenmesi gibi öznel bir yöne de kayılabilmektedir.[10] Diğer gruptaki çalışmalarda yerel tarih ile kent tarihi kavramı arasında bu gruptaki kadar net bir ayrışma bulunmamaktadır.

Yedinci grupta ise kent tarihini, kent planlama tarihi olarak ele alan çalışmalar yer almaktadır.[11] Bu yaklaşımlarda kentin formu ve biçimlenmesi altıncı grupta yer alan çalışmalardan daha da merkezi bir konuma sahiptir. Genellikle bu yapının oluşmasında planlamanın ne ölçüde tek belirleyici olduğu irdelenmektedir.

Beklenilebileceği gibi Türkiye'de çok farklı nitelikte ve çok değişik sorunsalları bulunan bir yerel tarih ve kent tarihi yazımı ile karşı karşıya bulunuyoruz. Kent gibi, yaşamda merkezi bir konuma sahip, karmaşık bir toplumsal olgunun çok değişik disiplinlerden gelen kişilerin ilgisini çekmesini ve çok değişik türde tarihlerin yazılmış olmasını yadırgamamak gerekir. Bunlardan belli bir grubun diğerlerine göre daha doğru bir tarihyazımı olduğunu ileri sürmek, onu kent tarihi yazımında hakim paradigma haline getirerek diğerlerini dışlayıcı bir

10) Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1978.

Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Zekiye Yenen, *Vakıf Kurumu İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişimi*, İTÜ, Ekim 1987 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Uğur Tanyeli, *Anadolu - Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yüzyıllar)*, İTÜ, İstanbul, 1987.

Nuri Adiyeke, *XIX. Yüzyılda Milas'in Sosyal Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994.

Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı, Ankara, 1995.

Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.

11) Gönül Tankut, *Bir Başkentin İmarı Ankara (1929-1939)*, ODTÜ, Ankara, 1990.

İlhan Tekeli, *The Development of the Istanbul Metropolitan Area, Urban Administration and Planning*, IULA-EMME, İstanbul, 1994.

tavır takınmak doğru olmaz. Böyle bir tutum, alanın gelişmesini ve ilgi yoğunlaşmasını kısıtlar. Yerel tarih ve kent tarihi yazımının bu çoğulcu yapısının sürdürülmesinde yarar vardır. Buna rağmen bu alandaki tarihyazımının kullandığı kavramlar, yöneldiği sorunsallar üzerinde, karşılıklı etkilenmeye açık akademik bir tartışmanın yapılması ve sürdürülmesi, bu alanda tarihyazımının kalitesinde önemli gelişmeler sağlayacaktır. Bu kadar çok yönlü bir ilgi yoğunlaşmasının olduğu bu alanda bu tür bir tartışma yararlı olacaktır.

Bu yazıda yapılmakta olan bu girişten sonra, Türkiye'de kent tarihi yazımında kullanılan değişik kavramlar ve sorunsallar üzerinde geniş bir irdeleme yapılacak, daha sonra da böyle bir tartışmanın kent tarihi yazıcılığı pratiğinde ne tür gelişmelere neden olabileceği üzerinde durulacaktır.

Yazının bundan sonraki bölümünde yerel tarihçilik kategorisinin bir yana bırakılarak, sadece kent tarihi yazımı kategorisinin üzerinde durulacak olmasının nedenlerine değinmek gerekir. Yerel kavramı çok belirsiz bir kavram iken, kent belirli ve üzerinde yoğun kuramsal tartışmalar olan bir kavramdır. Bu farklılık yerel tarih ve kent tarihi yazımlarının sorunsallarının belirlenmesine de yansımaktadır. Yerelin ne olduğu üzerinde henüz yeterli kuramsal gelişmeler sağlanmadığı için, yerel tarihlerin sorunsallarının oluşumunda bir kristalleşme de gerçekleşememektedir. Oysa kentin daha belirginleşmiş olması, kent tarihi yazımının üzerinde tartışmaların geliştirebileceği sorunsalları ortaya koymasını kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle bu yazıdaki tartışma kent tarihi yazımı üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

2. *Türkiye'de Kent Tarihi Yazımının Kavramsal Sorunları*

İlk olarak Türkiye'deki kent tarihi yazıcılarının daha başlangıçta kendilerini içinde buldukları temel bir ikilem ele alınacaktır. Kent tarihi yazıcısı, tarihini yazdığı kenti, ilgisini yoğunlaştırdığı döneme de bağlı olarak, bir yandan genel bir kent kategorisi içine yerleştirmek, öte yandan o kentin tarihsel oluşumu içinde özgünlüğünü ortaya çıkarmak istemektedir. Tarihyazıcısının ilgilendiği bir kenti bir genel kategori içine koyması, hem kenti daha iyi kavrayabilmesi, hem de kentin özgün yanlarını sergileyebilmesi için gereklidir.

Ama böyle bir genel kategori içine koymayı sadece genelleştirilmiş bir kent modeli ile ilişki kurma ve bu modeli karşılaştırma için kullanarak, o kentin özgün yanlarını ortaya çıkarmaya yarayan bir araç olarak düşünmek yanıltıcı olur. Bir kenti böyle genel bir kategori içine koymanın kent tarihi yazımının sorunsalını da büyük ölçüde belirlemekte olması göz ardı edilmiş olur. Oysa buradaki tartışmamız bakımından önemli olan yön de budur.

Türkiye'deki kent tarihlerine baktığımız zaman böyle dört farklı genel kategorinin aralarında yarışmakta olduğunu gözlüyoruz. Bu dört genel kategori, a) sanayi öncesi kenti örneğinde olduğu gibi, üretim teknolojisine bağlı bir sınıflamayla adlandırma, b) Türk kenti, c) İslam kenti, d) Anadolu kenti kategorileridir. Bir tarihyazıcısının bu genel kategorilerden birini seçmiş olmasının gerisinde siyasal ve ideolojik yöneliminden gelen etkiler de bulunabilir. Ama tartışmamız bakımından bu konu üzerinde daha fazla durmaya gerek yoktur. Tartışmamızı esas ilgilendiren yön, bu seçimlerin tarihin yazılmasında ne tür değişiklikler ortaya çıkaracağıdır. Her kategoriyi tek tek ele alarak bu değişikliklerin neler olabileceğini araştıralım.

Kenti üretim teknolojisine bağlı olarak bir genel kategoriyle tanımlamayı biraz ayrıntılı olarak tartışmakta yarar vardır. Gerçekte kent tarih içinde belli bir noktada ortaya çıkan bir toplumsal olgudur ya da kategoridir. Genellikle tarımsal üretimde belli bir teknolojik gelişme gerçekleştikten, başka bir deyişle neolitik devrimden sonra ortaya çıkmıştır. Kentin doğabilmesi için tarımsal artı ürünün kentsel yaşama izin verecek bir düzeye erişmesi gerekmiştir. Böylece toplumlarda yerleşme yapılarının üretim teknolojilerine göre değiştiği kabul edilince, yerleşme yapılarında niteliksel değişmelerin hangi noktalarda ortaya çıkacağı da belirlenmiş olmaktadır. Böyle ikinci önemli bir kırılma noktası olarak sanayi devrimi ve üçüncü bir kırılma noktası olarak halen içinde yaşamakta olduğumuz bilişim devrimi ortaya çıkmaktadır. Neolitik devrim ile sanayi devrimi arasındaki dönemdeki kenti, sanayi öncesi kenti, sanayi devrimi ile bilişim devrimi arasındaki dönemin kentini, sanayi kenti, bilişim devrimi sonrasındaki kenti, bilgi (*information*) kenti diye adlandırıyoruz. Kentleri üretim teknolojisindeki değişmelere göre genel kategorilere ayırmanın ortaya çıkaracağı bir soruna değinmekte yarar vardır. Üretim teknolojisinin önemli değişiklikler geçirmesine rağmen, kent teriminin tüm süreç boyunca yeni dönemlerin

yerleşme yapılarını da temsil etmekte değiştirilmeden kullanılmasının doğru olup olmadığı sorulabilir. Bu sorudan bir ölçüde de olsa kaçınabilmek için kent kavramının önüne niteleyici bir sözcük getirilmektedir. Sanayi öncesi, sanayi ve bilgi kenti kategorilerinde olduğu gibi.

Sanayi öncesi, sanayi ve bilgi kenti ayrımını kabul eden, incelediği kenti bu nominal skalaya göre konumlandıran bir tarihçinin yazdığı metin daha başlangıçta çok değişik biçimlerde, önemli ölçüde belirlenmiş olmaktadır. Bunlardan birincisi, kent tarihinin yazımında anlamlı dönemlemenin ne olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İkincisi, her dönemin kentsel yapısının nedenlerini açıklamakta kullanılacak bağımsız değişkenlerin neler olacağına açıklık kazandırmaktadır. Üçüncüsü, kurulacak anlatıların bir yapıdan diğer bir yapıya dönüşme süreçleri üzerinde durması gerekliliğidir. Dördüncüsü ise kentin tarihini yazarken, ekonomik ve toplumsal süreçlerin mekânsal yapıyı belirlediği varsayımından hareket edileceğini kabul etmektedir. Bu üçlü ayrım yerine konulabilecek alternatif ayrımlar da bulunmaktadır. Örneğin üretim tarzları kavramına dayanarak, ilkel, köleci, feodal, kapitalist, tekelci kapitalist döneminin yerleşmeleri üzerinde durmak, böyle bir başka seçenektir. Tarihyazımı bakımından benzer etkiler yaratacaktır.

Bu tür bir genel kategorilemeyi kabul etmenin, kent tarihi yazımı bakımından bazı üstünlükleri olacağı gibi, önemli bazı yetersizlikleri de vardır. Öncelikle tarihyazımının açıklamalarını tarihselcilikle sınırlı kalmaktan kurtaracaktır. Buna karşılık çok mekanik olarak kullanılırsa, aşırı bir teknolojik belirlenme sorunu yaratabilecektir. Bir kentin biçimlenmesinde yerel girişimlere, insanların iyileştirme çabalarına ve bu yöndeki başarılarına yer bırakmayan bir tarih anlatısı ortaya çıkacaktır. Kent tarihini evrenselleştirici bir etki yaratacaktır. Çok genelleştirilmiş anlatılar için yeterli olan bu yaklaşım, belli bir kentin tarihinin yazılmasında daha ince ayrıntıların, dolayısıyla farklılıkların ortaya çıkmasına olanak verecek bir esneklikle kullanılmalıdır. Yoksa kentlerin özgün yanları ortaya konulamaz. Belli bir kentin tarihinin yazılmasının anlamını, sadece belli evrensel bir varsayımın bir başka örnekte de sınanmasına indirgemiş olur.

Genel bir kategori olarak Türk kenti seçilirse, ele alınan kentin tarihi bu kavramsal temel üzerinden yazılırsa, ilk olarak halkının kültürel yapısının kentsel yaşantıyı ve kentin formunu belirlediği kabul edilmiş olmaktadır. Kent tarihin bağımsız değişkeni kültür olmaktadır.

Gerçekte böyle yapılan bir saptama kültürden ne kastedildiği açıklanmazsa eksik bir saptama olmaktadır. Kültür çok genel olarak ele alındığında üretim teknolojilerini de içerir ve değişmeye açıktır. Böyle bir yorum, bir kenti, üretim teknolojilerindeki değişik aşamalara göre kategorilendirme konusunda bu bölüme kadar yaptığımız tartışmayı da içerir hale gelir. Oysa Türk kenti diye genel bir kategoriden söz edildiğinde farklı bir kültür yorumuna dayanılmaktadır. Burada her toplumun kültürünün değişmez bir özü ve değişmez özellikleri bulunduğu ve bu değişmez özelliklerin genel olarak kentin niteliklerini belirlediği varsayılmaktadır. Eğer bu iddia bu genellikle ileri sürülemezse, hiç olmazsa ona diğer toplumların kentlerine göre özgünlük kazandıran özelliklerini belirlediği kabul edilmektedir.

Böyle bir genel Türk kenti kategorisinin benimsenmesi tarihçinin sorunsalını da büyük ölçüde belirlemiş olmaktadır. Anadolu toprakları 11. yüzyıldan sonra Türkleşme süreci içine girmiştir. Bu yüzyıldan sonra kentler zaman içinde bir Türk kentine dönüşecektir. Bu dönüşümün incelenmesi için öncelikle 11. yüzyıl öncesindeki Bizans kentinin yapısının açık olarak bilinmesi ve farklı bir kültüre sahip halkın gelip yerleşmesinden sonra kentteki yaşantının ve kentin mekândaki biçimlenişinin nasıl değiştiğinin ortaya konulması gerekir. Günümüze kadar yapılan çalışmaların böyle bir dönüşümü ayrıntılı olarak ortaya koyduğu söylenemez.

Kavramsal bakımdan, belki de daha güç olan konu, bu dönüşümden sonraki dönemlerin tarihinin yazılmasında ortaya çıkmaktadır. Tarihsel gerçeklik olarak değişme durmayacak, kent Türkleştikten sonra da değişmeye devam edecektir. Böyle bir genel kategoriyi kullanan tarihçi, yaşanan değişmeler karşısında nelerin değişmediğini ve değiştiği görülenlerin de kültürün değişmeyen özüyle nasıl bir ilişkisi olduğunu göstermek durumunda kalacaktır. Bunları gerçekleştirebilen bir çalışma da henüz ortaya konulamamıştır.

Yapılan çalışmalarda Türk kenti kavramının kullanılması burada sözü edilen biçimde metodolojik bir disiplin içinde bir kuram oluşturmaya dönük olmamakta, çok disiplinsiz bir kullanıma konu olmaktadır. Türklerin yaşadığı yerlerde Türk kültürünün egemen olduğu, bu kültürün de kentsel yaşamı ve kentin mekânsal biçimlenişini belirlediği kabul edilerek, Türklerin yaşadığı kentlerin betimlenmesinin Türk kentini anlamak için yeterli olacağı varsayılmaktadır. Kültürün bu geniş kap-

samda, alt ögelerine inmeden her şeyi belirleyen bir torba değişken olarak kullanılması bir açıklayıcı olmaktan çok totolojik olmaktadır.

Tarihyazıcısının seçebileceği üçüncü genel kategori İslam kenti olmaktadır. Bu yaklaşımda da İslam değişmez ögeleri olan bir yaşam kültürü olarak ele alınmakta, bu kültürün kenti değişik bakımlardan belirlediği varsayılmaktadır. Din kent tarihi yazımında açıklayıcı bir bağımsız değişken olarak ortaya konulmaktadır. Bu yaklaşımın da Türk kenti kategorisinin kullanılmasına benzer sorunları vardır. Her iki kategoriyi Türk-İslam kültür sentezi kavramı altında biraraya getiren kültüralist yaklaşımlar da aynı tür metodolojik sorunlarla karşılaşacaktır.

Türkiye'de kent tarihçisinin kullanabileceği dördüncü genel kategori Anadolu kenti olmaktadır. Anadolu kentini temellendirmede tutulabilecek üç farklı yol söz konusudur. Bunlardan birincisinin coğrafi belirlenimci (*determinist*) ya da olanakçı (*possibilist*) bir tutum olacağı düşünülebilir. Türkiye'deki kent tarihi yazımı genellikle böyle bir yola başvurmamaktadır. Bunda Anadolu'da coğrafi koşulların çok çeşitli olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Coğrafya daha çok bölgesel farklılaşmaları açıklamakta kullanılmaktadır. Anadolu düzeyinde temellendirmede tutulan ikinci yol, kültüre başvurmak olmaktadır. Bu yaklaşımda Anadolu kültürü bu topraklarda yaşayan kavimlerin kültürünün bir bileşkesi olarak görülmekte ve açıklayıcı bir değişken olarak kullanılmaktadır. Bu tür bir kültüralist yaklaşım da kültüre değişmezlik atfedilmediği ve değişmeye açık tutulduğu için, diğer kültüralist yaklaşımlardan daha az kuramsal tutarlılık sorunlarıyla karşılaşılacaktır. Buna rağmen yine de kültüralizmden kaynaklanan genel sorunları taşıyacaktır. Üçüncü bir yaklaşım ise Anadolu'daki kentlerin fiziksel yapısından yola çıkmak olabilir. Bu kentlerin yapısında bu toprakların üzerinde gelişen değişik uygarlıkların tarihinin eklemlenmesini, üst üste gelişini, süreklilikleriyle, kopukluklarıyla ele almaya dayanan bir yaklaşım benimsenebilir. Anadolu kentine, böyle, uzun ve başka yerde görülmesi zor bir tarihsel sürecin sonucu olarak bakıldığında, bunun tarihinin yazımının temel sorunsalı da, çok uzun süreyi kapsayan bir dönemin süreklilikliklerinin ve kesikliklerinin fiziki yapıyı biçimlendirmesini aydınlatmak olmaktadır. Bu ise kente olumsalcı (*contingent*) bir tarihselcilik içinde yaklaşılması demek olmaktadır.

Türkiye'de kent tarihçiliği bakımından üzerinde durulacak *ikinci kavramsal sorun*, tarihi yazılan kentin bir üst mekânsal yapı içindeki

yerine oturtulmasında ortaya çıkmaktadır. Kent tarihleri yazılırken genellikle kent tek başına bir inceleme nesnesi olarak ele alınarak onun tarihi anlatılmaktadır. Oysa kent daha üst düzeydeki bir sistemin parçasıdır. Bu üst düzeydeki sistem bir imparatorluk, bir ulus-devlet, bir bölgesel ekonomik bütünlük, ya da küreselleşen bir dünya olarak düşünülebilir. Kentin işlevleri, toplumsal yapısı vd. bir çok niteliği, içinde yeraldığı sistemdeki göreli konumuna göre belirlenmektedir. Kent tarihçisinin, kentin böyle bir üst sistem içindeki göreli yerini belirlemesi, kente ilişkin anlatısını kurarken yararlanabileceği bir çok açıklamayı da beraberinde getirecektir.

Kenti böyle bir üst sistem içine oturtmak bakımından tarihçinin izleyebileceği iki yol olduğu gözlenmektedir. Bunlardan birincisi, kentin içinde yer aldığı bu sistemin mekânsal farklılaşması için bir modelin ya da kuramın gelişmiş bulunması halinde söz konusu olabilecektir. Örneğin bir imparatorluğun mekânsal yapısı ve farklılaşması ile ulus-devletteki mekânsal örgütlenme çok farklı niteliklere sahiptir. Bir imparatorluğun ayrıcalıklı denetim işlevlerini yerine getiren, merkezi, sürekli büyüyen, yaygınlaşan özel örgütlenmeler gerektiren ucu, bu ikisi arasında imparatorluğun denetiminin kararlı hale geldiği, mekânsal örgütlenmesi büyük ölçüde ekonomik ilişkilerce belirlenen kesimden oluşan, mekânsal bir farklılaşması olduğu söylenebilir. Tarihi yazılan kentin bu farklılaşan alanlardan hangisinde yer aldığının ortaya konulması, birden kentin beklenen işlevlerinin neler olduğuna açıklık kazandırmaktadır. İmparatorluğun mekânsal yapısı ulus-devletlerin mekânsal yapısından çok farklıdır. Bir imparatorluğun ucu ile ulus-devletin sınırı arasında örgütlenme bakımından önemli farklılıklar vardır. Ulus-devlet içinde ise yerleşmeler arasındaki farklılaşma, genellikle merkezi yerler kuramıyla betimlenmekte ve açıklanabilmektedir. Kentin bu yerleşme kademelenmesi içindeki yerinin saptanması, kentin gelişmesinin nedenlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Dünya ekonomisinin bütünlüğü içinde soruna yaklaşılırsa bir ülkenin merkez ülke olmasıyla çevre ülke olması arasındaki fark, o ülkelerdeki yerleşmelerin niteliklerini belirlemek bakımından çok önemli farklılıklar yaratmaktadır. Uluslararası mekânın farklılaşmasını kavramlaştırmakta merkez-çevre modeline çok sık başvurulmaktadır. Burada söz edilen üç modelin her biri Türkiye'de kent tarihçiliğinin kullanabileceği, kent üstü mekânsal farklılaşma modelleri olabilmektedir. Osmanlı

dönemi yazılırken imparatorlukların mekânsal farklılaşma modelinden, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir çevreselleşme modelinden, Cumhuriyet dönemi için merkezi yerler kuramından yararlanılabilir.

Türkiye'de tarihçilik alanında bu üst düzeyde mekânsal farklılaşmayı ortaya koyan çalışmaların sayısı çok sınırlıdır. Genellikle bu sorunsalın tarihçiliğimizin gündeminde önemli bir yer tutmadığı söylenebilir.[12] Bu nedenle kent tarihi yazanların bu konunun önemi konusunda bir duyarlılıkları varsa, ikinci bir yola başvurmaktadırlar. Kentlere ilişkin anlatılarını kurarken bu anlatılarını kentin dış ilişkilerini kurarak başlatmaktadırlar.[13] Bu yolla tarihi yazılan kentin içinde yer aldığı sisteme göre konumu belirlenmekte, kentin gelişmesinin dış belirleyicilerinin neler olduğu açıklık kazanmaktadır.

Kent tarihi yazımı bakımından üzerinde durulması gereken *üçüncü kavramsal sorun* kentin fiziki biçimlenmesine ilişkin anlatının kurulmasında ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bir sosyal bilimci için bu soruna yaklaşılırken seçilen yol, toplumdaki ekonomik ve idari kurumsal yapının ve bu yapı içinde gelişen süreçlerin kentin fiziksel yapısını da belirleyeceği varsayımına dayanılması olacaktır. Bu yaklaşım iki bakımdan eleştiri konusu olabilecektir. Bunlardan *birincisi* mekânın sadece ekonomik ve toplumsal süreçlerin pasif bir yansıtıcısı olarak ele alınması olmaktadır. Mekân sorunları üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran bilim alanlarında ise toplumsal süreçlerle mekânsal oluşumlar arasında karşılıklı etkileşmeye olanak veren yaklaşımlar savunulmaktadır. Sosyo-mekânsal süreçler bir bütünlük içinde ele alınmaktadır. Böyle bir bütünlük, mekânsal düzenlemelerin toplumsal süreçler üzerinde belirleyici olmasa da tadil edici etkilerini analizlere katmaya olanak vermektedir. *İkinci* eleştiri konusu kentin planlanabilen bir nesne olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Kentin biçimlenişini tamamen sosyo-ekonomik mekânsal süreçlere bağlamanın, kentin biçimlenişini insan seçmelerine tamamen kapamış olmasının yetersizliği, belli bir kentin tarihinin yazılması sırasında ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bir kentin gelişmesinin sadece plancıların seçmelerine bağlı

12) S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

13) İlhan Tekeli, "On Institutionalized External Relations Of Cities in Ottoman Empire, a Settlements Model Aproach", *Etudes Balkaniques*, VIII. Cilt, Sayı 2, s. 46-72.

İlhan Tekeli, "1923-1950 Döneminde Muğla'da Olan Gelismeler", İlhan Tekeli (der.), *Tarih İçinde Muğla*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 1993.

olarak, toplumsal ve ekonomik süreçler göz ardı edilerek yazılması bir iradecilik sapması yaratacaktır. Ama insanların yaşadığı çevrelerin oluşumunu insanların seçmelerine kapamak, şeyleştirmeyi, yani bir başka türdeki sapmayı ortaya çıkaracaktır.

Türkiye'deki kent tarihi yazımı bakımından *dördüncü* olarak üzerinde duracağımız konular, kentlerin alt parçalarına ilişkin olacaktır. Bu bağlamda kent tarihi yazımımızda kente ilişkin kuramların geliştirilmesinde önemli rol oynamış olan *mahalle* ve *vakıf-imaret-külliye* olguları üzerinde eleştirel bir değerlendirme yapılmasında yarar vardır.

Mahallenin de kentin betimlenmesinde yararlanılması gerekli önemli bir toplumsal olgu olduğu açıktır; kent mekânının toplumsal farklılaşmasını betimlemekte yararlanılması kaçınılmaz olan alt mekânsal birimlerdendir. Burada üzerinde ayrıca durulmasının nedeni, değişik nedenlerle, mahallenin kent olgusunu geri plana itmekte kullanılmakta olmasıdır. Mahallenin bu biçimde kullanılmasında birbiriyle de ilişkilendirilebilecek iki ayrı tutum görülmektedir. Birinci tutum bazı yazarların Batı dünyasından farklı, kendine özgü bir İslam kenti iddiasını kanıtlamak için İslam kentini bir tür mahalleler agglomerasyonu olarak kavramlaştırmasından kaynaklanmaktadır.[14] Oysa bu kavramlaştırmanın, özellikle ev ve iş yerlerinin ayrıldığı, iç kalenin ya da bedesten etrafında çarşılardan oluşmuş bir merkezi iş alanı odağının bulunduğu 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı kentleri için, gerçekliğin yanlış bir temsili olduğu açıktır. Bu olgular karşısında mahalle kimliğinin kent kimliğinin önünde olduğunu savlamak için bir gerekçe bulmak zordur. Mahalle konusunda üzerinde durulması gereken ikinci tutum mahallenin romantize edilmesidir. Sanayileşen toplumun ortaya çıkardığı toplumsal yapıda, artan yabancılaşma ve yalnızlaşma karşısında, geçmişin mahalle yaşamı özlenen bir model olarak savunulmaktadır. Bir anlamda mahalle geçmişten kaynaklanan bir yaşam ütopyası haline gelmektedir. Böyle idealleştirilmiş bir mahalle yaşamı kavramının benimsenmesinin yaygınlaşması Osmanlı dönemi kentinin iç çatışmaların ya da gerilimlerin bulunmadığı bir kent olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu yöndeki çalışmaların gelişmesi konusunda bir engel oluşturmaktadır. Mahalle olgusunun ve evriminin daha iyi tanınması

14) I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Harvard University Press, Londra, 1967.

ve ona gereğinin ötesinde anlamlar yüklenmemesi Türkiye'de kent tarihi yazımı bakımından özel bir önem taşımaktadır. Mahalleyi doğru bir perspektife oturtmak için bu konudaki araştırmalar özendirilmelidir.[15]

Üzerinde duracağımız ikinci konu *vakıf kurumu* ile *imaretlerin* ve *külliyenin* Türkiye kentleri bakımından önemi olacaktır. Osman Nuri Ergin 1930'lu yılların ortalarında bu kurumların Türkiye kentlerinin oluşumda çok etkili olduğuna dikkatleri çekmiştir.[16] Bunun kent tarihi yazımı bakımından Türkiye'de gelişen ilk özgün önemli kuramsal açıklama olduğu söylenebilir.[17] Bu kuramsal açıklama genel olarak Türk kentinin farklılığını temellendirmeye çalışmaktadır. Vakıflar, imaretler ve külliyeler kent tarihi açısından iki farklı bakımdan önemlidir. Bunlardan birincisi kentlerdeki kamu hizmetlerinin nasıl örgütlendiğine açıklık getirmesidir. İkincisi ise özellikle külliyelerin kent formunun biçimlenişini etkileyen bir odak olmasıdır. Bu açıklama, önemine karşın, özellikle 15. ve 16. yüzyıldaki kent formlarının biçimlenişinde çok önemli etkileri olan ikinci bir dinamiğin anlaşılmasını geciktirmiştir. Bu yüzyıllarda bedestenlerin çevresinde oluşan değişik alanlarda uzmanlaşmış çarşıların bulunduğu bir merkezi iş alanının ortaya çıkışı, bu döneme kadar kent formlarını oluşturmakta esas belirleyici olan kalenin karşısında ikinci bir çekim noktasını yaratmıştır. Bu merkezi iş alanı ile kalenin karşılıklı etkileşmeleri kent formunun oluşumunu belirleyen yeni bir dinamik yaratmıştır. İmaret ve külliyenin yerini bu dinamiğe göre saptamak daha yeterli açıklamaların geliştirilebilmesine olanak verecektir. Zamanla bu dinamik içinde kalenin etkisi zayıflayacak, buna karşın merkezi iş alanının belirleyiciliği artacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra merkezi iş alanının geleneksel ve modern kesimleri farklılaşacaktır. Kentin formunun belirlenmesinde tamamen yeni dinamikler işleyecektir.

Kuşkusuz Türkiye'de kent tarihi yazımının üzerinde durması gereken çok sayıda konu vardır. Ama bu yazı kapsamı içinde daha ayrıntılı

15) Ratip Kazancıgil, *Edirne Mahalleleri Tarihçesi 1529-1990*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Adalet Bayramoğlu-Alada, *Osmanlı-Türk Şehrinde Mahalle*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

16) Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Tarihi İnkisafı*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1936.

17) İlhan Tekeli, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar, *Toplum ve Bilim*, sayı 9-10, İstanbul, 1980, s. 36-65.

bir analize girmek olanağı yoktur. Son olarak bu tartışmaların bizi ne tür bir kent tarihi yazımına götürdüğü üzerinde duralım.

3. Kent Tarihi Yazımı İçin Bazı Genel Saptamalar

Önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, bir kentin tarihini yazmaya çalışan tarihçi, çok karmaşık bir olgu ile karşı karşıya olduğundan, bu olgunun tarihini yazılabilir hale getirebilmek için pek çok konuda seçme yapmak ve incelediği olguyu amacı doğrultusunda yalınlaştırmak durumunda kalmaktadır. Kuşkusuz tarihçinin seçtiği inceleme dönemine ve ilgilendiği kentin hangisi olduğuna bağlı olarak ulaşabileceği bilgilerin miktarı ve güvenilirliği konusunda çok farklı durumlarla karşılaşılacaktır. Tarihçi yazma stratejisini geliştirirken, ulaşabileceği bilgi ve kaynak miktarını göz önünde tutacaktır. Ama buradaki tartışmamız kavramsal düzeyde tutulduğu için, bu tür pratik sorunlar üzerinde durulmayacak ve bir bilgi sınırlamasının olmadığı varsayılacaktır.

Bir tarihçinin kent tarihi yazma konusunda yapması gereken ilk seçme, kentin betimlemesinin hangi kapsamda yapılacağı olmaktadır. Bu konuda açık bir seçme yaptıktan sonra kent tarihinin anlatısı bu betimleme planı üzerinden kurulabilecektir. Böyle bir betimlemenin içermesi gereken ögeler hakkında şöyle bir şema verilebilir. *Birinci* öge kentin dış ilişkilerinin betimlenmesi olmalıdır. Dış ilişkiler kapsamı içinde, kentin jeopolitik konumu, üst toplumsal sistemin mekânsal farklılaşma içindeki yeri, dış ticaret akımlarının düzeyi, haberleşme ve ulaşım bağlantıları, bölgesel etki alanının büyüklüğü ve verimliliği gibi değişik ögeler bulunmalıdır. *İkinci* öge olarak kentin ekonomisi ile üretim ve hizmet faaliyetlerinin niteliği, yani teknolojisi, verimliliği çeşitliliği vd. betimlenmelidir. *Üçüncü* öge olarak nüfus ve demografik özellikleri verilmelidir. *Dördüncü* öge olarak kentli nüfusun toplumsal farklılaşması ya da katmanlaşması ortaya konulmalıdır. *Beşinci* öge olarak kent içi yönetimin örgütlenmesi, planlama vd. kurumsal yapılar ele alınmalıdır. *Altıncı* öge olarak kentte kamu hizmetlerinin ve alt yapılarının gelişimi verilmelidir. Eğitim, sağlık, su, kanalizasyon, kent içi ulaşımın örgütlenmesi vd. bu kapsam içinde ele alınabilir. *Yedinci* olarak kentteki yapı ve konut arz biçimleri incelenmelidir. *Sekizinci* öge olarak kentin makro formu, fiziksel nitelikleri ve imajı ortaya

konulmalıdır. *Dokuzuncu* öge olarak ise kentteki yaşamın özel ve kamu alanına ilişkin kalıpları, ritmleri, özel olayları betimlenebilir. Bu oldukça kapsamlı bir betimleme çerçevesidir. Yapılacak çalışmanın amacına göre bu ögelerin bir kısmı üzerinde durulmayabilir.

Böyle bir kapsamlı betimleme çerçevesine sahip olan bir tarihçi anlatısını kurarken bu çerçeveden nasıl yararlanacağı üzerinde de bazı seçmeler yapmak zorunda kalacaktır. Kuşkusuz bu çerçeve salt betimleme için kullanılabilir. Ama bu çerçeve tarihyazımı bakımından daha geniş olanaklar taşımaktadır. Eğer salt betimleyici bir tarih anlatısıyla yetinilmiyor ve bu anlatının açıklayıcılığı da içermesi isteniliyorsa, o zaman bu çerçevenin önemli potansiyeller taşıdığı ortaya çıkacaktır. Bu sekiz öge birbirine göre bağımlı ve bağımsız değişkenler olarak konumlandırılarak kolayca nedensellik ilişkileri kurulabilir.

Bir örnek verilmesi gerekirse, birinci öge yani kentin dış ilişkileri, ikinci, üçüncü ve dördüncü ögeleri belirler. Beşinci ögenin altıncı ögeyi belirlediği kabul edilebilir. Yedinci ögenin ise ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı ögelerce belirlendiği düşünülebilir. Sekizinci ve dokuzuncu ögelerin ise genellikle ilk yedi öge tarafından belirlendiği varsayılmaktadır. Burada verilen örnekte nedensel ilişkilerin yönü hakkında yapılan kabuller, açıkça sözü edilmese de belli bir kurama dayanmaktadır. Ama bu tek seçenek değildir. Başka kuramsal çerçevelere göre bağımlı ve bağımsız değişkenler yer değiştirebilecektir. Bir örnek verelim. Burada sözü edilen nedensellik ilişkileri mekânın örgütlenmesini bağımlı bir değişken olarak gören kuramsal yaklaşım paralelindedir. Oysa daha önce de değindiğimiz üzere mekânsal organizasyonun ve kentin fiziki biçimlenmesinin toplumsal olaylar üzerinde etkileri bulunmaktadır. Dokuzuncu öge olan yaşam biçimleri üzerinde sekizinci öge olan kentin fiziksel özelliklerinin etkileri olduğu açıktır. Benzer biçimde sekizinci ögenin diğer ögeler üzerinde etkileri olduğu da kolayca ileri sürülebilecektir.

Ama bir tarihçi kentin oluşumuna ilişkin açıklamalarını sıkı bir nedensellik şemasıyla değil de bir olumsallık şeması içinde yapmak isterse, önerilen betimleme çerçevesi aynı ölçüde yararlı olacaktır. Olumsallık ilişkisi söz konusu olduğunda sıralanan ögeler arasında bir öncelik sonralık saptaması yapmanın anlamı kalmayacaktır.

Kent tarihi yazımı için yapılması gereken bir diğer seçme, zaman konusunda olmak durumundadır. Bu konuda da kentin betimlenme-

sine ilişkin olarak kurulan çerçeve yol gösterici olabilecektir. Kent tarihi yazımı için zamanın dönemlere ayrılması gerekecektir. Bu dönemlemenin saptanması için değişik olanaklardan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, tarihi yazılan kentin daha önce sözünü ettiğimiz genel kategorilerden hangisinin içine oturtulacağına bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıkacak olan dönemlemedir. Ama daha önce de belirttiğimiz üzere böyle bir dönemleme çok uzun süreleri kapsayacağı için, belli bir kentin tarihinin yazılmasında yetersiz kalacaktır. Belli bir kentin tarihinin yazılmasında daha küçük değişmelerin tanımlayacağı daha kısa süreli dönemlemeler anlam kazanacaktır.

Kent tarihinin daha kısa süreli bir dönemlemesi kentin betimlenmesine esas olan yapısındaki değişmelere paralel olarak saptanacaktır. Bu saptama için değişik yaklaşımlar benimsenebilir. Bunlardan biri kentin dış ilişkilerindeki önemli değişikliklere dayanan bir dönemlemeye gitmek olabilir. İkinci bir yol, sekizinci öge olan kent formunda ve dokuzuncu öge olan yaşam biçimindeki büyük değişiklikleri esas alan bir dönemleme yapmak olabilir. Böyle bir dönemleme yapıldığı zaman kent tarihinin anlatısının nasıl kurulabileceği de açıklık kazanmaktadır. Tarihçi bir kentin tarihini yazarken önce kentin o dönemin başlangıcındaki durumunu betimleyecek, daha sonra söz konusu dönem süresinde toplumsal süreçlerin işleyişiyle yapının nasıl dönüştüğünü ve yeni bir yapının nasıl oluştuğunu göstermeye çalışacaktır. Bu yolla bir dönemden diğerine geçerek anlatının sürekliliğini sağlayacaktır. Bu tür bir kent tarihi yazımı bir yandan kentin gelişiminin sürekliliğini kurarken, diğer yandan tarihselciliğe düşmeyen bir açıklayıcılığa sahip olabilecektir.

4. Son Verirken

Kent tarihi yazımı konusunda önerilen bu çerçeve karşımıza genel bir kategori içine yerleştirmeden bir kent tarihi yazma olanağını vermektedir. Dolayısıyla böyle bir genel kategoriden hareket etmenin yaratacağı sorunlardan kaçınma olanağı verecektir. Ama bu yönteme göre yazılmış bir kent tarihinin daha sonra genel kategorilere göre ne kadar uyduğunu tartışmak olanağı bulunabilir.

Daha önce de değindiğimiz üzere, önerilen bu kent tarihi yazımı olanaklı tarihyazımlarından sadece biridir. Kuşkusuz çoğulcu bir kent

tarihi yazımı sürmelidir. Böyle çoğulcu bir ortamda, kente ilginin artmasıyla, yakın yaşam çevrelerine ilişkin tarih bilincinin zengin bir şekilde oluşmasına olanak verecektir. Günümüzde yaşanmakta olan küreselleşme ve onun tamamlayıcısı olan yerelleşme süreçleri içinde yerelin önemi artmaktadır. Bu durumda yerel tarihlere duyulan ilgi gelecekte daha da artacak, yerel aidiyetlerin oluşturulmasında araçsal işlevler yüklenecektir.

Kent tarihçiliğinin yeni işlevler yüklenmeye başladığı bu aşamada, kent tarihi yazıcılığının kuramsal ve metodolojik sorunlarının daha sık olarak tartışılması, ilgilerin bu alanda yoğunlaştırılması, bu çoğulcu alanın değişik yaklaşımlarının her biri için yararlı olacaktır.

İsim Dizini

Adiyeke, N. 152.
Agnew, J. 126.
Akbulut, Y. 150.
Aktüre, S. 149. 152.
Allport, G. W. 90.
Althusser, L. 44-45, 60.
Anderson, B., 106, 126.
Aristoteles, 53-54, 58.
Arıkan, Z. 149.
Aslangil, H. C. 151.
Atauz, S. 149.
Avcıoğlu, D. 11, 13.

Başoğlu, M. Ş. 87.
Balibar, E. 126.
Barkan, Ö. L. 79.
Batur, E. 149.
Bayramoğlu-Alada, A. 161.
Bayramoğlu-Yıldırım, F. 149.
Berger, J. 17.
Bloch, M. 31, 60.
Blumenbach, J. F. 89.
Bodin, J. 53.
Boratav, A. 60, 70.
Buckhardt, J. 121.
Buffon, G. L. 89.

Carr, E. H. 34, 42, 60, 126.
Cassirer, E. 33-34.
Chapman, M. 126.
Corbridge, S. 126.

Cüceloğlu, D. 126.
Culler, J. 65.

Çiftçi, F. 150.

Dilthey, W. 32, 34, 60, 72-73.
Durkheim, E. 110, 113.

Ekiz, H. 151.
Elibüyük, M. 149.
Emecen, F. M. 150.
Erdoğdu, E. 151.
Eren, M. 151.
Ergenç, Ö. 83, 152.
Ergin, O. N. 161.

Faroqhi, S. 81, 159.
Febvre, L. 74.

Gadamer, H. G. 73.
Gellner, E. 105-106, 126.
Giddens, A. 126.
Gürsoy, M. 151.
Güzeloğlu, S. 150.

Hacking, I. 63, 64.
Hegel, C. W. F. 44, 61, 69, 87.
Heidegger, M. 73.
Heisenberg, K. W. 34.
Herder, J. G. von 89, 121.
Herodotos, 52.

Hobsbawm, E. 30, 112.
Hızır, N. 15, 20, 33, 48.

Iggers, G. G. 61, 66-67, 74.

İbn-i Haldun, 57, 61.
İlkin, S. 10, 49, 51.
İlter, F. 150.
İnalcık, H. 79.
İsmail Beliğ Efendi, 148.

Jenkins, K. 126.

Kant, I. 57, 103.
Kaplanoğlu, R. 149.
Karakoyunlu, S. 151.
Kaya, M. 151.
Kazancıgil, R. 161.
Keith, M. 126.
Kellner, H. 68.
Konukçu, E. 150.
Kuban, D. 152.
Kuhn, Th. 78.
Kurmuş, O. 83.
Kıray, M. 20.

LaCapra, D. 66.
Lamii Çelebi, 148.
Lapidus, E. M. 160.
Le Verrier, U. 36.
Lenin, V. I. 47.
Linaeus, C. 89.
Litt, Th. 35.
Lloyd, Ch. 61, 71.
Lütfi, 148.
Lynch, K. 47.

Marx, K. 30-31.
Mattick, P. 72, 74.
McLennan, G. 70.
McDonald, M. 126.
Michelet, J. 118, 121.
Miroğlu, İ. 150.
Moran, B. 69.
Morley, D. 126.
Mustafa Suad, 149.
Mustafa Ziya, 149.

Newton, I. 36-37, 43.
Nietzsche, F. 61.

Oran, B. 126.
Özbaran, S. 126.
Özdemir, R. 152.
Özege, S. 148.

Pala, C. 151.
Pay, S. 151.
Pile, S. 126.
Pirenne, H. 31.
Popper, K. 61, 64, 69.

Ranke, L. von 12, 61, 67, 118, 121.
Relph, E. 126.
Renan, E. 106.
Rickert, W. 32, 34, 60.
Robins, K. 126.

Satış, B. 151.
Seyyid Muhammed, 150.
Short, J. R. 126.
Simsek, R. 151.
Sözer, Ö. 61, 69, 72-73.
Sümer, F. 150.

Şakir Şevket, 148.

Tankut, G. 152.
Tanyeli, U. 152.
Tekeli, İ. 61, 66, 149, 152, 159, 161.
Thukydides, 52-53, 67.
Tocqueville, A. de 121.
Tonkin, E. 126.
Tosh, J. 126.
Tümertekin, E. 70.

Uçak, H. İ. 151.

Ünal, M. A. 150
Ünlü, E. 149.
Üstün, Ü. 150.

Vidal de la Blache, P. 70.

Wallerstein, I. 126.
Weber, M. 74.
White, H. 121, 126.

Yediyıldız, B. 150.
Yenal, E. 149.
Yenen, Z. 152.
Yinanç, R. 149.
Yılmazçelik, İ. 150.

TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

İlhan Tekeli

anlam + tarih

İlhan Tekeli bu kitabında Türkiye'de oldukça az yapılan bir şeyi yapıyor: Tarih yazmanın, tarih yapmanın ne olduğu üzerine düşünüyor. Tarihyazımının tarihine eğilirken, tarihyazımındaki son gelişmeleri ihmal etmiyor. Bu gelişmelerin sunduğu perspektiflerle tarihçiliğin yönelimlerinin neler olabileceğini inceliyor. Tarihin yüklendiği işlevlerden yüklenmemesi gereken işlevlere, nasıl yazılabileceğinden nasıl yazılmaması gerektiğine, konularının neler olabileceğinden nasıl yöntemlerle yazılabileceğine uzanan bir dizi önermeyle bizi, Tarih dediğimiz bilim dalının geleceğine bakmaya zorluyor. Bu kitapta bir araya gelen yazılar, bir yandan Tekeli'nin tarihyazımı üzerindeki düşüncelerinin nasıl evrildiğini gösterirken, bir yandan da, Türkiye dediğimiz coğrafyada tarihin serüvenine değiniyor. Ardında birçok soru bırakıyor: Tarihyazımının sosyal bilimler içindeki yeri nedir? İnsanlık niye tarih yazmaktadır? Tarihin yararları ve zararları...

"Bu bir barışçı tarihyazımı arayışıdır. Denilebilir ki bu da resmi tarih gibi yanlı bir tarihyazımıdır. Çünkü barıştan yanadır. Aslında bu soruyu sormaya bazı tarihçilerin hakları vardır. Bazılarının hakları yoktur. Pozitivist bir tarihyazımının olanaklı olduğuna inananlar ve kendileri böyle bir tarih yazmaya çalışanlar bu soruyu sormakta haklıdırlar. Ama böyle bir tarihyazımını olanaksız görenlerin, hele resmi tarih yazanların bu soruyu sormaya hakları yoktur. Onların kendi tarihyazımlarını barışçı tarihyazımına karşı savunabilmeleri için önce barışçı olmayı yadsımaları gerekecektir. Bu yadsıma içten içe gizli olarak yapılsa bile açık olarak yapılamayacaktır. Eğer açık olarak yapılabiliyorsa orada barışçı olmaya gereksinme daha da vardır. Barışçı tarihyazımına büyük görevler düşmektedir."

K.Ö.Y. DAHİL
AD

ISBN 975-7501-17-4
9 757501 174006

tarih
tarihyazımı